

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Doporučená cena ve volném prodeji 88 Kč.



4/2013

4/2013

SOU DOBÉ DĚJINY

Dalibor Vácha Jiné války

Válečné konflikty 20. století v moderním anglosaském komiksu

Marek Šmíd Obtížné zakotvení lidovců v politickém systému první ČSR

Parlamentní volby v roce 1925 a Československá strana lidová

Lenka Šindelářová Einsatzgruppe H na povstaleckém Slovensku (1944–1945)

a poválečné trestní stíhání

Galina P. Murašková Mocenská vertikála a nálady v československé společnosti
v padesátých letech 20. století

Pohled sovětských diplomatů v Praze

Karel Hrubý Kontinuita nestejného

Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného

Recenze – Kronika – Anotace

SOU DOBÉ
DĚJINY

Předplatné na ročník XXI (2014), tj. 4 čísla:

300,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce
350,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:

60 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce
75 euro (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 88,- Kč za jedno číslo, 176,- Kč za dvojčíslo

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,
tel.: 257 286 347
fax: 257 531 121
E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i.
Obálka Aleš Lederer
Překlad Jitka Vondrová
Resumé Derek Paton
Sazba David Weber, Ondřej Huleš
Vytiskla Tiskárna Protisk, s.r.o., České Budějovice.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993
pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., 2013

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází třikrát do roka (dvě čísla a jedno dvojčíslo). Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce soudobe.dejiny@usd.cas.cz nebo drapala@usd.cas.cz
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku:** Autor stati (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

SOUDOBÉ DĚJINY

XX / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.



Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křesťan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Brno
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křesťan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Jan Dvořáček (1984)

externí doktorand Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice, působí v Centru afrických studií na Katedře historických věd Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Specializuje se na dekolonizaci Afriky a československé vztahy s africkými zeměmi.

Květa Fremrová (1989)

studuje historii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze se zaměřením na české novověké dějiny, v současné době je na studijním pobytu na Univerzitě Tampere ve Finsku.

Vlastimil Hála (1951)

vědecký pracovník Filosofického ústavu AV ČR, v. v. i., v Praze. Věnuje se zejména etické problematice v dějinách filozofie. Je mimo jiné autorem prací *Impulsy Kantovy etiky: Kant, Bolzano, Brentano* (Praha 1994), *Universalismus v etice jako problém: K otázce universalismu v některých etických koncepcích* (Praha 2009) a řady časopiseckých článků z oblasti dějin filozofie i filozofie současné.

Karel Hrubý (1923)

sociolog, v padesátých letech vězněn, od roku 1968 žije ve švýcarské Basileji. V letech 1983–1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Byl předním činitelem exilové sociální demokracie, v letech 1989–1993 jejím posledním předsedou. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel sborníků, mimo jiné studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981), autor publikace *Solidární společenství: Socialistická internacionála 1951–1992* (Praha 1996).

Pavel Kreisinger (1987)

externí doktorand katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, je zaměstnán v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se československým zahraničním odbojem na západní frontě za druhé světové války, představiteli nacistického represivního aparátu na území Protektorátu Čechy a Morava a česko-australskými vztahy ve dvacátém století. Je autorem biografie *Brigádní generál Josef Bartík: Zpravodajský důstojník a účastník prvního i druhého československého odboje* (Praha 2011).

Soňa Mikulová (1981)

doktorandka Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na kulturní dějiny Německa a poválečnou kulturu vzpomínání v Německu a Itálii.

Galina Pavlovna Murašková (1932)

ruská historička-slavistka, profesorka a vedoucí vědecká pracovnice Ústavu slavistiky Ruské akademie věd v Moskvě. Od šedesátých let minulého století se zde badatelsky zabývala soudobými dějinami střední a jihovýchodní Evropy, zejména v období čtyřicátých let, se zaměřením na Československo. V roce 1992 v Ústavu slavistiky iniciovala založení Vědeckého centra dějin stalinismu ve východní Evropě, které příštích deset let řídila. Díky zpřístupnění ruských archivů připravila v kolektivní spolupráci řadu důležitých edic dokumentů a vlastních studií ke společensko-politickému vývoji v době přechodu k socialismu a k následné sovětizaci zemí tohoto regionu (v popředí s tématy vlastních cest k socialismu, politických represí, nacionálních konfliktů, vztahu státu a církvi). V posledních letech obrátila pozornost k otázkám destalinizace a krizí komunistických režimů včetně pražského jara 1968. Je spoluautorkou monografie *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Stanovlenije političeskich režimov sovětskogo tipa. 1949–1953. Očerki istorii* (Moskva 2002), výbor z jejích statí vyšel pod názvem *Izbrannoje* (Moskva 2011). K jejím základním edicím patří dvousvazkové publikace *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov: 1944–1953* (Moskva 1997 a 1998), *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope: 1944–1953. Dokumenty* (Moskva 1999 a 2002) a *Vlast i cerkov v Vostočnoj Jevrope: 1944–1953. Dokumenty* (Moskva 2009).

Pavla Šimková (1986)

vystudovala americkou kulturní historii, politologii a anglickou literaturu na univerzitě v Mnichově. Nyní pracuje v redakci biografického lexikonu k dějinám českých zemí v Collegiu Carolinu v Mnichově a zároveň je doktorandkou programu „Životní prostředí a společnost“ na mnichovské univerzitě. Ve svém odborném zájmu se orientuje na československé poválečné retribuční a environmentální historii.

Lenka Šindelářová (1980)

absolventka doktorského studia v Historickém institutu Stuttgartské univerzity a vědecká pracovnice Oddělení pro dějiny šoa v Židovském muzeu v Praze. Zabývá se perzekucí Židů v Protektorátu Čechy a Morava a na Slovensku a trestním stíháním nacistických pachatelů po roce 1945. Je spoluautorkou knihy *Hrst vzpomínek... Židovské rodiny z Holicka* (spolu s Hanou Faltysovou, Praha 2009) a autorkou německé monografie *Finale der Vernichtung: Die Einsatzgruppe H in der Slowakei 1944/1945* (Darmstadt 2013).

Marek Šmíd (1979)

působí jako odborný asistent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském

kontextu ve dvacátém století. Je autorem monografie *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011).

Dalibor Vácha (1980)

doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, zároveň učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti, myšlením československých legionářů v Rusku a historií komiksu.

Obsah

Studie a eseje

- Dalibor Vácha Jiné války
Válečné konflikty 20. století
v moderním anglosaském komiksu 513
- Marek Šmíd Obtížné zakotvení lidovců
v politickém systému první ČSR
Parlamentní volby v roce 1925
a Československá strana lidová 559
- Lenka Šindelářová Einsatzgruppe H na povstaleckém Slovensku
(1944–1945) a poválečné trestní stíhání 582

Materiály

- Galina P. Murašková Mocenská vertikála a nálady v československé společnosti
v padesátých letech 20. století
Pohled sovětských diplomatů v Praze 604

Diskuse

- Karel Hrubý Kontinuita nestejného
Sporné závěry z nesporně dobrých analýz
Matěje Spurného 628

Recenze

- Pavla Šimková Komplexní rozbor poválečných restitucí
a nezodpovězené otázky 641
- Jan Špringl Táborové společenství jako „nová rodina“
Německé děti ze „staré říše“
v Protektorátu Čechy a Morava 645

Marek Šmíd	Slovenská otázka za první republiky jako poutavý příběh	653
Pavel Kreisinger	Rozsáhlá encyklopedie československé vojenské generality	656
Soňa Mikulová	Plodná asymetrie <i>Precizní kniha o kulturní výměně přes železnou oponu</i>	661
Květa Fremrová	Podoby socialistického konzumu	666
Jan Dvořáček	Konfliktní cesty africké nezávislosti	671
Vlastimil Hála	O české politice, evropských perspektivách a globálních problémech	676
<i>Kronika</i>		
Doubravka Olšáková – Jan Kotůlek	Horizonty multi- a interdisciplinarity <i>Zpráva o česko-norském workshopu</i>	681
<i>Anotace</i>		684
<i>Resumé</i>		691



Doubravka OLŠÁKOVÁ: *Věda jde k lidu!* Praha, Academia, edice Šťastné zítřky, 2014, 688 stran. ISBN 978-80-200-2318-6

Jen málokdo ví, že dnes již kultovní snímek Karla Zemana *Cesta do pravěku* byl součástí široké a komunistickou stranou privilegované výchovy obyvatelstva k ateismu. Vše však do sebe zapadá: cesta čtyř chlapců proti proudu času mapovala jednotlivé etapy formování Země až po samý počátek života na Zemi. Na konci jejich cesty nestál Bůh, ale Darwin. Je třeba hledat kořeny českého ateismu právě v úspěšné kampani komunistického režimu za ateistickou výchovu mas? Čerpá dnes ze stejných zdrojů kolektivního vědomí i naše víra v bezpečnou atomovou energii? A co naše touha přetvářet přírodu? Kniha *Věda jde k lidu!* vysvětluje, proč se stala popularizace vědy jedním ze základních stavebních kamenů komunistického režimu, i to, jak se změnilo postavení vědce a inteligence po roce 1948. Mapuje totalitní mechanismy popularizace vědy a odkrývá její indoktrinační potenciál, který komunistická moc využívala beze zbytku.

Jiné války

Válečné konflikty 20. století v moderním anglosaském komiksu

Dalibor Vácha

Tam je svět za světem, který znáte. Stínový svět. A jestliže se podíváte dost pozorně... dost zblízka... můžete to spatřit... Je to svět, kde žijí nestvůry, číhající v temnotě... v temnotě koutů vašeho domova... v temnotě koutů vašeho srdce. Pro většinu lidí tento svět je říší stínů. Ale ať už je lepší nebo horší... je to svět, ve kterém žiji. Vítejte v něm.

Scott Snyder & Sean Murphy¹

Komiks jako předmět odborného výzkumu

V úvodu studie zabývající se komiksem (v angličtině je běžný termín *comics*, případně *graphic novel*) by jistě bylo dobré charakterizovat, nebo ještě lépe přesně definovat komiks a jeho roli jako specifického uměleckého způsobu interpretace reality. To se však ukazuje jako velmi obtížné, ne-li přímo nemožné. Vědecké

¹ “There is a world behind the one you know. A shadow world. And if you look hard enough... closely enough... you can see it... it’s a world where monsters live, lurking in the dark... the dark corners of your home... the dark corners of your heart. For most people, this world, it is a shadow realm. But for better or worse... it’s the world I live in. Welcome to it.” (SNYDER, Scott – MURPHY, Sean: *American Vampire: Survival of the Fittest*, sešit 5. New York, Vertigo (DC Comics) 2011, s. 18–20.)

studium komiksu je sice v poslední době moderní (téměř módní) záležitostí, ale definicí komiksu je zhruba stejně tolik jako badatelů, kteří se jím zabývají. Obvykle se uvádí, že se jedná o příběh (to nemusí být vždy pravda) vyprávěný v organickém propojení textu (ne úplně ve všech případech) a obrazu. Například Robert C. Harvey se pokusil shrnout existující náhledy na komiks, nechtělo se mu ale sondu uzavřít nějakým finálním autoritativním řešením, což je při různorodosti komiksu příznačné a pochopitelné.² Hledání odpovědi na otázku „jak definovat komiks“ komentoval vtipně jako „etymologické safari“.³

Moderní anglosaský komiks (označme tak pracovně mainstreamový komiks posledních dvaceti let, jako zlomový bod lze brát Pulitzerovu cenu pro Arta Spiegelmana a jeho *Maus* nebo „dozvuky“ takzvaného bronzového věku komiksu) nelze definovat ani z hlediska ilustrátorských technik nebo rozvržení stránek. Klasická „vyprávěcí okna“ nejsou již tak všudypřítomným a distinktivním rysem, jak bývala v takzvaném zlatém věku komiksu (od vydání prvního Supermanova komiksového příběhu v roce 1938 do zhruba první poloviny padesátých let), ve věku stříbrném (do začátku sedmdesátých let) nebo bronzovém (do poloviny osmdesátých let). Je nepochybné, že komiks je svérázným a vlivným mnohotvárným uměním. Současně platí, že komiks má blízko ke grafice, próze (někdy poezii) a filmu, s nímž se zejména v posledních letech ve Spojených státech a v Japonsku vzájemně ovlivňují. Klíčovým prvkem komiksu je specifický způsob vyprávění příběhu (nebo navozování atmosféry či nálady), jehož nejdůležitější součástí je zcela odlišné pojmání časové posloupnosti. Zatímco text čtenáře (většinou) nutí k lineárnímu postupu (podobně je to s filmovým uměním), komiks dovoluje čtenáři při obrácení stránky vnímat daný fragment simultánně.⁴ Místo vědecky se tvářících definicí je nakonec lepší sáhnout po moderním komiksu, jenž může neznačného čtenáře překvapit zásadní odlišností od tradičního pojetí, které stále přetrvává ve většině dětských komiksových titulů.⁵

2 Harvey analyzoval např. definice Davida Kunzleho, Thierryho Groensteena, Coultona Waughy, Pascala Lefevra a Charlese Diericka (viz HARVEY, Robert C.: *Describing and Discarding „Comics“ as an Impotent Act of Philosophical Rigor*. In: MACLAUGHLIN, Jeff (ed.): *Comics as Philosophy*. Jackson, University of Mississippi Press 2005, s. 14–26).

3 Tamtéž, s. 25.

4 Viz Introduction. In: BERNINGER, Mark – ECKE, Jochen – HABERKORN, Gideon (ed.): *Comics as a Nexus of Cultures: Essays on the Interplay of Media, Disciplines and International Perspectives*. Jefferson – London, McFarland & Company Inc. Publishers 2010; srv. DUNCAN, Randy – SMITH, Matthew J.: *The Power of Comics: History, Form and Culture*. New York – London, Continuum 2009, s. 3 n.; WEINER, Robert G.: *Marvel Graphic Novels and Related Publications: An Annotated Guide to Comics, Prose Novels, Children's Books, Articles, Criticism and Reference Works 1965–2005*. Jefferson – London, McFarland & Company Inc. Publishers 2008, s. 5–7. K dalším zásadním pracím srv. bibliografii ve sborníku Jeffa Maclaughlina *Comics as Philosophy*, s. 228–237.

5 K těmto tradičním komiksovým dílům by bylo možno zařadit i legendární český *Čtyřlístek*. Mezi nejznámější a nejoblíbenější komiksová zpracování českých (československých) dějin patří proslulá *Obrázky z českých dějin a pověstí*, které fascinují čtenáře svým humori- stickým přístupem dodnes. *Obrázky* vycházely od 70. let v časopise *Mateřídouška*, později se objevily v opakovaně vydávaném souborném knižním vydání: ADLA, Zdeněk – ČERNÝ, Jiří – KALOUSEK, Jiří: *Obrázky z českých dějin a pověstí*. Praha, Albatros 1982; srv. rozhovor



Superman, snad nejslavnější z komiksových superhrdinů, se zrodil roku 1932 ve fantazii kreslíře Joe Shustera a spisovatele Jerryho Siegela. Poprvé se objevil roku 1938 v sešitu Action Comics 1 vydavatelství DC Comics

Ani v anglosaském světě se neobjevuje mnoho kvalitních teoretických prací, které by se pokoušely vysvětlit fenomén komiksu v širších perspektivách.⁶ Jak přiznává Paul Levitz, jeden z komiksových kritiků, který sám sebe příznačně označuje spíše za fanouška než za teoretika, k prvním nesmělým pokusům o kritickou reflexi a teoretické uchopení tohoto fenoménu ve Spojených státech došlo až v sedmdesátých letech dvacátého století, tedy dlouhá léta poté co americký komiks získal svou typickou tvář.⁷ Teprve v devadesátých letech se komiksy začaly častěji objevovat

s jedním z tvůrců tohoto komiksu připravený Pavlínou Kourovou: „Pozor, šutráky!“: Rozhovor se spisovatelem Jiřím Černým o kultovních „Obrázcích z českých dějin a pověstí“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 6 (2011), s. 18 n.

6 K těm nemnoha pracím viz DUNCAN, R. – SMITH, M. J.: *The Power of Comics*, s. 269 n. K přehledové historii komiksu viz WALKER, Brian: *The Comics: Before 1945*. New York, Harry N. Abrams 2004; TÝŽ: *The Comics: Since 1945*. New York, Harry N. Abrams 2002; PUSTZ, Matthew (ed.): *Comic Books and American Cultural History: An Anthology*. New York, Continuum 2012; WRIGHT, Bradford W.: *Comic Book Nation: The Transformation of Youth Culture in America*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 2001. Vývojové tendence v moderním komiksu lze dohledávat pochopitelně až v novinových „stripech“ 19. století, jak ilustruje Jared Gardner v publikaci *Projections: Comics and History of Twenty-First Storytelling* (Stanford, Stanford University Press 2012).

7 LEVITZ, Paul: Introduction. In: DUNCAN, R. – SMITH, M. J.: *The Power of Comics*, s. ix n. Připomenout lze i ryze prakticky orientovanou knihu světoznámého výtvarníka Willa

v hledáčku dalších vědců. Výsledkem jejich – mnohdy nepříliš konzistentní – práce na tématu je soubor sborníků a monografií, které do pohledu na komiks vnášejí více analytické pohledy různých oborů. Ian Gordon psal v roce 2010 o zatím stále velmi pomalém a opatrném přijímání autorů, kteří se zabývají komiksem, do vědecké komunity a o nutnosti jejich pokory, než se jim podaří získat vstup do autorské VIP společnosti, například do časopisu *PMLA*, vydávaného Moderním lingvistickým sdružením Ameriky (*Modern Language Association of America*).⁸

Klíčem k pochopení toho, jak mnozí vědci (a umělci) vnímají komiks, je název sborníku *Komiks jako nexus kultur: Eseje o vzájemném působení médií, oborů a mezinárodních perspektiv* (vznikl na základě příspěvků přednesených na konferenci), v němž se střetávají přístupy uměnovědné a interdisciplinární dokonce s didaktickými.⁹ Slovo *nexus* tu lze chápat jako „spojnici“ nebo „pojítka“. Komiks není vykládán izolovaně, ale v kontextu svého vzniku, vývoje a propojení s ostatními uměleckými nebo dokumentárními přístupy. Kniha Rogera Sabina *Komiks, komix a kreslené příběhy*, s podtitulem *Dějiny umění komiksu*, se pak s nemalým úspěchem pokouší včlenit komiks do širších souvislostí uměleckých i historických.¹⁰ Zřejmě nejambicióznější prací (ambice bohužel nejsou následovány kvalitou) zabývající se komiksem je *Komiks, manga a kreslené příběhy*, jejíž autor Robert S. Peterson se při pátrání po původu komiksu noří hluboko do starověku a geograficky překračuje obvyklé hranice anglosaského světa.¹¹ Lépe dostal svému záměru Thierry Groensteen, který se v práci *Systém komiksu* (původně vydané francouzsky v Belgii) snažil na několika konkrétních příkladech vysvětlit komiks jako svébytnou uměleckou a informační formu.¹² Práce belgického autora se doslova točí okolo paradigmatu *words and image*, jehož rozdílné pochopení rozděluje nejen anglosaské badatele zabývající se komiksem. Konzervativní skupina považuje komiks za jednotu slova a obrazu,

Eisnera, jehož text o vytváření komiksů přináší řadu podnětných postřehů: EISNER, Will: *Comics and Sequential Art: Principles and Practices from the Legendary Cartoonist*. New York, W. W. Norton & Company 2008. K osobnosti Willa Eisnera viz SCHUMACHER, Michael: *Will Eisner: A Dreamer's Life in Comics*. New York, Bloomsbury 2010.

8 GORDON, Ian: *Making Comics Respectable: How Maus Helped Redefine a Medium*. In: WILLIAMS, Paul – LYONS, James (ed.): *The Rise of the American Comics Artist*. Jackson, University of Mississippi Press 2010, s. 192.

9 BERNINGER, M. – ECKE, J. – HABERKORN, G. (ed.): *Comics as a Nexus of Cultures* (viz pozn. 4).

10 SABIN, Roger: *Comics, Comix and Graphic Novels: A History of Comics Art*. London, Phaidon Press 2001.

11 PETERSEN, Robert S.: *Comics, Manga, and Graphic Novels: A History of Graphic Narratives*. Santa Barbara – Denver – Oxford, Praeger 2011. Japonský výraz *manga* je označením pro tamní komiks.

12 GROENSTEEN, Thierry: *The System of Comics*. Jackson, University of Mississippi Press 2009 (v českém překladu: *Stavba komiksu*. Brno, Host 2005). K frankofonním komiksům viz např. MILLER, Ann: *Reading Bande Dessinee: Critical Approaches to French-Language Comic Strip*. Bristol – Toronto, Intellect Ltd. 2008.

zatímco ostatní vědci zastávají názor, že slova a obraz jsou dva rozdílné prvky, které „svádějí souboj“.¹³

Komiks se v současné době zdá být „pokusným králíkem“ mnoha teoretiků, zejména těch literárních. Jedním z pokusů, jak na komiks aplikovat například filozofii (najít filozofii komiksu), je kniha *Superhrdinové a filozofie*. Otázky, na něž autoři hledají odpovědi v komiksech, jsou staré jako lidstvo samo: identita jednotlivce (z hlediska maskovaných hrdinů otázka svrchovaně zajímavá), role násilí v lidském životě a v neposlední řadě definice dobra a zla.¹⁴ Mnohem opatrněji a koncepčněji je vystavěn sborník podobného názvu *Komiks jako filozofie*, v němž se přispěvatelé poměrně úspěšně pokusili aplikovat na komiks filozofii Gottfrieda Leibnize, Jean-Paula Sartra, nebo dokonce Platóna. Jedná se mnohdy o zajímavé studie, které překračují stín vyhraněného bádání o komiksech.¹⁵

Existuje větší skupina studií a knih, jejichž tématem je komiks v konkrétnějším pojetí – nikoli jeho teorie, ale přímo jednotliví autoři nebo díla. K přítomné studii se tematicky vztahuje hned několik z nich. Například kniha *Válka, politika a superhrdinové* Marka DiPaola se pokouší ukázat přímé vlivy (převážně) americké politiky na komiks a opačně. Základním principem autorovy práce je vybrat si určitého superhrdinu (Superman, Batman, Wonder Woman, Punisher atd.) a posléze načrtnout, jakým způsobem se promítala politika do příběhů nebo do samotného zobrazování dotyčné postavy, jejích protivníků nebo pomocníků. Práce inovativně sleduje události americké zahraniční i domácí politiky v nejvýznamnějších komiksových příbězích, zejména posledních dvaceti až třiceti let. Evidentní je autorova podpora Obamovy politiky ve srovnání s Georgem Bushem (otcem i synem), Billem Clintonem a Ronaldem Reaganem. Baracku Obamovi a jeho obrazu v komiksu věnuje DiPaolo značnou pozornost.¹⁶ Podobným způsobem (snad méně zpolitizovaným) reaguje na americké postoje v průběhu studené války Matthew J. Costello v *Krizi tajné identity*. Costello zdůrazňuje, že převážná většina komiksových hrdinů se zrodila nebo po dlouhou dobu žila ve stínu možné jaderné konfrontace mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, v jasně bipolárním světě, kdy nacistické protivníky rychle vystřídali nepřátelé ze Sovětského svazu, východní Evropy nebo Číny. Cílem knihy bylo vysledovat proměny americké společnosti na základě změn v pojetí komiksů a jejich příběhů. Mezi postavy, jež Costello zkoumá, patří Captain America, Nick Fury nebo Iron Man.¹⁷ Stejně období – studená válka – přitahuje velké

13 K paradigmatu existuje sborník příspěvků, v nichž lze najít oba výše naznačené interpretační vzorce: VARNUM, Robin – GIBBONS, Christina T. (ed.): *The Language of Comics: Word and Image*. Jackson, University of Mississippi Press 2007.

14 IRWIN, William – MORRIS, Tom – MORRIS, Matt (ed.): *Superheroes and Philosophy: Truth, Justice, and the Socratic Way*. Peru, Open Court 2005; srv. DYER, Ben: *Supervillains and Philosophy: Sometimes, Evil is its Own Reward*. Peru, Open Court 2009.

15 MACLAUGHLIN, J. (ed.): *Comics as Philosophy* (viz pozn. 2).

16 DiPAOLO, Marc: *War, Politics and Superheroes: Ethics and Propaganda in Comics and Film*. Jefferson – London, McFarland and Company 2011.

17 COSTELLO, Matthew J.: *Secret Identity Crisis: Comic Books and the Unmasking of Cold War America*. New York – London, Continuum 2009.

množství autorů. Důvod je jednoduchý, v té době zažíval americký komiks doslova rozkvět. Zřejmě nejdůležitější publikací je tu sborník *Komiksově knihy a studená válka*, v němž pisatelé jednotlivých studií hlouběji analyzují nejen atomovou hrozbu, ale současně komunismus („rudou hrozbu“) nebo otázku sexuality v dobových komiksech.¹⁸ Opominout nelze ani další sborník *Nazisplotation! Obraz nacisty v „přízemním“ filmu a kultuře*, jehož autoři se dotkli i komiksu.¹⁹ Komiksem a jeho spojením s historií a válkou se o něco dříve zabýval například Mike Conroy v knize *Válečné příběhy*, ale její nevelký rozsah (pouze 192 stran s četnými ukázkami z komiksové tvorby) při globálním časovém záběru (zpracovávala obraz konfliktů od starověku po současnost) autorovi nedovoloval pečlivější analýzu.²⁰ Blízko k tématu má dvojice Fredrik Stromberg a Peter Kuper, která vydala knihu *Komiksová propaganda*, v níž se pokusila analyzovat mimo jiné postavu Supermana jako symbolu Ameriky při prodeji válečných půjček. Jejich práce se neomezuje na druhou světovou válku, plynule přechází do války studené.²¹

Mnohem hlouběji do minulosti (což rozhodně není na škodu) míří sborník *Klasika a komiks*, v němž se badatelé zamýšlejí nad propojením komiksu druhé poloviny dvacátého století s takzvanou klasickou historií, v jejich pojetí zejména antickým Řeckem a Římem. Na jedné straně jsou zde studie pojednávající o Franku Millerovi a jeho (později zfilmovaném) díle *300*, jež vypráví příběh bitvy u Thermopyl, nebo o francouzském pojetí antiky, na druhé straně se autoři snaží pojmut mýty komiksového světa, které nezřídka čerpají právě z antických bájí (*Wonder Woman*, *Sandman* Neila Gaimana).²² Komiksem jako médiem schopným zprostředkovat autobiografii se zabýval Charles Hatfield, který upozornil na kvalitativní změnu komiksu v osmdesátých letech, kdy se jeho tematický záběr rozšířil právě o autobiograficky zabarvené

18 YORK, Chris – YORK, Rafiel (ed.): *Comic Books and the Cold War: Essay on Graphic Treatment of Communism, the Code and Social Concerns*. Jefferson, McFarland and Company 2012; srv. kapitolu „Nukleární éra“ v knize Jeffreyho J. Johnsona *Super-history: Comic Book Superheroes and American Society. 1938 to the Present* (Jefferson, McFarland and Company 2012, s. 49–68).

19 MAGILOW, Daniel H. – LUST, Kristin T. van der – BRIDGES, Elizabeth (ed.): *Nazisplotation! The Nazi Image in Low-Brow Cinema and Culture*. New York – London, Continuum 2012. Jako *nazisplotation* se označuje specifický žánr popkultury využívající nacistických postav a emblematicky. Termín *lowbrow* nebo *lowbrow art* se začal užívat v souvislosti s undergroundovým hnutím vizuálního umění, které se zrodilo koncem 70. let v Los Angeles, s akcentem na jeho protikladnost vůči „vysokému“ (*highbrow*) umění.

20 CONROY, Mike: *War Stories: A Graphic History*. New York, Collins Design 2009; srv. RICHES, Adam: *When the Comics Went to War*. Edinburgh, Mainstream Publishing 2009.

21 STROMBERG, Fredrik – KUPER, Peter: *Comic Art Propaganda*. Lewes, ILEX 2010. Komiksová reflexe válečných konfliktů není ničím novým, jak o tom svědčí např. opakující se výstavy komiksových děl spojených s první světovou válkou v Muzeu Velké války ve francouzském Péronne (viz BERÁNEK, Jaroslav: Velká válka v komiksu. In: *Historie a vojenství*, roč. 58, č. 2 (2009), s. 130 n.; TÝŽ: Všeobecná mobilizace! Léta 1914–1918 v komiksu. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 126 n.).

22 KOVACS, George – MARSHALL, C. W. (ed.): *Classics and Comics*. New York, Oxford University Press 2011.

práce.²³ Národní historie očima komiksu zkoumaly například sborníky editované Markem McKinneyem (francouzská historie) a nejnověji Romanem Rosenbaumem (japonská historie v komiksu *manga*).²⁴ Že je komiks v poslední době považován za vcelku legitimní pramen k historickému nebo literárněhistorickému bádání, dokládá Simone Castaldi, který se inovativním způsobem zhostil analýzy italských komiksů ze sedmdesátých a osmdesátých let minulého století, kdy Itálie patřila ke komiksovým velmocím.²⁵ Annalisa Di Liddo se soustředila na jednoho z nejvýznamnějších komiksových autorů Alana Moora, který je původem Brit, obvykle ale tvoří pro americké vydavatelské domy.²⁶ Jeho práce jsou považovány za svérázné zobrazení reality, v níž nechybí satira. K těm klíčovým patří *Strážci*, kteří časově spadají do závěrečných let studené války a nejenže zcela dekonstruovali stávající obraz klasického superhrdiny (mnohdy se hovoří o superhrdinech ze *Strážců* jako o nihilistických hrdinech), ale zároveň zásadním způsobem zasáhli všechny následovníky.²⁷ Na jeden výsek celého spektra se soustředily knihy *Erotický komiks* nebo *Židé a americký komiks*.²⁸



Wonder Woman, v mnohém ženský protějšek Supermana, se objevuje v příbězích vydavatelství DC Comics takřka nepřetržitě od roku 1941. Její boj proti zlu započal na straně Američanů ve válce s nacistickým Německem

23 HATFIELD, Charles: *Alternative Comics: An Emerging Literature*. Jackson, University of Mississippi Press 2005.

24 MCKINNEY, Mark (ed.): *History and Politics in French-Language Comics*. Jackson, University of Mississippi Press 2008; ROSENBAUM, Roman (ed.): *Manga and the Representation of Japanese History*. New York, Routledge 2012. V obou sbornících jsou odkazy na další literaturu k tématu.

25 CASTALDI, Simone: *Drawn and Dangerous: Italian Comics of the 1970's and 1980's*. Jackson, University of Mississippi Press 2010.

26 DI LIDDO, Annalisa: *Alan Moore: Comics as Performance, Fiction as Scalpel*. Jackson, University of Mississippi Press 2009.

27 MOORE, Alan – GIBBONS, Dave: *Watchmen*. New York, DC Comics 1995 (původní sešitové vydání pochází z let 1986 a 1987); srv. THOMPSON, Iain: *Deconstructing the Hero*. In: MACLAUGHLIN, J. (ed.): *Comics as Philosophy*, s. 100–129.

28 PILCHER, Tim – KANNENBERG, Gene – KOMINSKY-CRUMB, Aline: *Erotic Comics: A Graphic History from Tijuana Bibles to Underground Comix*. New York, Abrams 2008; BUHLE,

Zřejmě nejsystematičtějším pohledem na komiks, film a počítačové hry v souvislosti s historií v českém prostředí (ač je mu možno vytknout nemálo chyb) je sborník, který vznikl pod vedením editorky Mileny Bartlové.²⁹ Teoretické statě v češtině (obvykle překlady) k tématu se objevují zřídka a téměř výhradně se zabývají literární stránkou problému, jako například překladová studie od francouzského autora Mathieu Hautemulla nebo původní práce Martina Foreta.³⁰

V kontextu komiksové tvorby je pochopitelně možné uvažovat o žánrech, ale zařazení jednotlivých děl do konkrétních žánrových odvětví je mnohdy obtížné. Ke klasickým typům určitě patří superhrdinské komiksy (*Superman, Batman, Wonder Woman*),³¹ humoristické (*MAD Magazine*), romantické (*Archie*), hororové (*Crypt of Horror, Sandman* a komiksy inspirované tvorbou Stephena Kinga), velmi populární jsou v poslední době komiksy autobiografického ražení nebo spadající pod hlavičku *Sword and Sorcery* („meč a kouzla“), jako například *Conan The Barbarian* (Barbar Conan).³² Komiksy s válečnou tematikou, na něž se zde předkládaná studie soustředí, rozhodně nepatří k nejlivnějším, a to ani z hlediska utváření vyprávěcích nebo obrazových paradigmat v angloamerickém komiksu. Přesto jsou vrcholně zajímavým prvkem ohromného a stále se rozrůstajícího světa kreslených příběhů pro (děti i) dospělé.

Skutečnost, že historie dvacátého století v komiksu není spojena pouze s velkými válečnými příběhy nebo americkými, britskými a francouzskými tvůrci, dokazuje italský kreslíř Igot, který se zabýval ukrajinským hladomorem ve třicátých letech minulého století.³³ Historické události včetně starověkých jsou oblíbenou kulisou

Paul: *Jews and American Comics: An Illustrated History of an American Art Form*. New York, The New Press 2008.

29 BARTLOVÁ, Milena (ed.): *Pop history: O historické věrohodnosti románů, filmů, komiksů a počítačových her*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003.

30 HAUTEMULLE, Mathieu: Cesta do Syldávie: Pohled (nejen) francouzských komiksů na východní Evropu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 319–333; FORET, Martin: Mezi literárním a výtvarným: Komiks jako obrazoslovní amalgám. In: *Česká literatura*, roč. 58, č. 5 (2010), s. 581–606; PROKŮPEK, Tomáš: Sockomiks: Od časopiseckého žánru ke komiksovému albu a zase zpět. In: ADAMOVIČ, Ivan – POSPIZYL, Tomáš (ed.): *Planeta Eden: Svět zítřka v socialistickém Československu 1948–1978*. Řevnice, Arbor Vitae 2010, s. 194–211; KOŘÍNEK, Pavel: Fikční světy komiksu. In: JEDLIČKOVÁ, Alice – SLÁDEK, Ondřej (ed.): *Vyprávění v kontextu*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2008, v.v.i., s. 100–118.

31 K superhrdinským komiksům viz PETERSEN, R. S.: *Comics, Manga, and Graphic Novels*, s. 133 n. (viz pozn. 11); KAVENEY, Roz: *Superheroes! Capes and Crusaders in Comics and Film*. London – New York, I. B. Tauris 2008.

32 Viz DUNCAN, R. – SMITH, M. J.: *The Power of Comics*, s. 196–211 (viz pozn. 4). Názvy komiksových děl a dalších sledovaných artefaktů se v textu uvádějí v původní anglické podobě, při prvním výskytu většinou s českým ekvivalentem v závorce (pokud není součástí informace o českém vydání v poznámce pod čarou). Ženská příjmení komiksových hrdinek se zde nepřechylují.

33 K tomu viz interview Renaty Kindlerové s autorem: Někdy jsem měl pocit, že bolest těch lidí přímo slyším: Rozhovor s italským kreslířem a karikaturistou Igotem o tvorbě komiksu, velkém hladomoru a současné (i minulé) Ukrajině. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 4 (2011), s. 21–23. Komiksem se lze zabývat i jako médiem, které historií prochází, a nejen

komiksových příběhů, ať už je to 300 Franka Millera,³⁴ násilný *Sláine*, propojující irské dějiny a mytologii,³⁵ *Ides of Blood* (Krvavý úplněk), pojednávající o stále populárnějších (také díky filmům a televizním seriálům) antických dějinách ve spojení s neméně populárním fenoménem vampyrismu,³⁶ belgický *Thorgal*, pohybující se v prostředí příběhů *fantasy*,³⁷ nebo těžko překonatelná dvojice *Asterix a Obelix* či občasná exkurzy do minulosti v *Tintinovi*.³⁸ Opominut nezůstává ani středověk; svět Vikingů (a nejen těch žijících ve Skandinávii) mapuje rozmáchně koncipovaná série *Northlanders* (Seveřané).³⁹ Zřejmě nejslavnějším a neúspěšnějším současným komiksem, který se zabývá paralelní (skrytou) historií světa, je původně francouzská série, která byla přeložena do angličtiny pod názvem *Secret History*. Pozdější díly série jsou zasazeny do doby první a druhé světové války.⁴⁰ Specifickým komiksem, který se odehrává na přelomu 19. a 20. století, ve světě plném popkulturních odkazů (Mr. Hyde, kapitán Nemo, Wellsovi útočníci z Marsu a podobně), je *League of Extraordinary Gentlemen* (Liga výjimečných), zfilmovaná v roce 2003, se Seanem Connerym v hlavní roli.⁴¹ K proslulým komiksům spojeným s historií, a zvláště

ji zobrazuje. Za příklad tu může sloužit československý *Čtyřlístek* nebo východoněmecký časopis *Mozaika* (viz KOUROVÁ, Pavlína: Camera Obscura. In: *Tamtěž*, s. 50).

- 34 Anglické vydání: MILLER, Frank – VARLEY, Lynn: 300. Milwaukee, Dark Horse Comics 1999. Kolem Millerova komiksu, a zejména jeho filmového zpracování dokonce v Čechách vznikla krátká vzrušená debata mezi historiky: PINKAS, Jaroslav: Ať žije fašismus! Bitva u Thermopyl ve filmu. In: *Dějiny a současnost*, roč. 29, č. 6 (2007), s. 8; TYŽ: 300: RPG nebo fašistická agitka? In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 2: *Adolf Hitler a ti druzí. Filmové obrazy zla*. Praha, Casablanca – Ústav pro studium totalitních režimů 2009, s. 98–107; ŠEDIVÝ, Ivan: Leonidas se vysmívá nám: Ještě jednou o filmu „300: Bitva u Thermopyl“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 29, č. 8 (2007), s. 8 (odpověď na první článek). Otázkou zůstává, zda Jaroslav Pinkas ve svých velmi vyhrcovaných příspěvcích bere v potaz existenci Millerova komiksu a zda uvažuje nad tím, jestli lze podobná umělecká díla interpretovat s takovým ideologickým záparem.
- 35 Česky: MILLS, Patt – FABRY, Glenn – POWER, Dermot: *Sláine: Zabiják démonů*. Praha, CREW 1998.
- 36 PAUL, Stuart C. – DUCE, Christian: *Ides of Blood*. New York, DC Comics 2010–2011. Název komiksu odkazuje na idy, dny úplňku v římském kalendáři.
- 37 Česky: HAMME, Jean van – ROSINSKI, Grzegorz: *Thorgal: Lukostřelci*. Praha, CREW 1999.
- 38 K tomuto francouzskému komiksu a jeho galským hrdinům viz např. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: Jsou ti historikové blázní? Asterix a vlastenecká tabu francouzských republikánských dějin 19. století. In: *Dějiny a současnost*, roč. 26, č. 5 (2004), s. 20–23; KEPARTOVÁ, Jana: Claudius bůh: Římský císař v seriálu „Asterix“. In: *Tamtěž*, roč. 30, č. 3 (2008), s. 12; JACOVÁ, Magdaléna: Malý velký Kelt: René Goscinny – Alberto Uderzo, Asterix. In: BARTLOVÁ, M. (ed.): *Pop history*, s. 121–130 (viz pozn. 29). Ke komiksu o Tintinovi viz OLŠÁKOVÁ, Doubravka: Camera obscura. In: *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 3 (2009), s. 51.
- 39 Viz např. GIANFELICE, Davide: *Northlanders*, série 1: *Sven the Returned*, sv. 1–8. New York, DC Comics 2008–2009.
- 40 PÉCAU, Jean-Pierre – KORDEY, Igor: *Secret History*, sv. 1–7. Fort Lee – Los Angeles, Archaia Studios Press 2007–2010.
- 41 MOORE, Alan – O'NEILL, Kevin: *League of Extraordinary Gentlemen*. Los Angeles, America's Best Comics 2002.



Kapitán Nemo, dr. Jekyll a další proti dr. Fu Manchu a profesoru Moriartymu (Alan Moore – Kevin O’Neill – Ben Dimagmaliv – Bill Oakley: League of Extraordinary Gentlemen. Los Angeles, America’s Best Comics 2002)

kteřý byl originálním způsobem převeden na filmové plátno a pod jménem hlavní postavy Alois Nebel v září 2011 uveden do kin.⁴⁵ Mezi znalci je rozhodně nejproslulejším českým komiksem spojeným s druhou světovou válkou Neffův *Pěrák*, v němž se mytický hrdina protektorátních Čech a Moravy dostává do neutěšených devadesátých let dvacátého století, aby s hrůzou zjistil, že jeho staří nacističtí

druhou světovou válkou, rozhodně patří *Maus* Arta Spiegelmana.⁴² Do mnoha komiksů vstoupila zkušenost vietnamské války, pro americkou společnost tolik traumatizující. Odráží se v různých reminiscencích a v „životopisech“ hrdinů, například v rodinné anamnéze Ennisova hlavního hrdiny série *Preacher* (Kazatel), jehož otec byl vietnamský veterán.⁴³ Zřejmě nejzajímavějším dílem (z hlediska obrazového i textového) spadajícím do tohoto tematického okruhu je autorský projekt Josepha Kuberta *Dong Xoai: Vietnam 1965*, silný příběh založený na skutečných událostech.⁴⁴ Právě válka ve Vietnamu spolu s druhou světovou válkou jsou rozhodně nejčastějšími válečnými konflikty, které se objevují v moderních amerických komiksech (dohromady tvoří zhruba devadesát procent celé produkce). V četnosti je zřejmě následují nejnovější americké bojové konflikty (válka v Perském zálivu, válka proti teroru) a až s velkým odstupem za nimi bychom našli komiksy inspirované první světovou válkou nebo korejskou válkou.

Historie je v komiksu oblíbená též v českém jazykovém prostředí. Za příklad by tu mohl sloužit asi ten nejkvalitnější titul – *Bílý potok* Jaroslava Rudiše,

42 Česky: SPIEGELMAN, Art: *Maus: Otcova krvavá pouť dějinami*. Praha, Torst 1997; TÝŽ: *Maus*, sv. 2: *A tedy začalo mé trápení*. Praha, Torst 1998; srv. GEIS, Deborah R. (ed.): *Considering Maus: Approaches to Art Spiegelman’s “Survivors Tale” of the Holocaust*. Tuscaloosa, University of Alabama Press 2007; DUNCAN, R. – SMITH, M. J.: *The Power of Comics*, s. 1 (viz pozn. 4); GORDON, I.: *Making Comics Respectable*, s. 179–193 (viz pozn. 8).

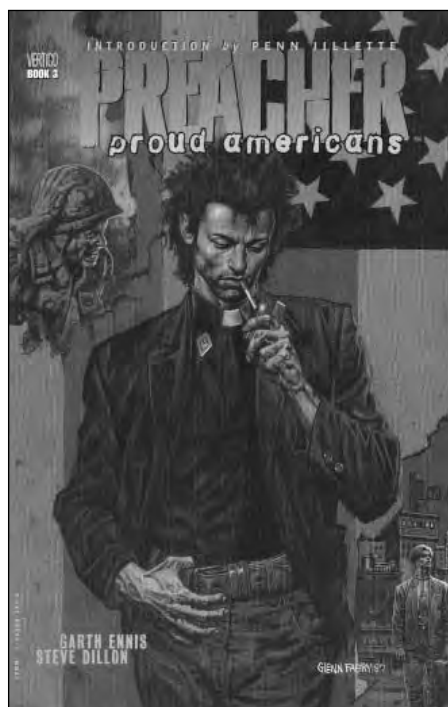
43 ENNIS, Garth – DILLON, Steve: *Preacher: Proud Americans*. New York, DC Comics 1997.

44 KUBERT, Joseph: *Dong Xoai: Vietnam 1965*. New York, DC Comics 2011.

45 RUDIŠ, Jaroslav – 99, Jaromír: *Bílý potok: Černobílý komiks ze Sudet*. Praha, Labyrint 2003.

neprátele ještě žijí.⁴⁶ Z komiksů inspirovaných událostmi českých (československých) dějin je okolnostmi svého vzniku i námětem výjimečný „neakční“ příběh *UNCONQUERED* o Miladě Horákové, vydaný v roce 1951 v reakci na její popravu ve Spojených státech Národním výborem pro Svobodnou Evropu.⁴⁷ Nejnovějším – a kvalitním – příspěvkem k nedávné československé historii v komiksu je publikace *Ještě jsme ve válce*, jejíž projekt vznikl na základě skutečných zážitků lidí v poválečném Československu.⁴⁸ Velmi specifickým příkladem na pomezí komiksu je internetový projekt *Opráski sčeskí historje*, který by si však zasloužil vlastní rozsáhlejší analýzu.⁴⁹

Kromě komiksu je třeba se stručně zmínit též o historiografii válečných konfliktů, která tvoří pomyslnou druhou stranu této studie. Vojenské dějiny (v angličtině označované jako *military history*) jsou mnohotvárným badatelským polem, které se zdaleka neomezuje jen na zkoumání toho, jak se „ve skutečnosti“ udály ty či ony bitvy a války. Jejich náplní není ani sčítat padlé, hodnotit technologické a průmyslové faktory nebo podrobně rozebírat sociální a kulturní interakce v armádách. V posledních dvaceti letech se zásadně změnil přístup vojenských historiků k pramenům a samotné materii. Nastal odklon od striktně



Syndrom vietnamské války v americké společnosti se promítá i do komiksu irského autora (Garth Ennis – Steve Dillon: Preacher: Proud Americans. New York, DC Comics 1997)

46 Viz např. NEFF, Ondřej: Toho dne byla mlha. In: *Crew*, roč. 1, č. 1 (1997), s. 51–59; č. 2, s. 59–67; č. 3, s. 59–67. Příběhy protektorátního hrdiny Péráka byly poprvé zpracovány v krátkém filmu Jiřího Trnky *Perák a SS* z roku 1946 (srv. JANEČEK, Petr: Komunikační role slovesného folkloru v moderní společnosti: Městští fantómové druhé světové války. In: *Národopisná revue*, roč. 17 (44), č. 4 (2007), s. 224–230.

47 Viz. FORMÁNKOVÁ, Pavlína – KOURA, Petr: UNCONQUERED – Neporažená: Komiks o Miladě Horákové. In: *Dějiny a současnost*, roč. 29, č. 3 (2007), s. 12.

48 KROUPA, Mikuláš – FANTOVÁ, Jana – POLOUČEK, Jan – DRDA, Adam (ed.): *Ještě jsme ve válce: Příběhy 20. století*. Praha, Argo – Post Bellum – Ústav pro studium totalitních režimů 2012 (viz recenze: VOLÁK, Jiří: Osudy pamětníků ztvárněné třinácti kreslíři. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 331–334).

49 Viz <http://historje.tumblr.com/>, staženo 11.12.2013.

událostních dějin směrem k výzkumu každodennosti, myšlení a subjektivního nebo kolektivního vnímání válečné reality. Vojenská historie se zabývá zkoumáním obrazu válečných konfliktů v různých typech pramenů: od osobních (deníky, paměti, korespondence nebo prameny vzniklé přičiněním *oral history*) přes institucionální po literární (autobiografické romány, poezie a podobně) nebo ikonografické (fotografie, malba, ilustrace i vtipy a karikatury).⁵⁰ Existuje řada moderních historických studií, které se pokoušejí nahlížet „velké válečné dějiny“ novým úhlem pohledu. V tomto ohledu vystupují do popředí jména jako Jeremy Black, Richard Holmes, Stephen Fritz, Charles Townshend nebo Jay Winter.⁵¹ Historiografie také sleduje, jak se válečné konflikty promítají například do celovečerních filmů nebo válečných seriálů. Zde se již historici nesnaží o rekonstrukci některých aspektů války, ale o zachycení reflexe války ve společnosti.⁵²

Obraz (druhé světové) války v americkém komiksu posledních dvaceti let

Záměrem této studie je nahlédnout, jak je vnímána druhá světová válka (a částečně i jiné války dvacátého století) optikou moderního amerického komiksu, přesněji řečeno komiksového mainstreamu vydávaného obvykle největšími americkými vydavatelskými domy, jako jsou DC Comics, Marvel Comics nebo Dark Horse Comics.⁵³ V českém prostředí se jedná zřejmě o první pokus analyzovat obraz války v tomto specifickém průniku obrazu a slova. Ambicí autora textu rozhodně nebylo přinést vyčerpávající seznam všech komiksů, které se tím či oním způsobem dotýkají válečného konfliktu z let 1939 až 1945, nýbrž šlo především o to naznačit tendence a stereotypy v komiksovém zobrazení válek. Mnohé z nich jsou vlastní i jiným typům uměleckého zpracování válečného tématu, komiksoví autoři takovéto stereotypy přejímají (například z filmových a televizních filmů a seriálů) a současně je vytvářejí. Předložená studie v žádném případě nevznikla proto, aby korigovala nesprávné údaje v komiksových adaptacích. Podobné zaměření práce by jistě navýšilo počet stran do rozsahu slušné monografie, která by přitom nepřinesla zhora nic nového.

50 K humoru a karikaturám za druhé světové války viz např. ZEMAN, Zbyněk: *Heckling Hitler: Caricatures of the Third Reich*. Hanover – London, University Press of New England 1987; srv. DOUGLAS, Allen: *War, Memory, and the Politics of Humor: The Canard Enchaîné and World War I*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 2002.

51 BLACK, Jeremy: *Rethinking Military History*. London, Routledge 2004; HOLMES, Richard: *Obrazy války: Chování člověka v bitvě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011; FRITZ, Stephen G.: *Frontsoldaten: The German Soldier in World War II*. Lexington, The University of Kentucky Press 2005; TOWNSHEND, Charles (ed.): *Historie moderní války*. Praha, Mladá fronta 2007; BEN-ZE'EV, Efrat – GINIO, Ruth – WINTER, Jay: *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century*. New York, Cambridge University Press 2010. V těchto publikacích je uvedena další literatura.

52 Viz TORGOVNICK, Marianna: *The War Complex: World War II in our Time*. Chicago – London, The University of Chicago Press 2005.

53 K nakladatelství Marvel viz WEINER, R. G.: *Marvel Graphic Novels and Related Publications* (viz pozn. 4).

Je také nutné zdůraznit, že se zde pokouším zkoumat komiks jako způsob současného nahlížení na válku, a nikoli jako pramen použitelný při popisu válečných konfliktů jako takových. Důležitost komiksu v reflexi války (nebo čehokoli jiného) spočívá v jeho vlivu na představy o válce ve společnosti. Komiksu využívá i americká armáda nebo námořnictvo; samy komiksy vydávají, případně do nich umísťují reklamy s výzvami ke vstupu do ozbrojených sil.⁵⁴ S ohledem na aktuálnost, snesitelný rozsah a přehlednost příspěvku se zde zabývám pouze komiksy vzniklými ve Spojených státech v posledních dvaceti letech, zhruba od roku 1990. Komiksy z předchozích let, jako například série *G. I. Combat*, *Our Fighting Forces* (Naše bojové síly) nebo *Sgt. Rock* (Seržant Skála), vědomě ponechávám stranou, i když například postava seržanta Josepha Rocka se objevila v nedávné době v komiksu propojujícím druhou světovou válku s válkou proti teroru.⁵⁵ Bylo to v souboru několika jednosešitových příběhů (takzvaných *one shots*), které měly připomenout právě staré, kdysi oblíbené, dlouho nevycházející série.⁵⁶ Stranou zůstala i legendární čtyřdílná série z let 1965 a 1966 nazvaná *Blazing Combat* (Zuřivý boj) (spolupracoval na ní i proslavený Frank Frazetta, jehož malby byly použity na obálky jednotlivých čísel), která na základě různých konfliktů



G. I. Combat – někdo se snaží o přibližný popis reality, jiným slouží válka jen jako projekční plocha pro vlastní fantazii (Peter J. Tomasi – Justin Gray – Jimmy Palmiotti – Howard Chaykin – Staz Johnson: Haunted Tank. New York, DC Comics 2011)

54 K podobným komiksům vydávaným oficiálními kruhy, např. armádou nebo vládou Spojených států, viz DUNCAN, R. – SMITH, M. J.: *The Power of Comics*, s. 254 n. (viz pozn. 4); srv. GRAHAM, Richard: *Government Issue: Comics for the People. 1940's – 2000's*. New York, Abrams ComicArts 2011.

55 MARTS, Mike – IBANEZ, Victor – LEIGH, Rob: *Time Stands Still for No Man*. New York, DC Comics 2010; srv. BRANDON, Ivan – DERENICK, Tom – VANKIN, Jonathan – WINSLADE, Phil: *Men of War*, sešit 1. New York, DC Comics 2011. V tomto komiksu je seržant Joseph Rock, bojující ve válce proti teroru, zatím ještě pouhým desátníkem speciálních jednotek. Komiks je navíc obohacen o nadpřirozené prvky a *sci-fi* výstroj a výzbroj vojenských jednotek.

56 Z dalších viz reprint původního vydání komiksu *Enemy Ace Special* z roku 1965 (New York, DC Comics 1990).

nahlížela na válku o něco komplikovaněji než jen jako na dobrodružné příběhy.⁵⁷ Série *Blazing Combat* vyšla v novém, souhrnném vydání v roce 2009.⁵⁸ Podobně jsou zde opominuty příběhy z dlouho vycházející série *G. I. Joe*, která je přímo spojena s militarismem a válkami, ať už skutečnými (Vietnam, Afghánistán, všemožné „černé operace“ studené války) nebo s věčným soupeřením s nadnárodní zločineckou organizací Cobra. Opakovaně zmiňované omezení pramenné základny bylo dáno uvažovaným rozsahem příspěvku, což úzce souvisí s jeho přehledností a cílovou čtenářskou skupinou. Důvodem pro zvolené časové vymezení studie je také fakt, že příběhy vycházející v letech 1938 až 1990, tedy v čase druhé světové války a studené války, jsou již poměrně dobře zpracovány v odborných publikacích, uvedených výše v textu a poznámkovém aparátu, případně by si zasloužily samostatnou studii.⁵⁹

Následující hlavní část statě je koncipována tematicky a soustředí se na zachycení výrazných tendencí v americkém mainstreamovém komiksu při zobrazování druhé světové války, v menší míře ale i vietnamské války a „války s terorem“. První dvě kratší podkapitoly připomínají genezi amerických komiksových superhrdinů a zabývají se „realistickým“ či „kvazirealistickým“ zobrazením války v komiksu. Nejrozsáhlejší třetí podkapitola pojednává o pronikání magie, nadpřirozena a vědeckofantastických rekvizit do válečného komiksu posledních dvaceti let. Závěrečnou kapitolu tvoří krátké zamyšlení nad propojením druhé světové války a *sci-fi* či *fantasy* filmové a knižní produkce s komiksem.

Hrdinové zrození z války

V komiksovém světě se vyskytuje nemálo postav, které se poprvé objevily v souvislosti s druhou světovou válkou, nebo dokonce v jejím průběhu vznikly; některé přežily v konkurenčním boji vydavatelských domů a jednotlivých sérií dodnes. Následujících několik odstavců sice časově nezapadá do rámce vymezeného v úvodu článku, exponované postavy však nelze vytrhnout z širšího kontextu.

Zřejmě nejdůležitější komiksovou postavou spojenou přímo s druhou světovou válkou je *Captain America* (původním jménem Steve Rogers), který začínal kariéru jako nemilosrdný bojovník proti bezpráví symbolizovanému nacismem a jehož komiksová sláva dosud i přes chvilkové ústupy do pozadí trvá. První dobrodružství, v němž se objevil Captain America, má na přebalu datum březen 1941 – a právě na tomto přebalu je zobrazen, jak ranou do brady sráží k zemi samotného Adolfa Hitlera.⁶⁰ Znovuoživení postavy Kapitána Ameriky, jež nastalo v létě 2011 v souvislosti s boomem filmů inspirovaných komiksy, přináší silnější důraz na samotné zrození tohoto amerického supervojáka. Nepřichází tedy s jeho „novým“ dobrodružstvím, ale vrací se úplně na začátek, jak už k tomu došlo u Supermana nebo Batmana

57 GOODWIN, Archie ad.: *Blazing Combat*. Philadelphia, Warren Publishing 1965–1966.

58 TÍŽ: *Blazing Combat*. Seattle, Fantagraphics Press 2009.

59 PETERSEN, R. S.: *Comics, Manga, and Graphic Novels*, s. 153 n. (viz pozn. 11).

60 SIMON, Joe – KIRBY, Jack: *Captain America Comics*, série 1, 1941.

a komiksu *X-Men*.⁶¹ Znovu se vypráví mýtus, který ve skomírajících sériích poslední čtvrtiny dvacátého století získal mnohdy až nádech nesmyslnosti. Neduživý, drobný chlapec se dobrovolně přihlásí do armády s jasným vlasteneckým záměrem. Drsný výcvik a ústrky spolu bojovníků zvládá s nasazením veškeré vůle. Nakonec se dostává k vědeckému experimentu, jehož úkolem je vytvořit supervojáka. Hlásí se dobrovolně jako objekt pokusů do projektu nazvaného *Rebirth* (Znovuzrození), respektive do projektu „Brooklyn“, což je jasný odkaz na americký výzkumný program zaměřený na atomovou bombu (projekt „Manhattan“). Stává se tak žádaným superhrdinou.

V roce 2011 se objevila série *Fear Itself* (Podstata strachu), v níž jsou přítomni téměř všichni superhrdinové současnosti, jejichž příběhy vycházejí ve společnosti Marvel. Jsou konfrontováni s koncem světa, jehož ztělesněním jsou stroje, vojáci a další nepřátelé, kteří se je snaží zničit pod symbolem hákového kříže. Captain America je jedním z bojovníků této komiksově války procházející napříč mnoha světy.⁶² V konečném důsledku je Captain America dalším z mnoha ztělesnění amerického snu a zároveň amerických ctností (neúplatnosti, čestnosti, hrdinství, odhodlání chránit slabší a trestat zlo). Po roce 1945 se proměnil na bojovníka proti zločinu a tvrdší přezívaným zbytkům nacistických organizací nebo jednotlivým válečným zločincům, a pochopitelně též proti Sovětům. Aktualizací (nikoli výjimečnou) je moment, že motivací ke vstupu do *US Army* byl pro hlavního hrdinu japonský útok na Pearl Harbor. Přepadení havajského souostroví je přirovnáváno k útokům



Captain America, původně neduživý mladík, byl stvořen díky vědeckému experimentu jako supervoják k boji proti nacistům. Jeho příběhy začaly vycházet roku 1941 ve vydavatelství Timely Comics (později Marvel Comics)

61 K vývoji vlivu komiksů na filmy a opačně viz PETERSEN, R. S.: *Comics, Manga, and Graphic Novels*, s. 148 n.; srv. WEINER, R. G.: *Marvel Graphic Novels and Related Publications*, s. 15 (viz pozn. 4).

62 GAGE, Christos – BONETTI, Elia – RAUCH, John: *Fear Itself: Fearless*, sešit 1. New York, Marvel Comics 2011.

z 11. září 2001.⁶³ Lze podotknout, že útoky z 11. září někteří komiksoví vědci (například Terry Kading) považují za počátek kvalitativní proměny superhrdinského komiksu ve Spojených státech. A nezastavují se pouze u Spidermana, který doráží na místo leteckých sebevražedných úderů příliš pozdě, než aby mohl cokoli změnit, a stává se terčem výčitek jeho obyvatel New Yorku, kde byl a proč katastrofě nezabránil.⁶⁴

Za druhé světové války začala také kariéra sexy feministické komiksové Amazonky *Wonder Woman*; ta opustila idylický ostrov své rasy jen proto, aby pomohla Spojeným státům bojovat proti mocnostem Osy.⁶⁵ Asi nejslavnější komiksový hrdina *Superman* se zrodil v roce 1938 (jako postava z rozhlasových příběhů existoval již zhruba od roku 1933); mimo jiné propagoval v první polovině čtyřicátých let válečnou půjčku ve Spojených státech a pochopitelně bojoval s nacistickými a fašistickými protivníky.⁶⁶ V předválečném roce 1939 (z hlediska USA) se objevil i *Batman*, který se však jako bojovník proti nacismu příliš neuplatnil. Jako voják druhé světové války začínal *Nick Fury*, v sérii *Sgt. Fury and His Howling Commandos* (Seržant Fury a jeho vyjící komando).⁶⁷ Do dnů druhé světové války a k pokusům Spojenců vytvořit supervojáka se datuje pravděpodobný zrod dalšího superhrdiny, člena *X-Men* pojmenovaného *Wolverine* (Rosomák). Ten měl údajně spolupracovat s Kapitánem Amerikou a účastnit se vylodění v Normandii.⁶⁸

Nejen superhrdinové (*super-heroes*), ale také superpadouši (*super-villains*) se zrodili v pekle druhé světové války. A to doslova. *Magneto*, mocný mutant schopný manipulovat magnetickými silami (odtud jeho jméno), je ve skutečnosti židovského původu. Narodil se jako Max Eisenhardt a coby dítě prošel nacistickými koncentračními tábory, kde ztratil celou rodinu. Jeho dětská zkušenost ho přesvědčila o tom, že lidem (obyčejným lidem) nelze důvěřovat, a proto se snaží agresivním způsobem uchránit skupinu mutantů od podobného osudu, jakému propadla židovská populace v dosahu hitlerovského Německa. V komiksech se jeho role pohybuje od rozervaného superhrdiny až po padoucha (obvykleji).⁶⁹

63 První číslo nové série vyšlo v souvislosti s filmem v létě 2011: BRUBAKER, Ed – MACNIVEN, Steve: *Captain America: American Dreamers*. New York, Marvel Comics 2011.

64 Viz KADING, Terry: *Drawn into 9/11: But Where Have All the Superheroes Gone*. In: MACLAUGHLIN, J. (ed.): *Comics as Philosophy*, s. 207–227 (viz pozn. 2).

65 DiPAOLO, M.: *War, Politics and Superheroes*, s. 70 n. (viz pozn. 16).

66 Viz PETERSEN, R. S.: *Comics, Manga, and Graphic Novels*, s. 153. O superhrdinech ve válce jako součásti propagandistického působení na širokou veřejnost viz DUNCAN, R. – SMITH, M. J.: *The Power of Comics*, s. 249 n.

67 *Howling Commandos* se „pohostinsky“ objevují v trochu jiném světle nejnověji v dalších příbězích Kapitána Ameriky: ROSS, Luke – ISANOVE, Richard: *Captain America: First Vengeance*, sešity 1–4. New York, Marvel Comics 2011. V novějších komiksech Nick Fury jako speciální agent supertajné organizace S.H.I.E.L.D. shromažďuje superhrdiny v boji proti zlu.

68 Viz <http://marvel.com/universe/Wolverine>.

69 K superhrdinům a druhé světové válce srv. JOHNSON, Jeffrey J.: *Super-history: Comic Book Superheroes and American Society. 1938 to the Present*. Jefferson, McFarland & Company 2012, s. 29–48.

Jiná válka přivedla na svět technologického génia Tonyho Starka, známějšího jako *Iron Man*. Ten byl zraněn a zajat ve Vietnamu, poté ho nutili v jakési zajatecké laboratoři vymýšlet převratné zbraně. Zajímavé je, že v nové filmové verzi z roku 2008 je multimiliardář Stark znovu těžce zraněn při bombovém atentátu, tentokrát však ne v jihovýchodní Asii v šedesátých letech, ale v současném Afghánistánu. Zatímco Iron Man studené války bojoval zejména proti komunismu, jeho pozdější činy mířily proti organizovanému zločinu. Ač byl zobrazován jako problematická osobnost (alkoholik), Iron Man je bezpochyby kladným superhrdinou. Oproti tomu nenávidný likvidátor organizovaného zločinu *Punisher* (Mstitel) je vietnamským veteránem, který si své šílenství zrozené v asijské džungli nese dál i po návratu do mírové společnosti. Poté co mu newyorská italoamerická mafie vyvraždí rodinu, vydává se na dlouholeté zabijácké tažení, kdy ho za kladného hrdinu označit opravdu nelze. Otázkou zůstává, zda v jeho sériích občas připomínaná vietnamská zkušenost je pouhou rekvizitou nebo hlubším pokusem o uchopení tématu násilí v americké společnosti;⁷⁰ srovnávat tu lze s jiným násilnickým vietnamským veteránem Johnem Rambem z filmu *First Blood* (První krev).⁷¹

Pokus o „dokumentární“ komiks?

Komiksy s válečnou tematikou se dají rozdělit do mnoha skupin: dle tématu, způsobu grafického zpracování, doby vzniku, dle náhledu na daný válečný konflikt nebo podle toho, jak se autoři pokusili vystihnout válku či nakolik je válka v jejich pojetí objektem jejich příběhu či pouhou rekvizitou. Na pohled nevelkou, přesto však důležitou skupinu komiksů, které se přibližně drží skutečnosti při zobrazení válečných událostí (zde převážně událostí druhé světové války), lze označit jako „dokumentární“ komiks. Autoři je vytvářejí s alespoň částečnou snahou o zachování historické reality, neobjevují se v nich nadpřirozené prvky a obvykle se nezabývají ani mýty a legendami.

Typickým příkladem je série *Battlefields* (Bitevní pole), kterou napsal pro společnost Dynamite renomovaný komiksový autor Garth Ennis. Ennis (narozen 1970) pochází ze Severního Irsku, ale posledních zhruba dvacet let spolupracuje převážně s americkými vydavatelskými domy.⁷² Od roku 2000 jeho bibliografií probleskují

70 ENNIS, Garth – ROBERTSON, Darick – PALMER, Tom: *Punisher Born*. New York, Marvel Comics 2003. Vietnamské téma punisherovským světem prostupuje často, silně je přítomné v sérii: ENNIS, Garth – PARLOV, Goran: *Punisher: Valley Forge*, sešity 1–6. New York, Marvel Comics 2008.

71 *First Blood* (1984), režie Ted Kotcheff, předloha David Morrell.

72 Místo narození i irské kulturní dědictví se značně odrážejí v Ennisově tvorbě. Prosadil se na britských ostrovech v několika sériích, až mu bylo nabídnuto vést v časopise *2000AD* kultovní seriál *Judge Dredd* (Soudce Dredd). Od 90. let se jeho díla stále častěji objevovala ve velkých amerických nakladatelstvích. Mezi jeho nejznámější komiksy vydané v USA patří série *Preacher* (drsný postmoderní příběh o hledání Boha, vydaný u DC Comics, zaznamenal jeden z největších úspěchů v jeho brzké americké kariéře), *Hitman* (Zabiják, o nájemném vrahovi s nadpřirozenými schopnostmi a „irským“ smyslem pro humor, vydal DC Comics), parodická série *The Boys* (původně vydával Wildstorm-DC Comics, nyní Dynamite) a ultranásilnická *Crossed* (Křížem poznamenaní, Avatar Press). Garth Ennis rozhodně



Ennisova parodicky laděná série si s historickou realitou hlavu neláme (Garth Ennis – Carlos Ezquerra: *Adventures in the Rifle Brigade*. New York, Vertigo 2000)

armádě,⁷³ v druhé minisérii *Dear Billy* (Milý Billy) se objevuje moment pomsty za znásilnění britské ženy japonskými vojáky v Tichomoří a ve třetí (*Tankies*) vystupují britští tankisté na západní frontě po vylodění v Normandii. Ve čtvrté části *Happy Valley* (Šťastné údolí) se objevují australské posádky bombardérů startujících z Británie v roce 1942, následující série *Firefly and His Majesty* (Světluška a Jeho Veličenstvo) se vrací k příběhům britských tankistů a šestá, nazvaná prostě

komiksy zaměřené na druhou světovou válku. Pro DC Comics vydal osm jedno-sešitových příběhů spojených tématem druhé světové války, například *Screaming Eagles* (Křičící orlové) o 101. americké výsadkové divizi. Souborné vydání všech příběhů pod názvem *War Stories* se objevilo v roce 2009. Ve stejném nakladatelství vyšla v letech 2006 a 2007 ještě pětidílná minisérie *Battler Britton* (Bojovník Britton) o letecké válce v severní Africe. Garth Ennis vzkřísil svým nekonformním humorem nejen zájem o upadající postavu moderního mstitele Punishera, ale zejména o válečnou tematiku. Zatímco jeho první rozsáhlejší válečný komiks *Adventures in the Rifle Brigade* (Dobrodružství ve střelecké brigádě) z roku 2000 je spíše parodií, příběhy ze souboru *War Stories* a poté ze série *Battlefields* mají zcela jiné parametry a jsou asi tím nejzásadnějším, co se dá v žánru *war comics* vůbec objevit na trhu.

Ennisův komiks provádí čtenáře celou druhou světovou válkou, převážně z pohledu spojeneckých vojsk. První minisérie *Night Witches* (Noční čarodějky) je věnována ženským pilotkám v Rudé

není výjimkou, ze Spojeného království přešlo do USA mnoho nyní proslavených a uznávaných komiksových autorů (scenáristů i kreslířů), např. Grant Morrison, Steve Dillon, Brian Bolland, Allan Moore a řada dalších. K vzájemnému ovlivňování britské a americké komiksové scény viz LITTLE, Ben: 2000AD: Understanding the “British Invasion” of American Comics. In: BERNINGER, M. – ECKE, J. – HABERKORN, G. (ed.): *Comics as a Nexus of Cultures*, s. 140–152 (viz pozn. 4).

73 Prakticky identickým tématem (i název se velmi podobá) se zabývá jeden holandský komiks, posléze vydaný i anglicky (YANN – HUGAULT, Romain: *The Nightowl*, sešit 1: *Witches of the Night*. B.m., Silvester 2009.

Motherland (Vlast), k sovětské pilotce Anně Charkovové v bitvě u Kurska. Komiksy vynikají dobrou znalostí válečných reálií, v příbězích hraje zásadní roli zvláště zobrazení vojenské techniky (ručních zbraní, letadel a tanků Spojenců i vojsk Osy). Podobně je tomu se zapojením specifické mluvy: dobového slangu (oblíbené a často používané označení *krauts* pro Němce a *japs* pro Japonce je pověstnou špičkou le-dovce), technické hantýrky i výrazů typických pro mluvu Angličanů pocházejících z Londýna (*cockney*) nebo Novozélandčanů. V kontextu tvorby Gartha Ennise a komiksu jako takového jsou tyto příběhy poměrně realistické. Všudypřítomný černý humor vypovídá nejen o Ennisovi, ale též připomíná některé hořké válečné romány.

Postavy Gartha Ennise nejsou prvoplánové, například znásilněná britská zdravotní sestra z příběhu *Dear Billy*, která v nemocnici vraždí japonské zajatce, vzbuzuje sympatie i odpor. Podobně je tomu s německými protivníky z minisérií o britských tankistech nebo sovětské pilotce. Ani ti nebývají vykresleni jako evidentní zloduchové, spíše jako muži, kteří jsou k páchání svých činů nuceni výchovou, výcvikem a okolnostmi. Válka v *Battlefields* je vnímána z pohledu jednotlivce, komiks málokdy překročí zorné pole hrdinů nebo jejich jednotky. V sérii je patrná inspirace skutečnými událostmi, což lze dokumentovat na příkladu sovětských pilotek. V druhé epizodě ze série *War Stories* Ennis připomíná specifickou situaci na italském bojišti v období po vylodění spojeneckých vojsk v Normandii. Italské válčiště se ocitlo na okraji zájmu (mediálního i zásobovacího) a vojáci v Itálii obdrželi nepříliš lichotivé označení *D-Day Dodgers* (ti, kteří se vyhnuli Dni D), které značně bagatelizovalo jejich úsilí, ztráty a výsledky. Centrálním bodem příběhu je anonymní balada s názvem *D-Day Dodgers*, jež v ironizujícím sledu dává do protikladu slunce, víno a poklid, který údajně zažívali vojáci v Itálii, s bahnem, zoufalstvím a smrtí jako jejich každodenní realitou. Hlavními hrdiny jsou tu mimochodem vojáci ulsterského pěšího praporu (zřejmě z 38. irské pěší brigády), tedy Ennisovi krajané.⁷⁴

Hrdinové podobných komiksových příběhů jsou až na výjimky Američané, Britové, Australané nebo Rusové. V příbězích se vyskytují i ženské hrdinky (viz výše). Jen v nemnoha případech je hlavní postavou komiksu německý voják. V příběhu *Johann's Tiger* (Johannův tygr), odehrávajícím se v roce 1945 na německých hranicích, je takovým hrdinou velitel německého tanku, účastník mnoha krvavých válečných zločinů na východní frontě. Příznačné je, že on a jeho osádka bojují proti Rusům, nikoli proti západním spojencům. Loajalita elitního německého tankisty tu více než Adolfu Hitlerovi, nacionálnímu socialismu nebo třetí říši náleží vlastní tankové osádce.⁷⁵ Vše vyústí do soukromé vzpoury za účelem záchrany podřízených bez ohledu na sebe a útěku do amerického zajetí. Klíčovým bodem komiksu je přiznání hrdiny k aktivní účasti na německých válečných zločinech na východní frontě: „Jednoho rána jsem se probudil a uvědomil si, že můj život je zvěrstvo.“⁷⁶ Motiv válečného kamarádství se objevuje nejen v beletrii (respektive v komiksech),

74 ENNIS, Garth – HIGGINS, John: *War Story*, sv. 2: *D-Day Dodgers*. New York, Vertigo 2002.

75 ENNIS, Garth – WESTON, Chris: *War Story*, sv. 1: *Johann's Tiger*. New York, DC Comics 2001.

76 *Tamtéž*, s. 27.

ve filmech a seriálech,⁷⁷ ale také v historiografii zabývající se prožitkem německých vojáků v druhé světové válce i dalších vojáků v jiných konfliktech.⁷⁸

Dalším obvyklým prvkem obsaženým v mnoha komiksech, především v těch Ennisových, je absurdita války, v níž by se poznali nejen spisovatelé Joseph Heller a William Eastlake nebo tvůrci oblíbeného britského televizního komediálního seriálu *'Allo 'Allo!*. V příběhu *Screaming Eagles* je skupina veteránů 101. americké výsadkové divize vyslána těsně před koncem války na nesmyslnou misi s úkolem zajistit jakési letní sídlo v bavorských Alpách pro amerického generála. Potíží je v tom, že sídlo se nachází několik desítek kilometrů uvnitř Němci stále ještě obsazeného území. V příběhu se objevuje pohrdavý pohled frontových veteránů na nové důstojníky a na zásobovací poddůstojníky, respektive na celý nebojový týl, což souhlasí se skutečným válečným prožitkem.⁷⁹ V tomto konkrétním příběhu američtí vojáci s vidinou velké kořisti nerespektují rozkazy nadřízených a snaží se získat něco pro sebe. Ennis s evidentní znalostí reálií popisuje stereotypní (a ne úplně nereálný) obraz amerických vojáků, kteří těsně před koncem druhé světové války propadají nadšením a nedají se odradit od riskantních kousků při závodění v automobilech, pití alkoholu a aférek s německými ženami a děvčaty.⁸⁰ Znechucení (nejen) amerických vojáků válkou se velmi často objevuje i v historiografických pracích a je zde ilustrováno závěrečnou větou celého sešitu mířenou na velícího generála: „Tak proč si nestrčíte svoji autoritu do prdele?“⁸¹

Autor jedné knihy o komiksu okomentoval náhled soudobých tvůrců na druhou světovou válku následovně: „Pouze několik příběhů zpochybňuje cíl války nebo cenu hrdinství, často ale komentují skutečnost, že některých bezvýznamných úspěchů bylo dosaženo za cenu strašlivých obětí.“⁸² A tento názor se objevuje v komiksech až do současnosti. Lze ho dohledat mimo jiné opět v Ennisově příběhu, tentokrát ve čtvrtém sešitu série *War Stories* s názvem *Nightingale* (Slavík), kde zásadní chyba vrchního velení britského královského námořnictva vystaví masakru zásobovací konvoj plující do severního Ruska.⁸³ Z tohoto vzoru nevybočuje ani následující díl *The Reivers* (Pobertové), odehrávající se v severní Africe v bojích proti *Afrikakorpsu*, jehož hrdinové jsou vojáci jednotky SAS, značně opomíjející autoritu

77 Viz např. *Stalingrad*, hraný film v německo-švédské koprodukci z roku 1993 v režii Josepha Vilsmaiera, nebo *Bratrstvo neohrožených*, hraný americko-britský seriál z roku 2001, který režíroval Richard Loncraine a další (celkem osm režisérů na deset epizod seriálu).

78 FRITZ, S. G.: *Frontsoldaten* (viz pozn. 51).

79 ENNIS, Garth – GIBBONS, Dave: *War Story*, sv. 3: *Screaming Eagles*. New York, DC Comics 2002. K rozporu mezi vojáky a důstojníky a mezi frontovými jednotkami a týlovými oddíly viz např. FUSSELL, Paul: *The Great War and Modern Memory*. New York, Oxford University Press 2000, s. 75–82; srv. WATSON, Alexander: Junior Officership in the German Army during the Great War 1914–1918. In: *War in History*, roč. 14, č. 4 (2007), s. 440 n.; FERGUSON, Niall: *The War of the World: History's Age of Hatred*. London, Penguin 2007, s. 118.

80 Viz AMBROSE, Stephen Edward: *Bratrstvo neohrožených: Rota 506. pluku 101. vzdušné výsadkové divize z Normandie až do Hitlerova Orlého hnízda*. Brno, Jota 2002.

81 ENNIS, G. – GIBBONS, D.: *War Story*, sv. 3, s. 55.

82 PETERSEN, R. S.: *Comics, Manga, and Graphic Novels*, s. 155 (viz pozn. 11).

83 ENNIS, Garth – LLOYD, David: *War Story*, sv. 4: *Nightingale*. New York, DC Comics 2002.

velení.⁸⁴ Častým motivem je pochopitelně pomsta. Například v sešitu *J for Jenny* (J jako Jenny) o britské bombardovací osádce se jedná o silně individualizovaný příběh, kdy pilot letadla přišel o celou rodinu při německém náletu a touží se pomstít nepříteli stejným způsobem. Neutuchající touha pilota po pomstě na německých civilistech se postupem času stává i objektem zájmu jeho nadřízených.⁸⁵ Příběhy zachycené v komiksech jsou mnohdy nejen blízké realitě, ale současně ilustrují, jak historici vnímali a vnímají válku optikou osobních pramenů.

K velmi realisticky podaným komikům patří černobílý příběh amerického vojenského dopisovatele za války ve Vietnamu. *Vietnam Journal* se vědomě odvrací od velkolepého a řinčivého hrdinství k obyčejnému válečnému prožitku, kde má sice skutečné hrdinství své místo, nikoli už ale jedinečnou pozornost a cenu.⁸⁶ Nápadný je kontrast mezi barvotiskovou obálkou, připomínající plakát k nějakému hurávlasteneckému filmu, a střizlivým obrazovým ztvárněním celého komiksu. Jednotlivé příběhy jsou naplněny místy absurditou, místy násilím, vždy ale překvapují vzhledem do situace, který činí časové i geografické údaje vlastně zbytečnými. Grafický román *Vietnam Journal* skrývá dvojsmysl už v názvu; lze ho chápat buď prvoplánově jako *Vietnamský deník* nebo – po přečtení několika prvních bublin – skrze poznatek, že *Journal* byla přezdívka hlavního hrdiny (Scott „Journal“ Neithammer), případně mnohých dalších vojenských korespondentů ve Vietnamu. Komorní prostředí, paradoxně uprostřed velkého válečného konfliktu, je ideálním místem pro popis každodenního života, starostí, vyjadřovacích schopností, trpké nedůvěry k vysokému velení (zásadně označovanému jako *high brass*) či vládě a mnohých dalších drobností, které zůstávají utajeny i většině oficiálních vzpomínkových publikací,



Traumatický příběh obklíčené americké jednotky ve vietnamské válce je podán s mrazivým realismem, třebaže grafické ztvárnění obálky tomu tak zcela nenasvědčuje (Don Lomax: Vietnam Journal: The Bloodbath at Khe Sanh. Wayne County, Calibre Comics 2011)

84 ENNIS, Garth – KENNEDY, Cam: *War Story*, sv. 5: *The Reivers*. New York, DC Comics 2002.

85 ENNIS, Garth – LLOYD, David: *War Story*, sv. 6: *J for Jenny*. New York, DC Comics 2002.

86 LOMAX, Don: *Vietnam Journal*. B.m., Inbooks, Inc. 1988 a 2002.

nebo dokonce historiografických prací. Důvodem možná je, že Don Lomax, autor textu i kresby komiksu, je sám vietnamský veterán.⁸⁷ Prošel válkou v jihovýchodní Asii jako jeden z mnoha *grunts* (obyčejných pěšáků) a už v průběhu bojových operací si načrtával a kreslil to, co viděl okolo sebe.⁸⁸ Zcela výjimečným případem je na podzim 2012 zahájená série Gartha Ennise *The Green Fields Beyond* (Za zelenými poli), jež patří do *Battlefields* a v níž se britští tankisté zapojují do korejského konfliktu. Právě zobrazení korejského konfliktu je v kontextu popisované skupiny komiksů výjimečné. Druhým příkladem odkazu na konflikt na Korejském poloostrově je krátký příběh v rámci série *Hitman* (Zabiják; jméno autora snad ani nemá smysl zdůrazňovat). Oba příběhy spojuje stereotyp korejské války, ohromná převaha čínských jednotek při jarní čínské ofenzivě v roce 1951 a zoufalý odpor spojeneckých sil.⁸⁹

Realisticky se tváří také komiks, který je vlastně výjimkou z trendu, neboť se odehrává v Rusku za první světové války. Jedná se o *Petrograd*, jenž se pokouší vyrovnat s mýty, legendami a fámami opředeným příběhem mnicha Rasputina. Ten je však jen jednou z mnoha „skutečných“ postav, nikoli hlavním hrdinou. Relativně dobře faktograficky podložený komiks fabuluje o možnostech britské výzvedné služby vpředvečer výbušných revolučních událostí ve válečném carském Rusku v souvislosti s konspirací toužící po Rasputinově likvidaci. Hlavní roli – jak naznačuje název – zde hraje město na Něvě.⁹⁰

Je pravděpodobné, že znovuoživení válečného komiksu, ke kterému došlo zhruba po roce 2000, souvisí s teroristickými úderů z 11. září 2001 a s vypuknutím válečných konfliktů v Afghánistánu a Iráku. Tento vývoj událostí vyvolal zájem o knihy (včetně vojenskohistorických), filmy a seriály s válečnou tematikou. Vojenské komiksy „reálnějšího ražení“ obvykle zahrnují pečlivý výzkum soudobé vojenské techniky, mluvy, vojenských operací, geografie i dalších vojenských a politických souvislostí. Občas v sešitech vystupují skutečné postavy, nebo se tam objevují alespoň zprostředkovaně. Mluví se o Churchillovi, Eisenhowerovi, Himmlerovi, Stalinovi nebo Hitlerovi. Válka bývá nahlížena očima jednotlivce nebo malé skupinky vojáků uprostřed světodějných událostí (vylození v Normandii, bombardování Německa, ofenziva Tet ve vietnamské válce). Tyto komiksy nelze v žádném případě nazvat dokumentárními, tvoří spíše specifický druh beletrie o válce.

U komiksu se samozřejmě jedná o vzájemné doplňování (nebo možná střetávání) textu a obrazu. Jelikož tato symbióza zůstává často nepochopena tvůrci takzvaných vzdělávacích a propagandistických projektů, je nutno dodat ještě několik řádek

87 Don Lomax (narozen 1944) se kromě svého nejznámějšího díla *Vietnam Journal* inspiroval vietnamskou válkou i v mnohých dalších svých pracích. Je např. i autorem komiksu *Gulf War Journal* (Deník z války v Zálivu) z roku 2004, kde se objevuje stejný hrdina jako ve *Vietnamském deníku*.

88 Viz http://en.wikipedia.org/wiki/Don_Lomax.

89 ENNIS, Garth – EZQUERRA, Carlos: *The Green Fields Beyond*. Runnemeade, Dynamite 2012; srv. ENNIS, Garth – McCREA, John: *Hitman: 10.000 Bullets*. New York, DC Comics (konkrétně příběh *The Night the Lights Went Out*, s. 93–96).

90 GELLAT, Phillip – CROOK, Tyler: *Petrograd*. Portland, Oni Press 2011.

o obrazové stránce. Je nepochybné, že kreslíři věnují mnoho času studiu techniky, uniforem, geografických detailů. Navíc se inspirují válečnými plakáty a nezdá se, že slavnými válečnými filmy, což ovšem platí stejnou měrou i pro způsob komiksového vyprávění. V kvalitních „realistických komiksech“ nedominuje ani stránka textová, ani obrazová a lze se tu setkat spíše s ilustracemi konzervativního ražení než s experimentální tvorbou. V některých případech jsou reálie pojety se skutečně dokumentárním zájmem; občas se kreslíři a autoři sice úplně dobře neorientují v označení jednotek nebo stylech uniforem, na správné zobrazení technologie však kladou velký důraz.

Válka jako kulisa a nadpřirozené jevy

Zřejmě až na Gartha Ennise nebo Dona Lomaxe válečné komiksy vydávané v posledních dvaceti letech ve Spojených státech zachycují války dvacátého století spíše jako kulisu, než aby ji pojímaly jako jádro sdělení. Lze však vyčlenit skupinu komiksů, které se nalézají na pomezí mezi „realistickými“ a „fantastickými“ komiksy. Příkladem by mohl být sešit *Time Stands Still for No Man* (Čas se nikdy nezastaví), v němž autoři obrazem i podobným příběhem propojují japonský útok na Pearl Harbor s teroristickým úderem na New York z 11. září 2001 a zároveň následující válku v Tichomoří s tažením v Afghánistánu a Iráku.⁹¹ V komiksu je zdůrazněna propagandistická funkce.⁹² Kulisy druhé světové války využívá i příběh *The Losers* o značně nesourodé jednotce, jejíž skvělý bojový výkon v konečném důsledku zkomplikuje celkovou situaci na frontě. Nehledě na autenticky se tvářící technické reálie však má tento komiks ironizující poselství a nakonec s druhou světovou válkou hlouběji nesouvisí.⁹³ Od „realistických“ válečných komiksů se odchyluje i jedna nedávno obnovená série v nakladatelství DC Comics, kde pod názvem *Our Fighting Forces* vycházejí akční příběhy s kulisou druhé světové války. V tomto případě jde o čistou zábavu, což se odráží na černobíle kladných nebo záporných charakterech hrdinů. Podobně ve *Star Spangled War Stories* (Válečné příběhy hvězdnaté vlajky) se objevují hrdinové bez bázně a hany a druhá světová válka je interpretována bezezbytku jako boj mezi dobrem a zlem. *Battler Britton* opakovaně zmiňovaného Gartha Ennise, odehrávající se na severoafrickém bojišti v době Rommelových úspěchů, také splňuje mnohé požadavky kladené na typický komiks a obecně na dobrodružnou válečnou literaturu nebo filmovou a televizní tvorbu. Nejdůležitější postavou je tu drsný válečník, který sice nejde pro ránu daleko a má časté konflikty s vlastními spolubojovníky a nadřízenými, ale díky jeho odvaze a odhodlání se povede Britům zničit Rommelovy zálohy a rozhodnout válku v Africe. Lze zmínit i sérii *Brothers in Arms* (Bratři ve zbrani), založenou na počítačové hře z prostředí druhé světové války. Ke komiksovým zpracováním válečných konfliktů přispělo nakladatelství Osprey, jež se specializuje na obrazové publikace o různých vojenských jednotkách nebo

91 Válka v Afghánistánu je východištěm samotného příběhu (ROSS, Alex – NITZ, Jai – TORTOSA, Wilson: *Bring the Thunder*. Runnemeade, Dynamite 2010–2011).

92 Viz MARTS, M. – IBANEZ, V. – LEIGH, R.: *Time Stands Still for No Man* (viz pozn. 55).

93 MOORE, B. Clay – HARDIN, Chad – FAUCHER, Wayne: *The Losers*. New York, DC Comics 2010.



Když se válčící nacisté a Spojenci naučí cestovat časem, není divu, že musí čelit i krvelačným dinosaurům (Stuart Jennett: Chronos Commandos: Dawn Patrol. London, Titan Comics 2013)

Western Tales), kde se v každém sešitě na počátku objevila smrt oděná do jiné vojenské uniformy (v různých novějších komiksech se dosud objevují narážky na tohoto specifického „moderátora“, příkladem může být čtvrtý sešit série *Fearless Dawn – Neohrožený Úsvit*, jak zní jméno ústřední postavy).⁹⁴ Řada vycházela v letech 1971 až 1983 a celkem se objevilo více než sto dvacet sešitů. Nakladatelství DC Comics pak pod značkou Vertigo řadu nakrátko obnovilo v roce 1997 a pak v roce 2000, kdy této legendě vzdali hold nejlepší soudobí kreslíři a autoři. Následně DC Comics publikovalo jeden sešit v listopadu 2010. První příběh tohoto „holdu“ staré série zahajuje kostlivý průvodce citací proslulé básně Johna McCrae *In Flanders Fields* (Na flanderských polích), která dala literatuře i první světové válce symbol rudých vlčích máků. Mimochodem, stejný symbol – rudý mák – se objevil na obálce komiksu *The Graveyard of Empires* (Pohřebiště říší), v jasné aluzi na pěstování máku

bitvách. V edici „Ospreyovy kreslené dějiny“, určené mladším čtenářům, využívá komiks k popisu slavných vojenských operací minulosti, například bitvy v Ardenách v příbězích *Hitler's Last Gamble* (Hitlerova poslední hra) a *Battle of the Bulge* (Bitva v Ardenách) z roku 2007.

Pseudodokumentární komiksy s válečnou tematikou si převážně zakládají na autentickém zobrazení vojenské techniky a uniform, současně rozvíjejí příběh se snahou o jistou dokumentární střízlivost, vycházející ze studia existujících pramenů nebo literatury. U některých děl je zjevné, že jejich autoři pečlivě studovali danou problematiku i časové období. Kvalita zpracování (příběhu i grafického vyobrazení) velmi kolísá, mnohokrát zmiňovaní Garth Ennis s Donem Lomaxem jsou výjimky v tom směru, že dbají na soulad grafického zpracování s obsahem.

Doslova vlajkovou lodí komiksů využívajících světových konfliktů (minulých i budoucích) a současně nadpřirozených, fantastických nebo vědeckofantastických motivů bývala série nakladatelství DC Comics s názvem *Weird War Tales* (Podivné válečné příběhy; westernovou paralelou byla série *Weird*

94 MANNION, Steve: *Fearless Dawn*, sešit 4. New York, Asylum Press 2010.

v Afghánistánu,⁹⁵ a v mnoha dalších (nejen) komiksových příbězích.

Ale zpět k *Weird War Tales* z roku 2000, kde v úvodním příběhu defilují slavní válečníci historie: Hanibal, americký generál Lee, Churchill, Rommel, Johanka z Arku, Čingischán nebo Hitler. Účelem přehlídky je vybrat budoucího náčelníka historických vojevůdců, přičemž „výběrové řízení“ probíhá v podobě brutálního boje všech proti všem. Komiks ukazuje, jak jsou výše jmenované postavy vnímány v současnosti. Každá má svůj vlastní symbol, který ji odlišuje od ostatních; Hanibal bojového slona, generál Lee šedou uniformu jižanské Konfederace, Churchill neodmyslitelný doutník a Rommel typickou vojenskou čepici s pouštními brýlemi. Vítězem se nestává nikdo jiný než podvádějící Adolf Hitler. Druhý příběh *The Hell Above Us* (Peklo nad námi) pak odhaluje další oblíbený námět, princip nekonečné války, v románové podobě zpracovaný například Joe Haldemanem (naráželi na něj i Harry Harrison nebo Lucius Shepard).⁹⁶ Spisovatel Joe Haldeman je sám veteránem vietnamské války, v níž byl vážně zraněn. Někteří kritici tvrdí, že komiksová adaptace jeho nejslavnějšího románu *Věčná válka* (původní název *The Forever War*), na niž se sám podílel, kvalitativně překonává i prozaický text.⁹⁷

Ennisův zájem o druhou světovou válku, nyní už ne v realistické podobě, se objevil i v dlouhotrvající sérii *The Boys*, jež nevybíravým a násilným způsobem reaguje na různé politické a kulturní události viděné perspektivou parodie na nejslavnější americké superhrdiny. Nejsilněji propojuje svět *The Boys* s druhou světovou válkou příběh *Barbary Coast* (Barbarské pobřeží). V tomto příběhu paroduje autor komiksově exkurzy o superhrdinech bojujících na evropském válčišti po boku amerických



Syn pekla, Hellboy, se měl stát nástrojem a zbraní v ruce nacistů prostřednictvím nesmrtelného Rasputina (Mike Mignola: The Right Hand of Doom. Milwaukee, Dark Horse Comics 2004)

95 SABLE, Mark – AZACETA, Paul: *Graveyard of Empires*. Berkeley, Image Comics 2011.

96 HALDEMAN, Joe: *Věčná válka*. Frenštát pod Radhoštěm, Polaris 1996; HARRISON, Harry: *Bill: Galaktický hrdina*. Brno, AF 167 1996; SHEPARD, Lucius: *Ten válečný život*. Praha, Winston Smith 1996.

97 HALDEMAN, Joe – MARVANO: *Věčná válka*. Praha, CREW 2011. Původně vyšlo francouzsky s názvem *La Guerre éternelle* (B.m., Dupuis 1988).

tankistů, pěšáků a letců (zde konkrétně v bitvě v Ardenách). Pro Ennise a jeho tvorbu je charakteristické, že vlastně celá skupina superhrdinů (jejich velitel se pojmenoval *SoldierBoy* a je podezřele podobný Kapitánu Amerikovi) je zmasakrována při překvapivém přepadení německou předsunutou jednotkou ardenské ofenzivy.⁹⁸ Současné lze podotknout, že *The Boys* čerpají inovativně z legendy, v níž se od konce osmdesátých let dvacátého století proměnil výše citovaný komiks *Watchmen* Alana Moora a Davida Gibbona.

Současným komiksovým gigantem, který propojuje žánr *fantasy* (případně horor nebo *science fiction*) a druhou světovou válku, je postava jménem *Hellboy*, vytvořená Mikiem Mignolou,⁹⁹ případně s *Hellboyem* souvisící série o organizaci *Bureau for Paranormal Research and Defense* (Úřad pro paranormální výzkum a obranu – B.P.R.D.).¹⁰⁰ *Hellboy* se poprvé objevil v komiksu v jednadvacátém pokračování série *John Byrne's Next Men* (Další muži Johna Byrneho) v prosinci 1993 a zanedlouho získal vlastní úspěšnou a oblíbenou sérii. Obě příběhové linky, jak přímo komiks *Hellboy*, tak *B.P.R.D.*, operují s obecně známou inklinací špiček nacistického Německa k okultním vědám nebo k mytologii a dovádějí tento motiv *ad absurdum*. Hitlerův plán na obrácení vývoje druhé světové války za pomoci nadpřirozených sil a nemrtvého Rasputina vyústil v příchod „Chlapce z pekla“ na tento svět. Spojení nacistů se zloduchem Rasputinem podtrhuje obraz komiksového zla. *Hellboy* je však určen – přesněji se k tomu sám rozhodne – k boji proti zlu, ne k jeho vykonávání. V prvních příbězích se hrdina vyrovnává s minulostí a hledá vlastní kořeny. Setkává se s pozůstatky nacistických organizací a odhaluje skutečnost, že Adolf Hitler se pokoušel navázat spolupráci s rumunským upířským hrabětem Vladimírem Giureskem, což rozvádí série *B.P.R.D. 1947*. Plán využití tisíců vampýrů v zájmu třetí říše proti vítězícím Spojencům údajně vyhotovil Heinrich Himmler (kdo jiný) a nazval ho *Vampir Sturm*.¹⁰¹ Srovnávat lze s dalšími pokusy přeživších nacistů o vytvoření armády démonů nebo robotů, která ovládne svět, v jiných příbězích.¹⁰²

Rumunský upír Giurescu mimochodem žije na hradě, jehož ilustrace na obálce knihy *Wake the Devil* (Probudit ďábla) podezřele připomíná středočeský Karlštejn. V tomto grafickém románu se objevuje skrytá nacistická pevnost za polárním kruhem, v níž několik nacistů přežilo až do současnosti (objevuje se tu navíc opět Rasputin). Multimilionář Roderick Zinco (v jeho osobě je stereotypně zdůrazněn negativní vliv přílišného bohatství na charakter) se po setkání s Rasputinem odhodlá věnovat všechny prostředky na uskutečnění nacistických představ o konci

98 ENNIS, Garth – McCREA, John – ROBERTSON, Darick: *Barbary Coast*, sešity 1–3 (*The Boys*, sešity 52–54). Runnemed, Dynamite 2011.

99 Mike Mignola se proslavil nejen „hranatým“ kresebným stylem, ale zejména bizarními námety, které v sobě často kromě magie zahrnují odkazy na historii. Pracoval pro DC Comics i pro Marvel Comics v různých sériích, dostal se i k tvorbě několika sešitů o Batmanovi. Jeho nejslavnějším komiksem je rozhodně *Hellboy*, který pokračuje v existenci od roku 1994. Je držitelem mnoha komiksových cen.

100 Obě série vydává nakladatelství Dark Horse Comics.

101 MIGNOLA, Mike: *Wake the Devil*. Milwaukie, Dark Horse Comics 1997, s. 18.

102 TÝŽ: *The Conqueror Worm*. Milwaukie, Dark Horse Comics 2001–2002.

světa, zde nazvaném podle severské mytologie *Ragnarok*. Germánská mytologie je ostatně v komiksech pojednávajících o nacistech obvyklou rekvizitou, převzatou právě z nacistického zápalu pro podobné legendy, jak se zračí například v Hitlerově opojení Wagnerovou hudbou, čerpající ze starogermánských mýtů.¹⁰³ Dalším motivem, který se v příbězích o Hellboyovi objevuje, je nacistický raketový výzkum, respektive údajné pokusy vyslat člověka do vesmíru (přesněji mrtvé tělo, které posedl jakýsi démon). Tyto snahy sice zdánlivě překazil již v roce 1939 jiný komiksový bojovník proti nacistům *Lobster Johnson* (Humr Johnson), o šedesát let později se však ukáže, že pokus se povedl a k Zemi se v kolizním kurzu blíží umělé kosmické těleso s velkým hákovým křížem na přední.¹⁰⁴ Pro „hranatý svět“ Mika Mignoly je příznačné, že Hellboy se na nacisty vrhá prakticky bez rozmyslu, jakmile je spatří, a *Lobster Johnson* se o nich vyjadřuje výhradně jako o šílených psech a bez milosti je pobíjí.

Tvůrce obou sérií Mike Mignola (v současné době spíše vykonává „dozor“ nad dalšími epizodami) bezpochyby v prvních příbězích využil mýtotvorného potenciálu třetí říše jako říše zla a okultismu.¹⁰⁵ Obvykle se v jeho příbězích objevuje i téma šíleného nacistického vědce (nejbizarnějším vynálezem jsou zřejmě roboticky



Upír *Giurescu* sídlí v komiksu na hradě, který na první pohled připomíná *Karlštejn* (Mike Mignola: *Wake the Devil*. Milwaukee, Dark Horse Comics 1997)

103 Úvodní částí prvního sešitu i jeho názvem na *Ragnarok* (Soumrak bohů) odkazuje i další komiks: JOLLEY, Dan – HARRIS, Tony – SNYDER, Ray: *Obergeist: Ragnarok Highway*. Berkeley, Image Comics 2001.

104 Viz MIGNOLA, M.: *The Conqueror Worm*.

105 Michael Joseph Mignola se narodil v roce 1960 v Kalifornii a zpočátku pracoval převážně na obálkách pro klasické série ve vydavatelstvích DC Comics a Marvel Comics. V roce 1994 se všechno změnilo, když v nakladatelství Dark Horse Comics vydal komiks *Hellboy: Seed of Destruction* (Hellboy: Semeno zkázy). Postava paranormálního detektiva nezvyklé fyziognomie se stala základem jeho následné úspěšné kariéry. Z hellboyovského univerza vychází i další série *Abe Sapien* nebo nejnověji *Sledgehammer* (Železná palice). Více či méně mimo stojí samostatné příběhy *Baltimore* nebo *Sir Edward Grey: Witchfinder* (Sir Edward Grey: Lovce čarodějnic). Poznávacím znamením Mika Mignoly je velmi svérázná „hranatá“ kresba, která nejprve vynikala na obálkách cizích sérií, aby později získala vlastní autorské platformy. Mignola úzce spolupracuje s filmem (hraným i animovaným) v kontextu příběhů

a geneticky vylepšené opice používané jako osobní strážci jednoho takového vědátora).¹⁰⁶ Propojení vědy, techniky a okultismu je ostatně typické pro zobrazování třetí říše v mnoha dalších komiksových, filmových nebo literárních zpracováních.¹⁰⁷ Oblíbeným stereotypem (který vlastně není úplně daleko od pravdy) je projekce Jižní Ameriky jako útočiště nacistických uprchlíků po prohrané válce. Ve značně zveličené podobě rozvětvených nacistických organizací se ostatně objevuje také v jiných populárních dílech, například v románu Fredericka Forsytha *The Odessa File* nebo ve filmu *The Boys from Brazil* (Hoši z Brazílie) z roku 1978 v režii Franklina J. Schaffnera.¹⁰⁸ V komiksech nacističtí vědci a vysocí důstojníci SS sní v jihoamerických džunglích o skvělých vynálezech, které jim dovolí vyhrát dávno skončenou válku.¹⁰⁹ V některých případech se moderním archeologům nebo díky náhodě daří najít zlověstné památky na třetí říši. Jde například o zbraně hromadného ničení, které Adolf Hitler nestačil použít před pádem Berlína.¹¹⁰ V *Hellboyovi* a Mignolových komiksech obecně druhá světová válka a nacismus slouží jako odrazový můstek vyprávění, které se později přesune hlouběji do mytologie a propojuje mnoho vzájemně na první pohled nesourodých prvků. Boj s nacistickými pohlaváry ve *Wake the Devil* se rychle mění na zápas s upírem a vrcholí střetem s Rasputinem (podporovaným Babou Jagou) a krvelačnou bohyní Hekaté.

Oblíbená série *B.P.R.D. 1947* navazuje na upířské téma a vypráví o likvidaci pozůstatků Hitlerovy superzbraně, upírů-vojáků přetvářených z chovanců ústavu pro duševně postižené (jde o odkaz na likvidaci duševně „méněcenných“ osob v třetí říši). V jednom z vedlejších příběhů se opět objevuje postava agenta Lobstera Johnsona, který s nacisty bojoval za druhé světové války. Příběhy organizace B.P.R.D. a Hellboye nejsou však obvykle situovány přímo do válečného období (až na krátkodobé reminiscence, například Hellboyův příchod na Zemi), rozvíjejí se v konfrontaci s důsledky války a nacismu v následujícím desetiletí. Tak je tomu i v prvním dílu filmu *Hellboy*, který se natáčel v Praze a jehož autoři umístili velení organizace

o Hellboyovi nebo Batmanovi a je nositelem ohromného množství nejrůznějších ocenění komiksového světa.

106 MIGNOLA, M.: *The Conqueror Worm*.

107 Například v komiksu *Masquerade* (Maškaráda) spáchá skupina členů sekty vzývající nacistické symboly sebevraždu, abych jejich oběť pomohla oživit stroj zkázy (ROSS, Alex – HESTER, Phil – PAUL, Carlos: *Masquerade: Running Blind*. Runnemede, Dynamite 2009). Tamtéž se objevuje další klasický případ nacistického šíleného vědce, konstruktéra zmiňovaného stroje. Celý komiks se odehrává nedlouho po ukončení druhé světové války, které se na obou stranách účastnili nejen obyčejní lidé, ale též superhrdinové či jejich protivníci nadaní také nadpřirozenými schopnostmi.

108 Viz FORSYTH, Frederick: *Spis Odessa*. Praha, Knižní klub 2009. K reálné podobě, nebo spíše k dalším legendám o organizaci Odessa viz KNOPP, Guido: *SS: Výstraha dějin*. Praha, Ikar 2004, s. 387 n.

109 K těm reálnějším vynálezům, respektive k atomovému výzkumu ve třetí říši, viz MILLS, Jonathan W. C. – MURIEL, Alberto – BANOS, Vanesa: *Heavy Water*. B.m., Kickstart Comics 2011.

110 PALMIOTTI, Jimmy – GRAY, Justin – GULACY, Paul: *Time Bomb*. B.m., Radical Comics 2010. V tomto případě se jedná o bakteriologické zbraně (rychle se šířící smrtící virus, proti kterému není žádné obrany).

B.P.R.D. do budovy Památníku národního osvobození na Vítkově. Komiksoví tvůrci rádi využívají populárních mýtů spojených s třetí říší, s kořeny ve fámách a polopravdách vzniklých ještě za války, které se velmi rychle uchytily ve všeobecném povědomí. Patří k nim například smyšlenky, že pohlaváři tisícileté říše v čele s Adolfem Hitlerem přežili válku a nepoznání se nadále skrývají.

Ostatně Adolf Hitler je postavou poutající nejvíce pozornosti. Hellboy je jedním z těch, kteří se s Hitlerem přeživším válku setkávají, a to v roce 1952 v Rumunsku;¹¹¹ později, v roce 1996, je dokonce znovu oživen Hitlerův mozek. Zřejmě nejznámějším Hitlerovým komiksovým „druhým“ životem je kontrafaktuální příběh Granta Morrissona *The New Adventures of Adolf Hitler* (Nová dobrodružství Adolfa Hitlera), který vznikl na základě fámy o Hitlerově cestě do britského Liverpoolu za příbuznými před první světovou válkou. Surrealistický příběh podpořený působivou kresbou ústí do poslední sekvence, v níž Hitler opouští na lodi liverpoolský přístav a hlavou mu proplouvá jediná myšlenka: *Oh, Yes. I will be back.*¹¹² Výše byl zmíněn komiks Gartha Ennise *Adventures in the Rifle Brigade* z roku 2000, na nějž o rok později navázalo stejnojmenné pokračování s podtitulem *Operation Bollock*. V tomto parodicky laděném eposu je druhá světová válka kulisou pro bizarní zážitky fiktivní speciální jednotky britské královské armády složené z velmi svérázných jednotlivců. Vše vrcholí v části nazvané příznačně *Operation Bollock* (Operace koule), kdy se jednotka snaží v arabském státečku Semmen získat ztracené Hitlerovo varle, na němž spočívá výsledek celého válečného konfliktu. Příběh je postaven na dobovém posměšném popěvku:



Na obálce některých příběhů Hellboye se objevuje i Lobster Johnson, bojovník proti nacistickým a japonským špiónům, zejména před válkou (Mike Mignola – John Arcudi – Sebastian Fiumara – Dave Stewart: Lobster Johnson : Scent of Lotus. Milwaukee, Dark Horse Comics 2013)

111 LARSEN, Erik: *Savage Dragon*, sešity 34 a 35. Berkeley, Image Comics 1996 a 1997.

112 MORRISSON, Grant – YEOWELL, Steve: *New Adventures of Hitler*. London, Fleetway House 1990, s. 50. K vnímání postavy Adolfa Hitlera ve filmu srv. KOPAL, Petr: Adolf Hitler a ti druzí: Filmově politická démonologie na počátku 21. století. In: TÝŽ (ed.): *Film a dějiny*, sv. 2, s. 75–82 (viz pozn. 34); KOURA, Petr: Obraz Adolfa Hitlera v českém hraném filmu. In: *Tamtéž*, s. 83–97.

Hitler has only one ball... („Hitler má jen jednu kouli...“) Všechny postavy komiksu jsou zobrazeny se značným ironickým nadhledem, parodován je britský klid, americká teatrálnost a touha po dobrodružství, arabská proradnost a německá nenávisť a zarputilost. Ennis zde obratně a mnohokrát zdůraznil stereotypy, které se objevují ve válečných románech nebo filmech, příběh je vylíčen a postavy vykresleny s notnou dávkou absurdnosti. Stejným způsobem jsou podání nacisté v hraném filmu *Iron Sky* (Ocelové nebe) z roku 2012 (režie Timo Vuorensola) o skryté nacistické základně na odvrácené straně Měsíce (existuje i stejnojmenný komiks).¹¹³

Ztotožnění nacismu se zlem se mnohdy odráží jak v zobrazování hitlerovských nepřátel, tak v odhalení, že za „lidskou“ tváří nacistů se skrývá prastaré zlo. Ať vědomě či nevědomě, komiksoví autoři tu navazují na nordickou či germánskou mytologii v pokřivené podobě, blízké myšlení Adolfa Hitlera a Heinricha Himmlera. Příkladem může být *crossover* s názvem *Golden Age* (Zlatý věk) mezi asi nejslavnějším členem *X-Men* Wolverinem a členkou *W.I.L.D.C.A.T.S. Zealot*; dvojice se v retrospektivním dílku utkává s esesáky, kteří se posléze změní v příšery, jež jako by vypadly z *Lovecraftových* povídek a novel.¹¹⁴ Vincent Price ze slavné stejnojmenné komiksové série komentuje setkání britské bitevní lodě u Dunkerque s podvodní příšerou vyvolanou nacistickým okultistou slovy: „Ale já bych řekl, že tohle připomíná tvář fašismu více než von Sievers.“¹¹⁵ Jedná se tu o proces dehumanizace nepřítele, známý například z výcviku amerických vojáků za války ve Vietnamu. Nepřátelský voják není představován jako lidská bytost, ale jako zrůda (morální nebo fyzická). K této interpretaci protivníka se přistupuje zejména proto, aby se mentálně usnadnilo jeho zabití. Když je voják přesvědčen, že ten na druhé straně není vlastně člověk, snadněji překonává civilní společností vštěpený princip „Nezabiješ!“¹¹⁶

Wolverine, Zealot a Hellboy nejsou jedinými komiksovými hrdiny, kteří se s nacisty utkali, k dalším patří například komiksově-filmový *Predator* (Predátor).¹¹⁷ Tou nejvíce typickou vlastností komiksových nacistů je touha po moci a majetku, vždyť kvůli zlatu se vydává skupina hitlerovských vojáků do Predátorova doupěte. V tomto typu komiksových příběhů je německá vojenská uniforma symbolem zla. Ten je ještě zdůrazněn, pokud se jedná o uniformu *Waffen-SS* nebo o příslušníky gestapa; ti bývají stereotypně zobrazováni v dlouhých kožených kabátech s klobouky naraženými hluboko do čela. Na obálce násilné a bizarní série *Crossed* (Křížem

113 KISSELL, Gerry – RAUTALAHTI, Miko: *Iron Sky: Bad Moon Rising*. B.m., Blind Spot Pictures 2011.

114 Příběh, původně vydaný v nakladatelství CD Comics, vyšel i v češtině: LOBDELL, Scott – CHAREST, Travis: Zlatý věk. In: *Crew*, roč. 3, č. 14 (1999), s. 4–14 a 55–67; roč. 4, č. 15 (2000), s. 8–14 a 55–67.

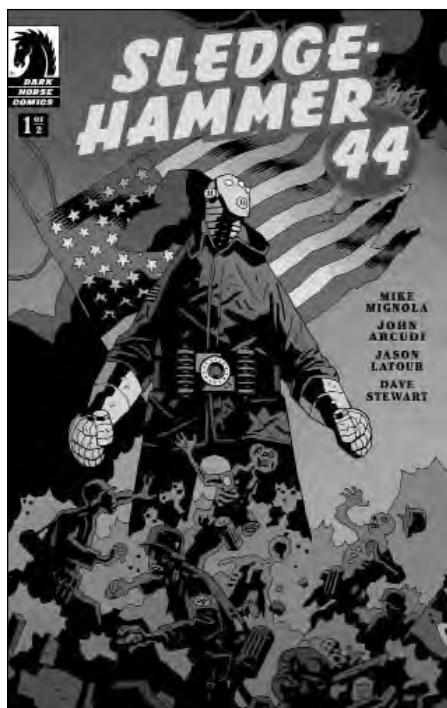
115 Von Sievers je protihráčem Vincenta Price (McLEAN, Matthew – KUNTER, Devrim: *Vincent Price Presents*, sešit 31. Vancouver, Bluewater Comics 2011.

116 Viz DUNCAN, R. – SMITH, M. J.: *The Power of Comics*, s. 250 n. (viz pozn. 4); srv. GROSSMAN, Dave: *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. New York, Back Bay Books 1995.

117 Viz MARZ, Ron – CASTELLINI, Claudio: Démonovo zlato. In: *Crew*, roč. 3, č. 12 (1999), s. 59–66.

poznamenání) se objevuje motiv esemanů, kteří se za pomoci jakéhosi séra (aplikuje jim ho sexy lékařka v nacistické uniformě) mění na vražedné bestie. Zvláštní na tom je, že obálka nemá s příběhem v sešitu nic společného.¹¹⁸ V příbězích o Hellboyovi neexistuje snad jediný nacističtina s opravdu lidskou tváří a lidským chováním, jsou to morální zrůdy, jež se někdy mohou (jako v případě wolverinovského komiksu *Golden Age*) změnit ve zrůdy fyzické, případně metafyzické. Propojení starověkých okultních artefaktů a nejmodernějších technologických „hraček“ je pro komiksovou nacističtina typické. Příkladem může být mořská příšera ve zmiňovaném komiksu *Vincent Price Presents* (Vincent Price uvádí), kde v příběhu i ilustracích jsou zjevné odkazy na tolik populární lovecraftovský mýtus.¹¹⁹ Hitler s Himmlerem se stávají ztělesněnými archetypy zla, čirou zrudností skrytou za zdánlivě lidskou vizáží.

Příběhy zdůrazňující okultní rozměr nacismu nejsou založeny zcela na fabulaci autorů. Reálný je patrně například Hitlerův zájem o hvězdopravectví nebo o proslulé „kopí osudu“, jímž byl údajně poraněn Ježíš Kristus.¹²⁰ Stejně tak příběh *B.P.R.D. 1946* pracuje s reálnou situací z konce druhé světové války, kdy se Sověti i západní spojenci snažili v Německu dostat k tajným materiálům všeho druhu, případně k převratným technologickým objevům. V komiksových příbězích se samozřejmě jedná o okultní artefakty, o něž soupeří dvě supertajné organizace (sovětská a americká) zabývající se výzkumem a obranou proti paranormálním jevům. Podobné spolky, tentokrát pod vedením SA a SS, prezentuje komiks *Captain America*. Organizace SS je bez větší fantazie pojmenována „Hydra“, jejím úkolem je přinést třetí říši technologickou převahu, nezříká se ale ani nadpřirozených



Sledgehammer – stejný svět jako u Hellboye nebo Lobstera Johnsona, jen nový hrdina (Mike Mignola – John Arcudi – Jason Latour – Dave Stewart: Sledgehammer 44. Milwaukee, Dark Horse Comics 2013)

118 LAPHAM, David – BURROWS, Jacen: *Crossed: Badlands*, sešit 13. Rantoul, Avatar Press 2012.

119 McLEAN, M. – KUNTER, D.: *Vincent Price Presents*, sešit 31.

120 Takzvané kopí osudu se objevuje např. v komiksu Peteri J. Tomasiho a Petera Snejbjerga *Light Brigade* (New York, DC Comics 2004).

zbraní.¹²¹ Renomovaný autor *science fiction* David Brin spolupracoval na komiksu *The Life Eaters* (Požírači života), v němž se pokusil propojit severskou mytologií s krvavou realitou koncentračních táborů. Spekuluje nad možností, co by se stalo, kdyby koncentrační tábory byly obětními místy, kde by se z utrpení milionů zrodili (znovuzrodili?) severští bohové a pomohli nacistickému Německu v boji proti Spojencům. Příběh o bozích zrozených z utrpení lidstva je doveden až do sedmdesátých let minulého století (součástí příběhu je i obraz magicky vedené války ve Vietnamu), kdy konečně zbytky svobodného lidstva získávají sílu k přibližně rovnocennému boji, ovšem za cenu strašlivých obětí. Komiks *The Life Eaters* mimo jiné propojuje severskou mytologií s mytologiemi dalších národů (a kontinentů) a historickou realitou v popkulturním mixu příznačném pro celý žánr.¹²²

Typickou zápornou postavou je protihráčka britských hrdinů Ennisova příběhu o střelecké brigádě Gerta Gash, německá „esesmanka“ velmi bujných tvarů se sadistickými sklony. Poprvé se objevila na obálce druhého sešitu, oblečená v německé vojenské uniformě s minisukní a tmavými punčochami na podvazkovém pásu, rozepnutá blůza téměř odhalovala její ohromné poprsí. Vlasy (překvapivě tmavé) měla stažené do typického drdolu. K neodmyslitelným rekvizitám nacistické „dominy“ patří vyznamenání Železný kříž, monokl v pravém oku, kožené rukavice, hákový kříž na pásce na levém rukávu (páska je i na pravé ruce, ale hákový kříž není vidět). Celý obraz dokreslují tmavé boty na vysokých podpatcích, náušnice ve tvaru hákových křížů a bič v levé ruce, zatímco pravá ruka je zdvižena k nacistickému pozdravu. Neméně zvrácený *sex-appeal* propůjčili tvůrci postavě Renate Richterové (v podání herečky Julie Dietzeové), plavovlasé nacistky z parodicky laděného filmu *Iron Sky*. V této souvislosti je možno zmínit komiksy vydávané erotickým časopisem *Penthouse*, v nichž se často objevují ženy s nacistickými symboly, označované jako *Feminazis* (není zde však souvislost s radikálním feminismem, jak bývá toto slovo používáno v současné době). Na obálce jednoho souborného vydání ze září 1994 je zobrazena Árijka s rozpáleným cejchovacím železem ve tvaru hákového kříže, jak se blíží k polonahé dívce se zcela jasným záměrem.¹²³

Ilsa Haupstein ze série s Hellboyem je pak spíše drsnou árijskou vražedkyní, nejdříve plně oddanou Adolfu Hitlerovi a nacismu, posléze Rasputinovi. Také její grafické znázornění není ve většině scén tak agresivně erotické, i když jisté napětí podobného rázu úplně nechybí. Lepých hrdinek na straně dobra není méně, příkladem je dále zmiňovaná francouzská odbojáčka nebo Agentka 13, která vysvobozuje předního vědce z nacistického zajetí v nejnovějších příbězích série *Captain America* v převlečení za bavorskou dívku v typickém kroji vylepšeném o několik vyzývavých prvků.¹²⁴ V části série *Star Spangled War Stories* o francouzském odboji (*Mademoiselle Marie*) je ústřední postavou tmavovlasá agentka v minisukni a síťovaných punčochách.

121 ROSS, L. – ISANOVE, R.: *Captain America: First Vengeance*, sešity 1–4. New York, Marvel Comics 2011.

122 BRIN, David – HAMTON, Scott: *The Life Eaters*. La Jolla, Wildstorm – DC Comics 2003.

123 *Penthouse COMIX: The International Illustrated Magazine for Men*, září 1994.

124 ROSS, L. – ISANOVE, R.: *Captain America: First Vengeance*, sešity 1–4.

V tomto sešitě se objevuje zaujetí sexuální životem nacistů, které prochází zvláště populární historií již od konce druhé světové války. Francouzská bruneta zde nalézá německého důstojníka uprostřed hrátek se světlovlasou zrádkyní francouzského odboje oblečenou v korzetu a s esesáckou čepicí na hlavě. Typickým prvkem je náznak sadismu či masochismu, v knihách a filmech se sexuálními praktikami nacistických pohlavářů obecně spojovaný.¹²⁵ V tomto konkrétním příběhu je německý důstojník v pozici „oběti“ připoután k posteli.¹²⁶ Stejný příběh zdůrazňuje i politickou rozpolcenost francouzského odboje, která je parodována též v britském televizním seriálu *‘Allo ‘Allo!* „Lidštější“ ženské hrdinky se objevují ve výše zmíněných příbězích Gartha Ennise, kde bujně poprsí a krátká sukně nejsou jejich jediným přínosem příběhu. Pseudonacistická symbolika se objevuje i v dosti bizarní sérii *Fearless Dawn*, zejména v souvislosti se skutečně komiksově vyhlížejícími dívkami a s nemrtvými německými vojáky. Vstupuje zde německá kapitánka Helga von Krause v odvážně střížené uniformě a ústředním tématem je pátrání po speciální substancí měnící obyčejné vojáky na neporazitelné vraždící bestie.¹²⁷

Speciální sérií, která se zabývá historií Spojených států ze zcela jiného úhlu, je *American Vampire*, vycházející pod značkou Vertigo mimo jiné za spolupráce spisovatele hororových bestsellerů Stephena Kinga. V minisérii *Ghost War* (Válka duchů) se objevují upíři a jejich protivníci v americkém tažení proti Japoncům v Pacifiku, což je v kontextu amerických moderních komiksů o druhé světové válce výjimečnou záležitostí. Příběh celé série je postaven na premise, že ve Spojených státech vznikl zvláštní druh denního upíra (proto *American Vampire*). Jedna z nových upírek (jejich počet je minimální) pomáhá tajné organizaci *Vassals*



Hellboy se setkává s odkazem nacistického Německa i dlouho po válce (Mike Mignola: The Right Hand of Doom. Milwaukee, Dark Horse Comics 2004)

125 Srv. příspěvky ve sborníku: MAGILOW, D. H. – LUST, K. T. van der – BRIDGES, E. (ed.): *Nazisplotation!* (viz pozn. 19).

126 TUCCI, Billy – JUSTINIANO: *Mademoiselle Marie*. New York, DC Comics 2010.

127 MANNION, S.: *Fearless Dawn* (viz pozn. 94).



Železný kříž jako součást motorkářského image v „kostýmu“ masového vraha jménem Lobo (Alan Grant – Val Semeiks – John Dell: Bulíkův případ. Praha, Crew 1998)

v tom hledat odkaz na německé (například) průmyslnické kruhy v meziválečném období? Některé části příběhu připomínají i zapomenutý podíl pronacistických kruhů v americké společnosti před vstupem Spojených států do války.¹³¹ Válečné události zde nehrají zásadní roli, jde více o prožitek jednotlivce (nebo skupiny) a obraz války se podřizuje celkovému vyznění série – postupu upírů americkými a světovými moderními dějinami. Je více než typické, že upíři jsou v sérii spojováni s organizovaným zločinem, lidskou touhou po penězích, s politikou a protiamerickými nepřáteli obou světových válek.

of the Morning Star (Vazalové Jitřenky) bojovat proti „starým upírům“, označovaným jako *Carpathians* (Karpátští). Minisérie *Ghost War* se odehrává částečně na Havajských ostrovech, a hlavně na tichomořském ostrově Taipan během americké invaze.¹²⁸ Démonické nacisty zde nahrazují o nic méně krvelační Japonci, pokoušející se využít vampyrismus pro vlastní účely (viz výše zmíněný komiks *B.P.R.D. 1947* a *Vampir Sturm*), o výzkum se stará nechvalně proslulá Jednotka 732.¹²⁹ Cílem brutálních pokusů je získat dostatek infikované krve, která by byla v bombách a raketách svržena na spojenecká vojska i civilní obyvatelstvo.¹³⁰ Podobně je tomu v minisérii *The Survival of the Fittest* (Přežití nejzdatnějších), patřící také do série *American Vampire*, kde je cílem nacistů (opět) vytvořit úderné oddíly složené z upírů, zde nazvané 77. brigádou. Uniformy těchto „vojáků“ se nepochybně velmi podobají démonicky vnímaným uniformám Zbraní SS. Vše je zde o to komplikovanější, že třetí říše nejen využívá upírských vojáků, ale současně je ve spojení s upířskou šlechtou, která jí poskytuje finanční a další podporu. Lze

128 SNYDER, Scott – ALBUQUERQUE, Rafael: *Ghost War: American Vampire*, sešit 13. New York, Vertigo (DC Comics) 2011.

129 TÍŽ: *Ghost War: American Vampire*, sešity 14 a 15. New York, Vertigo (DC Comics) 2011.

130 TÍŽ: *Ghost War: American Vampire*, sešit 17. New York, Vertigo (DC Comics) 2011.

131 Viz SNYDER, S. – MURPHY, S.: *American Vampire: Survival of the Fittest*, sešity 1–5. New York, Vertigo (DC Comics) 2011.

Různé symboly a rekvizity druhé světové války (uniformy) se objevují v desítkách dalších komiksů. Například v halucinačním komiksu *Axe Cop* (Polda se sekýrou) hlavní hrdinové bojují s létajícími obludami, které mají na hlavách helmy typického tvaru.¹³² Stranou nestojí ani *sci-fi* komiksový hrdina Lobo, milující násilí a drsný humor, s německým Železným křížem na krku.¹³³ Obraz nacistů v komiksech není odkázán pouze na příběhy jasně napojené na druhou světovou válku. Série *Sparta: USA* vypráví o světě po apokalypse, v němž se jeden diktátor zaštiťuje nejen jménem Adolfa Hitlera, ale i zjevnou nacistickou symbolikou (hákové kříže, uniformy podobné SA a další). Pseudonacistický diktátor ztělesňuje populární náhled na nacismus včetně touhy po vychování dokonalého nadčlověka a záliby ve fyzickém sportovním vyžití (zde je to americký fotbal provozovaný se stejnou vážností jako náboženství). Stejně tak se v mnoha komiksech objevují neonacisté, kteří jsou spojováni nejen s rasismem či násilím, ale současně se zločinem (kuplířství, loupežné vraždy, pašování, prodej drog). Symbol hákového kříže (objevující se například v tetování záporných postav nebo v různých doplňcích jejich oblečení) je pro komiks bezpochyby znamením čirého, přetrvávajícího zla.¹³⁴ Nacismus a jeho zločiny jsou tedy současně zdroje inspirace pro zlo, které s nacismem a jeho ideologií nemusí



Upíři se vrátili uprostřed první světové války a zdecimovali lidstvo. Lord Baltimore na cestě za pomstou prochází Evropou (Mike Mignola – Christopher Golden – Ben Stenbeck – Dave Stewart: Baltimore: The Infernal Train. Milwaukee, Dark Horse Comics 2013)

132 NICOLLE, Malachai – NICOLLE, Ethan – SCHULZ, Dirk Erik: *Axe Cop: Bad Guy Earth*, sešit 2. Milwaukee, Dark Horse Comics 2011. Zajímavé je (a pro pochopení matoucího příběhu klíčové), že hlavní autor Malachai Nicolle byl v době psaní příběhu šestiletý.

133 Viz např. obálka ke komiksu: GRANT, Alan – SEMEIKS, Val – DELL, John: *Bulíkův případ*, sešit 1. Praha, Crew 1998.

134 Viz REMENDER, Rick – BOSCHI, Roland – BROWN, Dan: *Punisher: In the Blood*, sešit 1. New York, Marvel Comics 2011, s. 3 n.; srv. MILLER, Frank: *The Big Fat Kill*. Milwaukee, Dark Horse Comics 1996; ROBINSON, Jim: *Bomb Queen*, sešit 4: *Suicide Bomber*. New York, Image Comics 2007.



Fenomén oživilých mrtvol pronikl i do komiksů o druhé světové válce (Joe Wight: Nazi Zombies, sešit 4. New York, AP Entertainment 2012)

dou čekat svět, pokud on s třetí říší padnou. Celý příběh ústí v dalším obvyklém mýtu o Hitlerovi a jeho „nesmrtelnosti“, zde podpořené skupinou dvojníků. Překvapivé je zjištění, že reálný Adolf Hitler zahynul při bombovém atentátu v Mnichově ještě před vypuknutím druhé světové války. Autoři obratně proplétají skutečnost s mýty a vlastním fiktivním příběhem, který je korunován přeběhnutím nejhoršího a nejbrutálnějšího ze všech „psychopatů“ k *Waffen-SS*, kde si nachází sobě rovné, což opět

mít konkrétně nic společného.¹³⁵ Pozornost Mika Mignoly nezaujala jen druhá světová válka, v sérii *The Plague Ships* (Morové lodě) se vrací do let prvního světového konfliktu a krátce po něm. Bývalý důstojník královské pěchoty, britský lord Baltimore po celém světě pronásleduje upírského vládce, kterého nechtě pomohl obrátit proti lidstvu jedné krvavé noci na území nikoho mezi zákopy ve Francii. Zlo symbolizují kromě upírských vládců útoční upíři v typických pruských vojenských helmách seskakující za noci ze vzducholodí.¹³⁶

S hranicí mezi realistickým a fantastickým zobrazením války si pohrává například bizarní minisérie nazvaná *Seven Psychopaths* (Sedm psychopatů), v níž se objevuje oblíbený motiv z mnoha románů a povídek o paralelních dějinách: pokus zabít Adolfa Hitlera a ukončit druhou světovou válku. Britský plukovník v komiksu sestaví komando ze sedmi chovanců ústavu pro duševně choré (odtud název). V komiksu *Seven Psychopaths* pak trpí jeden z členů podivného komanda halucinacemi (nebo je to telepatie?), v nichž k němu promlouvá Adolf Hitler a vypráví mu o hrůzách, které bu-

135 Pro přímou návaznost lze zmínit postavu nacistického vědce, který je oživen v polovině 22. století, aby bojoval proti neonacistické mašinérii a na závěr zjistil, že jeho vlastní zločinecká kariéra v koncentračních táborech inspirovala k ukrutnostem diktátora v této vzdálené budoucnosti: JOLLEY, D. – HARRIS, Tony – SNYDER, R.: *Obergeist*, sešit 6, s. 19 n. (viz pozn. 103).

136 MIGNOLA, Mike – GOLDEN, Christopher – STENBECK, Ben: *Baltimore: The Plague Ships*. Milwaukee, Dark Horse Comics 2010; MIGNOLA, Mike – GOLDEN, Christopher: *Baltimore: A Passing Stranger*. Milwaukee, Dark Horse Comics 2011.

potvrzuje démonickou roli SS v kulturní paměti a v komiksu.¹³⁷ Tento komiks stojí mezi dvěma filmy o druhé světové válce: oblíbeným americkým hraným snímkem z roku 1967 *Dirty Dozen* (Tucet špinavců) v režii Roberta Aldriche, v němž nejde přímo o vraždu Hitlera, ale o fyzickou likvidaci několika vysokých německých důstojníků, a novějším americkým filmem Quentina Tarantina z roku 2009 *Inglorious Basterds* (Hanebný pancharti), v němž nakonec dojde i na úspěšně dokonatý atentát na prvního muže třetí říše a celou jeho svitu. „Tucet špinavců“ je komando složené z odsouzenců na smrt vedených majorem Johnem Reismanem (hraje ho Lee Marvin), „hanebnými pancharty“ jsou nemilosrdní židovští bojovníci pod velením poručíka Aldo Raineho (Brad Pitt). Historik kinematografie Josef Mergeš zdůrazňuje v souvislosti s Tarantinovým filmem zejména vliv westernu, ovlivnění komiksem však nelze opominout, ba právě naopak.¹³⁸ Komiksově působí v Tarantinově filmu samotné postavy, nemluvě o způsobu vyprávění.

Čas a prostor druhé světové války se zdá ideální pro krvavá setkání mezi světy reality a fantazie. V komiksu *Iron Siege* (Ocelové sevření) se v roce 1944 skupina amerických parašutistů ze 101. výsadkové divize eskortující zajatého německého plukovníka (obeznámeného s informacemi o Hitlerově útoku v Ardenách) setkává v jakémsi francouzském městečku s nemrtvými zrůdami, které mají nemálo společného s upíry. Německý plukovník zde ztělesňuje jiný typ pohledu na nacistického vojáka a důstojníka, vlastně další z mnoha stereotypů o Němcích: je to distingovaný džentlmen, ale chladný a výkonný. Čtenář *Iron Siege* může být překvapen skutečností, že američtí parašutisté v boji proti příšerám využijí jako spojence německé zajatce, ale v kontextu fantastické literatury je toto spojenectví z nouze poměrně obvyklé a stereotypní (podobně to dopadne též v komiksu '68, kde se stávají spojenci z nouze američtí pěšáci a vojáci



Zombies ale ničí svět i v roce 1968, uprostřed války ve Vietnamu masakrují stejnou měrou všechny bojující strany (Mark Kidwell – Nate van Dyke – Jay Fotos: '68: Jungle Jim. Berkeley, Image Comics 2011)

137 VEHLMANN, Fabien – PHILLIPS, Sean: *Seven Psychopaths*. Los Angeles, Boom Studios 2010.

138 MERGEŠ, Josef: Nehanební bastardi nehanebnou obrodou? In: *Cinepur*, roč. 18, č. 3–4 (2011), s. 61–64.

Vietkongu),¹³⁹ stejně jako závěrečná zrada jedné ze stran.¹⁴⁰ O něco zvláštnější je zapojení amerických vojáků během bitvy v Ardenách do věčného boje mezi dobrem a zlem, jež reprezentují zneprátelené frakce andělů, v příběhu *Light Brigade* (Brigáda světla). Z předchozího textu je jasné, že zatímco „zlí“ andělé se převtělili do německých vojáků a důstojníků, jejich protivníci využívají výhradně pomoci a těl bojovníků amerických.¹⁴¹

V těchto komiksech je druhá světová válka zobrazena v poloze značně odlišné, než jak ji známe z vědeckých prací, dokumentárních filmů nebo z výše zmiňovaných „realistických“ komiksů. Věrné vyobrazení technologie (zejména zbraní) už není důležité, geografické detaily nehrají roli a volně se zachází s historickými daty a reáliemi. Fámy rozvedené do detailu, absurdita do posledního písmene, pokřivenost reálných postav a přítomnost postav zcela nereálných (příkladem může být největší světový vyšetřovatel paranormálních jevů Hellboy, ohromný rudý ďábel s upilovanými rohy a jednou rukou z hmoty podobné kameni), to vše vytváří paralelní svět, který zasahuje současného čtenáře. Autoři ve spojitosti s nacistickým Německem fabulují na základě skutečných zpráv: o brutálních pokusech na lidech (zejména v komiksu nazvaném *Obergeist* (Veleduch), kde se v koncentračním táboře vědci snaží při pokusech na věznicích stvořit nacistického „nadvojáka“),¹⁴² o raketovém programu, o touze nacistů po okultních artefaktech, o jejich maniakálním shromažďování uměleckých předmětů. Autoři čerpají z historických zpráv, ale také z mýtů a legend, aby vytvářeli vlastní konstrukce, které dál ovlivňují vnímání druhé světové války mezi jejich čtenáři.¹⁴³ Je nepochybné, že moderní komiksy nemohou mnoho vypovídat o realitě druhé světové války – jinak je tomu u komiksů vznikajících přímo v desetiletí 1937 až 1947 – přesto jsou jedním z neopominutelných pramenů pro výzkum obrazu této dějinné události v současné společnosti. Například Mike Mignola se neinspiroval pouze mýty, ale také grafickou úpravou některých nacistických propagandistických obrazů. Téměř beze změn převzal do knihy *The Conqueror Worm* (Červ dobyvatel) proslulý Hitlerův portrét jako „vlajkonoše“ (*Der Bannertträger*) od Huberta Lanzingera. Jen vlajkou zachvácenou plameny naznačil beznaděj jednoho z posledních Hitlerových „šlisených vědců“, prohrávajícího svůj marný boj dlouhá desetiletí po druhé světové válce. Případně se na zdech polorozpadlých nacistických doupat objevují potrhané staré propagační plakáty nakreslené podle skutečných předloh.¹⁴⁴

139 KIDWELL, Mark – JONES, Nat – FOTOS, Jay – ARTHUR, Jason: '68. Berkeley, Image Comics 2011; KIDWELL, Mark – DYKE, Nate van – FOTOS, Jay: '68: *Jungle Jim*. Berkeley, Image Comics 2011.

140 ABRAHAM, James – HONG, Andrew – GORING, Trevor: *Iron Siege*. San Diego, IDW Publishing 2011.

141 TOMASI, P. J. – SNEJBJERG, P.: *Light Brigade* (viz pozn. 120).

142 JOLLEY, D. – HARRIS, T. – SNYDER, R.: *Obergeist*. Autoři se neuchylují k obvyklému obrazu „nadvojáka“ jako ohromné příšery vyvolávající děs, vybavují ho mnohem nenápadnější, ale o to zřejmě působivější schopností – telepatii. Tou je však „postižen“ i jeden z vědců a není pak schopen pokračovat ve svém výzkumu.

143 Ke vztahu nacistů k kultismu viz např. KNOPP, G.: SS, s. 125 n. (viz pozn. 108).

144 MIGNOLA, M.: *The Conqueror Worm*, s. 95 (viz pozn. 102).

Mnohé komiksy s sebou nesou zjevné protiválečné poselství.¹⁴⁵ Zásadně zasáhlo protiválečné hnutí americký komiks v období končící války ve Vietnamu, kdy se podobné motivy a příběhy objevovaly zejména v undergroundových komiksech vydávaných studenty na vysokých školách.¹⁴⁶ Protiválečné protesty zasáhly i kariéru Iron Mana a znechucení studenou válkou je rozhodně patrné v komiksu *Watchmen* (opět je tu nutno odkázat na publikace o vztahu komiksu a studené války). V příbězích Franka Millera propojených postavou dívky jménem Martha Washington – asi nejznámější moderní sérii odehrávající se ve vzdálené budoucnosti, naplněné politickým útlakem a nesmyslnými válkami – je odpor k militarismu stejně rozšířený jako nekritický obdiv mužů v uniformách.¹⁴⁷ Zřejmě nejpůsobivějším moderním protiválečným komiksem je příběh Gartha Ennise *Condors* (Kondori), odehrávající se ve Španělsku zmítaném občanskou válkou. V jeho závěru se v kráteru po granátu uprostřed země nikoho scházejí čtyři muži, hrdinové příběhu: irský radikál a německý stíhací pilot bojující na straně generála Franka s anglickým idealistou a Španělem z republikánské armády, který přežil nálet na Guernicu. Španělský voják vyjadřuje nenávist ke všem ostatním přítomným, pro něj je Španělsko jen jakýmsi zkušebním polem pro jejich zbraně nebo ideologie. Přirovnává vojáky internacionálních brigád i německých a italských jednotek ke kondorům (odtud název celého příběhu), kteří krouží nad

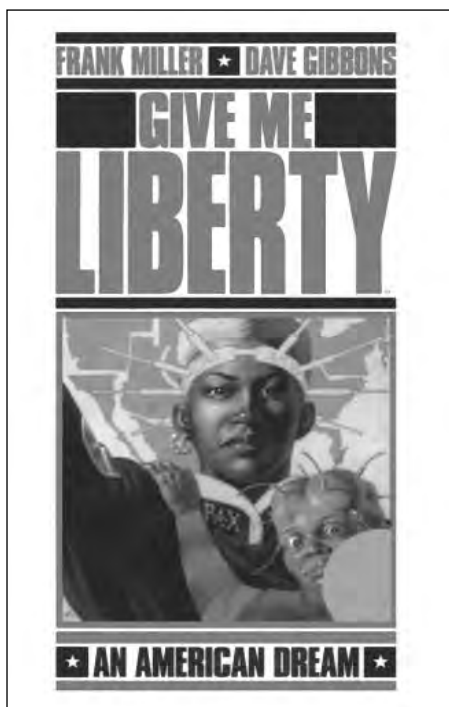


První knižní vydání příběhů „největšího světového paranormálního detektiva“ (Mike Mignola – John Byrne: *Seed of Destruction*. Milwaukee, Dark Horse Comics 1994)

145 Viz DUNCAN, R. – SMITH, M. J.: *The Power of Comics*, s. 252–254 (viz pozn. 4).

146 *Tamtéž*, s. 57 n.

147 Viz např. MILLER, Frank – GIBBONS, Dave: *Give Me Liberty*. Milwaukee, Dark Horse Comics 1990. Frank Miller (narozen 1957) je jednou z nejzářivějších hvězd na komiksově scéně. Jeho komiksy ve stylu filmů *noir* jsou klasikou a zároveň inspirovaly vlastní filmové adaptace (*Sin City* z roku 2005 v režii Roberta Rodrigueze, Franka Millera a Quentina Tarantina). Právě *Sin City* spolu se znovuoživením Batmana a s Marthou Washington patří k tomu nejznámějšímu z jeho široké tvorby.



Jedna z nejsilnějších komiksových protiválečných satir je umístěna do vzdálené budoucnosti (Frank Miller – Dave Gibbons: *Give Me Liberty*. Milwaukee, Dark Horse Comics 1990)

Tento silný konflikt v jeho mysli se asi nejjasněji zpřítomňuje v otázce: „Ale – ale co nutí lidi bojovat a zabíjet?“¹⁵¹ Vyznění je umocněno působivou výtvarnou stránkou, černobílou, minimalistickou (na první pohled neurovnanou až dětskou), ale přesto expresivní kresbou, s důrazem na výraz tváří jednajících osob.

Hlavní, ne však jedinou zbraní protiválečného gesta je téměř vždy humor – ať jsou to jinotaje v *Nových dobrodružstvích Adolfa Hitlera*, Hellboyovy sarkastické úšklebky a poznámky nebo zcela absurdní, drsný obraz válečného konfliktu a jeho

mrzačeným Španělskem.¹⁴⁸ Německý pilot se mimochodem jmenuje Joachim Reinert, což ho připodobňuje ke skutečné osobě, německému stíhacímu esu Ernstu-Wilhelmu Reinertovi (který však ve Španělsku nikdy nesloužil).

Silně protiválečně zaměřený je i komiks *Graveyard of Empires*, zabývající se tažením koaličních vojsk v Afghánistánu. Jeho cílem je ukázat devastující vliv krvavého konfliktu přímo na americké vojáky ve válečné zóně prostřednictvím motivu ožívajících mrtvol, tak charakteristického pro hororový žánr.¹⁴⁹ Znovuoživení hororového žánru spojeného s oživými mrtvolami lze dost dobře dát do kontextu s oblíbeným postapokalyptickým komiksem *The Walking Dead* (Živí mrtví), podle něž v letech 2010 až 2012 vznikl výpravný televizní seriál.¹⁵⁰ Balancováním na zrádném ostří protiválečného komiksu proslul též příběh *Winter War* (Zimní válka), pojednávající o sovětské invazi do Finska. Příběh je vyprávěn svobodníkem finské armády, který i přes své skvělé střelecké schopnosti (slouží jako specialista-ostřelovač) neustále uvažuje nad nutností zabíjet vojáky invazní armády a nad procesem zabíjení jako takovým.

148 ENNIS, Garth – EZQUERRA, Carlos: *War Story*, sešit 7: *Condors*. New York, DC Comics 2002, s. 48.

149 SABLE, M. – AZACETA, P.: *Graveyard of Empires* (viz pozn. 95).

150 Viz VÁCHA, Dalibor: *The Walking Dead a nacisté*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 34, č. 11 (2012), s. 18–21.

151 BELCHER, Kurt – HORVATH, Henrik – HATHAWAY, Kurt: *Winter War*. New York, 215 INK 2011, s. 6.

cílů i prostředků v *Dobrodružstvích střelecké brigády*. Jako každé jiné umělecké dílo, komiks v sobě spojuje vnímání autora (přesněji řečeno autorů – minimálně „scenáristy“ nebo libretisty a kreslíře) a společnosti, v níž umělecké dílo vzniká a jíž je toto dílo předkládáno. Komiksově protiválečné ostny jsou obvykle namířeny proti hitlerovskému Německu – téměř bez výhrady zobrazovanému jako říše zla – pozorný čtenář si ale též povšimne odsudků velitelů, politiků nebo vojenské mašinerie u „spojeneckých“ hrdinů. Nezřídka v komiksech (stejně jako v knihách a filmech) bojuje „správný“ hrdina s nepřitelem (nacisty) stejně urputně jako s hloupostí vlastních nadřízených nebo spolubojovníků.

Druhá velká skupina komiksů s válečnou tematikou se tedy zřetelně odpoutává od války jako historického fenoménu a pojímá ji mnohem spíše jako fenomén kulturní. Válka tu není osou příběhu, ale jeho prostředím, nástrojem vyprávění. Tvůrci se nesoustředí pečlivě na detaily technologického nebo historického rázu, mnohdy jsou jim takové podrobnosti spíš na obtíž. Válka vytváří prostředí, do nějž autoři vstupují s jiným záměrem než věrně zobrazit minulou skutečnost. Kromě zábavy to může být také protiválečné varování.

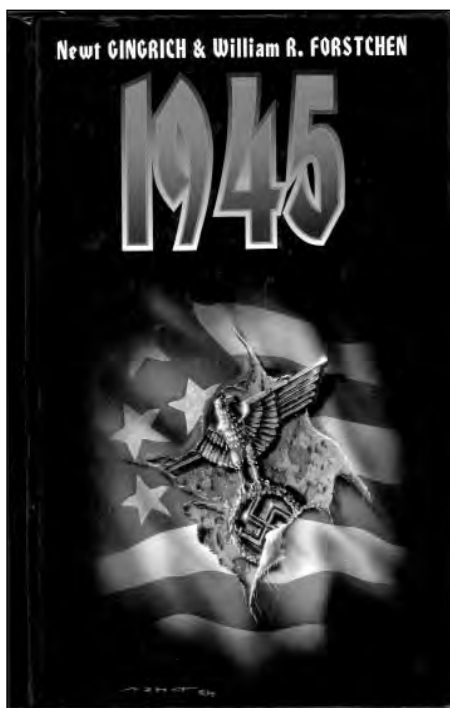
Nejen komiksy

Výše byla zmínka o americkém hraném filmu *Hellboy* z roku 2004 (režie Guillermo del Toro), který v prvním dílu čerpá z okultní „tradice“ německého nacismu skrze postavy nacistické vědkyně Ilsa Haupstein a nemrtvého nacistického vraha. Ve filmu se bohužel neobjevil jejich spojenec, nacistický vědec Hermann von Klempt, z něhož zbyla jen živoucí hlava v jakési nádobě. Ve filmu jsou podobně jako v komiksu všechny postavy spojené s nacistickým Německem vykresleny veskrze negativně. V roce 1990 natočil americký režisér Albert Pyun hraný film podle dobrodružství Kapitána Ameriky, jehož počáteční sekvence se odehrávají v kulisách druhé světové války a příběh pojednává o boji tohoto superhrdiny proti zlosynovi jménem *Red Skull* (Rudá lebka). V červenci 2011 měla premiéru nová verze tohoto filmu v režii Joe Johnstona, kde se znovu objevil Red Skull.¹⁵² Jak bývá zvykem, současně s novým filmem vyšla v rámci reklamní kampaně čtyřdílná komiksová série.¹⁵³ Souboje s nacisty (a v zatím posledním natočeném čtvrtém dílu se Sověty) jsou nedílnou součástí filmů s popkulturní legendou Indiana Jonesem,¹⁵⁴ který se

152 K filmům vytvořeným dle komiksově předlohy viz RAUSCHER, Andrea: The Marvel Universe on Screen: A New Wave of Superhero Movies? In: BERNINGER, M. – ECKE, J. – HABERKORN, G. (ed.): *Comics as a Nexus of Cultures*, s. 21–32 (viz pozn. 4); srv. HASSLER-FORREST, Dan A.: From Trauma Victim to Terrorist: Redefining Superheroes in Post-9/11 Hollywood. In: *Tamtéž*, s. 33–44.

153 ROSS, L. – ISANOVE, R.: *Captain America: First Vengeance*, sešity 1–4.

154 *Dobyvatelé ztracené archy* (1981), *Indiana Jones a chrám zkázy* (1984), *Indiana Jones a poslední křížová výprava* (1989), *Indiana Jones a království křišťálové lebky* (2008). Všechna čtyři pokračování režíroval Steven Spielberg a produkoval George Lucas, duchovní otec další filmové a komiksově legendy *Star Wars* (Hvězdné války).



Američané nikdy nevstoupili do druhé světové války v Evropě a vítězni Němci se v roce 1945 pokoušejí zničit americký jaderný program (Newt Gingrich – William R. Forstchen: 1945. Plzeň, Deus 1998)

společně s nacisty nebo i bez nich objevil na stránkách desítek komiksových knih a sešitů.¹⁵⁵ Filmy vznikaly samozřejmě i podle dalších komiksů s historickými náměty; k nejznámějším patří hraná trilogie o galských hrdinech Asterixovi a Obelixovi,¹⁵⁶ z hlediska údajné politické nekorektnosti vzbuzoval častou kritiku obrazově podrobný převod Millerova opusu *300*.¹⁵⁷ Ostatně filmy inspirované komiksy jsou v současné době oblíbené u filmových studií i diváků, což umožnilo adaptaci „náročnějších“ příběhů, jako byly americké hrané filmy *V for Vendetta* (V jako Vendeta) z roku 2006 v režii Jamese McTeigue a *Watchmen* (Strážci) z roku 2009 v režii Zacka Snydera. V těchto filmech je snadné najít odkazy na obě světové války nebo totalitní státy ve dvacátém století.¹⁵⁸

Druhá světová válka přitahuje pozornost autorů *science fiction*. Často je využívána jako časoprostor sloužící k experimentům se stavbou příběhu. Harry Turtledove ve své zřejmě nejslavnější *sci-fi* sérii postavil lidstvo bojující ve druhé světové válce proti invazi mimozemšťanů.¹⁵⁹ Newt Gingrich s Williamem R. Forstchenem v románu *1945* ukázali, jak by svět

155 Viz např. WILLIAMS, Rob – ATIYEH, Michael – SCOTT, Steve: *Indiana Jones and the Tomb of the Gods*. Milwaukee, Dark Horse Comics 2008.

156 *Asterix a Obelix* (koprodukce Francie a Německa z roku 1999, režie Claude Zidi), *Asterix a Obelix: Mise Kleopatry* (koprodukce Francie a Německa z roku 2002, režie Alain Chabat), *Asterix a olympijské hry* (Francie 2008, režie Frédéric Forestier).

157 Americký hraný film *300: Bitva u Thermopyl* z roku 2006 režíroval Zack Snyder. K vizuální podobě filmu viz ECKE, J.: Spatializing the Movie Screen: How Mainstream Cinema Is Catching Up on the Formal Potentialities of the Comic Book Page. In: BERNINGER, M. – ECKE, J. – HABERKORN, G.: *Comics as a Nexus of Cultures*, s. 15–17.

158 Filmová zpracování druhé světové války stojí v centru pozornosti např. americké badatelky Marianny Torgovnickové v knize *Válečný komplex* (viz pozn. 52).

159 TURTLEDOVE, Harry: *Světová válka*, sv. 1–4. Praha, Classic And – Wales 2000; TÝŽ: *Kolonizace*, sv. 1–3. Praha, Classic And – Wales 2001–2002.

vypadal v případě, že by se Spojené státy nezapojily do druhé světové války.¹⁶⁰ Evropu obsazenou třetí říší objevuje román *Fatherland* Roberta Harrise, v němž hlavní postava zjišťuje, kam zmizeli všichni Židé.¹⁶¹ Takových románů a povídek jsou už doslova stovky.¹⁶² U kořenů oblíbenosti tohoto tématu stojí román *Man in the high castle* (Muž z vysokého zámku) kultovního amerického autora Philipa K. Dicka, v němž probíhá v kulisách Ameriky obsazené vítěznými Japonci pátrání po autorovi vědeckofantastického románu, podle něhož válku nevyhrály státy Osy.¹⁶³ Zřejmě nejkvalitnější práci podobného typu z pera českého autora je kniha Jana Poláčka *Spěšný vlak*, v němž je vítězství třetí říše jen počátkem mnohem hlubšího příběhu.¹⁶⁴

Koncept alternativních dějin se neváže jen na druhou světovou válku. Příležitostný autor *science-fiction* R. R. Fehrenbach položil jeden ze základních kamenů tohoto žánru v beletrii tím, že zasáhl do bitvy u Alama (1836), jedné z klíčových událostí americké historie (a vlastně i národní mytologie).¹⁶⁵ Technologický rozvoj navazující na vynález *difference engine* (mašiny zázraků) britského vědce Charlese Babbage stojí v centru pozornosti stejnojmenného románu alternativní historie, kultovního díla takzvaného *steam punku*. Tento román staví básníka Johna Keatse nebo třeba politika Benjamina Disraeliho do zcela jiných životních pozic než „naše“ historie.¹⁶⁶ Jedním z nejzajímavějších románů tohoto



Fikční historie na druhou. V Americe ovládané vítěznými Němci a Japonci se najednou objeví kniha o světě, kde válku vyhráli Spojenci (Philip K. Dick: Muž z vysokého zámku. Plzeň, Laser 1992)

160 GINGRICH, Newt – FORSTCHEN, William R.: 1945. Plzeň, Deus 1998.

161 HARRIS, Robert: *Otčina*. Praha, Riopress 1993.

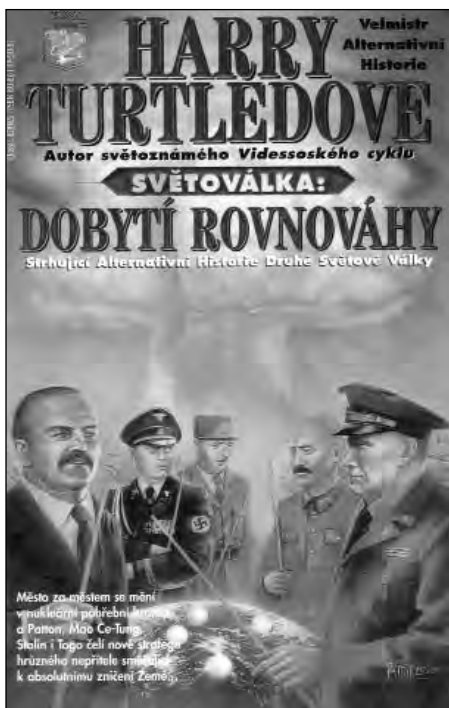
162 Z povídek viz např. HARRISON, Harry: Sestup na zemi. In: TÝŽ: *Galaktické sny*. Brno, Návrat 1997, s. 40–62.

163 DICK, Philip K.: *Muž z vysokého zámku*. Plzeň, Laser 1992 (2. vydání Praha, Argo 2007).

164 POLÁČEK, Jan: *Spěšný vlak Ch.24.12*. Praha, Argo 2010.

165 FEHRENBACH, R. R.: Nezapomeňte na Alamo. In: ASIMOV, Isaac (ed.): *To nejlepší ze SF roku 1961*. Brno, Návrat 1992, s. 426–440.

166 GIBSON, William – STERLING, Bruce: *Mašina zázraků*. Brno, Návrat 1999; srv. POWERS, Timothy: *Brány Anubisovy*. Praha, Najáda 1996.



Jaké by to bylo, kdyby do druhé světové války vpadli mimozemšťané? (Harry Turtledove: Světová válka: Dobytí rovnováhy. Praha, Classic And – Wales 2000)

ražení je *Iron Dream* Normana Spinrada. Kniha je utopistickou *science fiction*, kterou by „napsal“ Adolf Hitler, kdyby ve dvacátých letech minulého století emigroval do Spojených států a stal se autorem pulpových vědeckofantastických románů.¹⁶⁷ Dle francouzského komiksu *Wunderwaffen* (Zázračné zbraně) se Spojencům v roce 1944 nepovedlo vylodit v Normandii, a tak se o to pokoušejí o dva roky později, tehdy však proti nim stojí značně vylepšená armáda třetí říše.¹⁶⁸ Dalším příkladem může být příběh *Heavy Water* (Těžká voda), který ukazuje vzdálenou budoucnost v paralelní časové rovině, v níž nacismus zvítězil a ovládl svět díky jaderné převaze. Vše je komplikováno cestováním v čase a touhou změnit minulost, což odkazuje na populární *sci-fi* fenomén filmových i komiksových sérií spojených pod titulem *The Terminator* (Terminátor).¹⁶⁹ (Zapomenout nelze v této souvislosti ani na československou vědeckofantastickou komedii *Zítřka vstanu a opařím se čajem* režiséra Jindřicha Poláka z roku 1977, jejíž zápletka se točí kolem

167 SPINRAD, Norman: *Železný sen: Pán svastiky*. Praha, ASSF 1995. Za ocitování stojí i životopis spisovatele *sci-fi* Adolfa Hitlera uvedený na přebalu knihy: „Adolf Hitler se narodil v Rakousku 20. dubna 1889. V mládí přesídlil do Německa a za Velké války sloužil v německé armádě. Po válce se krátce zapletl do radikální politiky v Mnichově, ale v roce 1919 se definitivně vystěhoval do New Yorku. Po dobu, kdy se učil anglicky, si na živobytí vydělával jako pouliční malíř a příležitostný překladatel v Greenwich Village, newyorském útočišti bohémů. Po několika letech života v USA začal kreslit ilustrace do časopisů a comicsů. Jeho první ilustrace se objevila na stránkách *Amazing* v roce 1930. V roce 1932 už byl známým ilustrátorem *sci-fi* a roku 1935 věřil své angličtině natolik, že debutoval jako autor. Zbytek života pak zasvětil *science fiction* jako spisovatel, ilustrátor a vydavatel fanzinů. Přestože dnes je mezi fanoušky SF znám především díky svým románům a povídkám, ve Zlatém věku SF – třicátých letech – byl oblíbeným ilustrátorem, sestavil několik antologií, psal britské recenze a téměř deset let vydával populární fanzin *Storm* (Bouře). Na Worldconu v roce 1955 získal posmrtně cenu Hugo za román *Pán svastiky*, který dokončil těsně před svou smrtí v roce 1953.“ (Z angličtiny přeložil Petr Kotrle.)

168 NOLANÉ, Richard D. – MAZA: *Wunderwaffen*, sešit 1: *Le Pilote du diable*. Paris, Soleil 2012.

169 MILLS, J. W. C. – MURIEL, A. – BANOS, V.: *Heavy Water* (viz pozn. 109).

pokusu několika nacistických pohrobků zvrátit výsledek války tím, že ve stroji času propašují Hitlerovi atomovou pumu). V nemalé míře i tato móda v populární literatuře vyprovokovala k (úspěšné) reakci i některé anglosaské historiky, kteří se obrátili k žánru kontrafaktuálních či virtuálních dějin a publikují soubory textů charakterizované formulí *What If...* Poslední dobou nezástávají pozadu ani historici čeští.¹⁷⁰

Zjevné reference na nacismus – nebo jeho pop-odručdu – obsahuje doslova neskutečné množství románů nebo seriálů a filmů žánru *science fiction*. Z vytvoření idealizujícího obrazu nacistické totalitní a militantní společnosti byl obviňován například i Robert A. Heinlein záhy po vydání románu *Starship Troopers* (Hvězdná pěchota), a tento obraz se posléze přenesl i do jeho filmové a komiksové verze. Nacistický režim (včetně upravené symboliky) využili tvůrci kultovního seriálu *V for Victory* (V jako Vítězství), v němž je planeta Země obsazována mimozemšťany, kteří se zpočátku tváří jako přátelé, ale posléze pomocí provokací a nastražených léček získávají moc. Signifikantní je postava postaršího židovského muže Bernsteina, který neustále přirovnává situaci v okupovaných Spojených státech ke konci třicátých let v Německu. Podobně populární je námět druhé světové války u tvůrců a hráčů počítačových her; námátkou lze zmínit alespoň proslulé série „stříleček“ *Call of Duty* (Volání povinnosti; první tři díly jsou z let 2003, 2005 a 2006) a *Brothers in Arms* (Bratři ve zbrani, 2005) nebo strategickou hru *Panzer General* (první díl 1994). Legendární akční hra z vlastního pohledu *Wolfenstein 3D* (1992) i její moderní pokračování *Return to the Castle of Wolfenstein*



Němcům se povedlo uvést do provozu zázračné zbraně, což značně vychýlilo druhou světovou válku z kurzu, jak jej známe z historie (Richard D. Nolane – Maza: Wunderwaffen, sešit 2. Paris, Soleil 2013)

170 Viz např. FERGUSON, Neil a kol.: *Virtuální dějiny: Alternativní historie*. Praha, Dokořán 2001; COWLEY, Robert (ed.): *Co by bylo kdyby...? Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát*. Praha, Academia 2005; RAK, Jiří (ed.): *Co kdyby to dopadlo jinak? Křížovatky českých dějin*. Praha, Dokořán 2007; BAUER, Jan (ed.): *Co by se stalo, kdyby... aneb Alternativní dějiny Čech a Moravy*. Praha, Petrklíč 2010; SMETANA, Vít – HÁJKOVÁ, Dagmar – KUČERA, Jaroslav – SUK, Jiří – ŠRÁMEK, Pavel – TŮMA, Oldřich: *Historie na rozcestí: Jak mohly dopadnout osudové okamžiky Československa*. Brno, Barrister & Principal 2013.



Pomstu nacistům ze záhrobí přináší legendární vrána (James O'Barr – Jim Terry: *The Crow: Skinning the Wolves*. San Diego, IDW 2013)

sob vyrovnávání s minulostí, její interpretace a aktualizace, který je nepochybně důležité zkoumat. V popkultuře se vyskytují stereotypy, které původně vycházejí z historické skutečnosti (čiré zlo spojené s osobou Adolfa Hitlera, poválečné nacistické tajné organizace), současně však popkultura další stereotypy vytváří. K jejich postžení je ideálním badatelským polem právě oblast „fiktivních komiksů“, kde se autoři necítí vázání popisem reality, a proto povolují „uzdu“ fantazii.

(Návrat na zámek Wolfenstein, 2001) se nesou v duchu propojení nacismu s vědeckofantastickými vynálezy a posléze s *fantasy* nebo hororem, což se projevuje produkcí „nadvojáků“ (*Übersoldaten*) nebo zuřivými boji se *zombies* v klaustrofobických podzemních katakombách.¹⁷¹

Druhá světová válka je stále aktuální díky množství odborných historiografických publikací a neustávajícímu proudu děl populárního umění všech druhů, k nimž komiks rozhodně patří. Americký komiks společně s filmem a počítačovými hrami představuje svět druhé světové války (a dalších válečných konfliktů dvacátého století), který v mnoha ohledech vůbec nepřipomíná historickou realitu, jakou známe z odborných publikací. Na druhou stranu právě toto pokřívování „skutečnosti“, ke kterému v populárním umění dochází, je podnětný proces, jenž lze zkoumat sám o sobě. Popkulturní odkazy (například komiksově) na válečné konflikty jsou součástí současného širokého kulturního povědomí o těchto událostech a procesech možná více než sebelepší historiografické výzkumy. Jedná se o specifický způ-

171 Viz ŠEDIVÝ, Ivan: Bezpečný svět zámku Wolfenstein: Počítačové hry, historie a historici. In: *Dějiny a současnost*, roč. 25, č. 5 (2003), s. 25–27; MIKESKA, Tomáš: Staň se režisérem dějinných událostí: Počítačové hry s historickou tematikou. In: BARTLOVÁ, M. (ed.): *Pop history*, s. 141–149 (viz pozn. 29); srv. HAYTON, Jeff: Digital Nazis: Genre, History and the Displacement of Evil in First Person Shooters. In: MAGILOW, D. H. – LUST, K. T. van der – BRIDGES, E. (ed.): *Nazisplotation!* (viz pozn. 19). K počítačovým hrám jako fenoménu populární kultury viz zejména sborník: WOLF, Mark J. P.: *The Video Game Explosion: A History from PONG to Playstation and Beyond*. Westport, Greenwood Press 2008.

Obtížné zakotvení lidovců v politickém systému první ČSR

*Parlamentní volby v roce 1925
a Československá strana lidová*

Marek Šmíd

Před polovinou dvacátých let minulého století se Československá republika již vzpamatovala z poválečných otřesů a zažívala hospodářský vzestup. Na politické scéně však sílily rozpory uvnitř široké vládní koalice, které vyústily ve vypsání předčasných parlamentních voleb na podzim 1925. Dosavadní kabinet v nich ztratil parlamentní většinu a po peripetiích s úřednickou vládou se otevřela cesta k utvoření vlády pravého středu s účastí německých státotvorných stran, takzvané panské koalice, která na půdorysu volebních výsledků přinesla politickou stabilizaci. Její součástí bylo upevnění pozice Československé strany lidové v politickém systému, když se po agrárnících a komunistech stala třetí nejsilnější stranou v republice a nadále nepostradatelným tmelem vládních koalic.

Důležité události v tomto období první republiky byly sice již většinou dosti důkladně analyzovány, podrobnější pohled na postoje českého katolického tábora¹ vpředvečer, v průběhu a bezprostředně po těchto klíčových volbách však podle

1 Pod označením „český katolický tábor“ zde rozumím mnohovrstevnatou entitu, jejímž spojujícím rysem je veřejně projevovaná příslušnost ke katolickému vyznání. Zahrnuje široké spektrum osobností a sociálních struktur, lišících se např. mírou účasti na politickém životě, vyhraněností společenských názorů a postoji, doménou společenského působení apod. Jeho rozmanité komponenty tvoří politické spolky, strany a jejich představitelé, katolická církevní hierarchie, část kulturní a vědecké obce, katolicky smýšlející publicisté atd.

mého názoru může stávající znalosti doplnit a obohatit. Následující příspěvek se věnuje především recepci volebních výsledků lidové strany ve vlastních a spřízněných řadách na pozadí dynamického vývoje ČSL a proměny katolického tábora v Československu dvacátých let. Zvláštní pozornost je přitom s využitím vatikánských archivů soustředěna na komunikaci domácí katolické hierarchie a s ní spjatých politických kruhů se Svatým stolicem, který se o tyto druhé parlamentní volby v Československu velmi živě zajímal.

Práce vychází z širěji ukotvených historických studií, například Antonína Klimka, Miloše Trapla, Zdeňka Kárníka, Věry Olivové či Jiřího Kovtuna,² přihlíží však též k dílčím a tematicky úžeji vymezeným studiím³ a využívá archivních fondů, zejména z Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze a Tajného vatikánského archivu v Římě.

-
- 2 KLIMEK, Antonín: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. 13: 1918–1929. Praha, Paseka 2000; TÝŽ: *Boj o Hrad*, sv. 1: *Hrad a Pětka. Vnitropolitický vývoj Československa 1918–1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví*. Praha, Panevropa 1996; TRAPL, Miloš: *Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1990; KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře První republiky (1918–1938)*, sv. 1: *Vznik, budování a zlatá léta republiky 1918–1929*. Praha, Libri 2000; OLIVOVÁ, Věra: *Dějiny první republiky*. Praha, Karolinum 2000; KOVTUN, Jiří: *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918–1935*. Praha, Torst 2005.
- 3 Viz např. TRAPL, Miloš: Český politický katolicismus v letech 1921–1929. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis: Facultas Philosophica. Historica. Sborník prací historických*, roč. 22. Olomouc, Univerzita Palackého 1983, s. 63–69; VEČEŘA, Pavel: Marmaggiho aféra: Úloha katolicismu optikou dobových tištěných médií levice. In: MAREK, Pavel (ed.): *Teorie a praxe politického katolicismu 1870–2007*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 205–225; ZMÁTLO, Peter: Marmaggiho aféra v dobovej stranické tlači na Slovensku. In: NEMEŠ, Jaroslav – PAPAJÍK, David (ed.): *Ružomberský historický zborník III: Vydaný pri príležitosti životného jubilea prof. PaedDr. Pavla Marka, Dr. Ružomberok, Katolícka univerzita 2009*, s. 173–204; ZMÁTLO, Peter: Ohlas Marmaggiho aféry na stránkach dvoch slovenských stranických denníkov. In: MAČALA, Pavol – MAREK, Pavel – HANUŠ, Jiří (ed.): *Církev 19. a 20. století v slovenské a české historiografii*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2010, s. 493–521; EHRENBARGER, Tomáš: Husovy oslavy v roce 1925 jako příčina diplomatického konfliktu mezi Československem a Vatikánem. In: *Marginalia Historica: Sborník prací Katedry dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy*, sv. 5. Praha, Katedra dějin a didaktiky dějepisu PedF UK 2002, s. 157–200; HROMJÁK, Ľuboslav: Postoj Československé strany lidové voči pastierskemu listu slovenských biskupov v roku 1924. In: MAREK, Pavel (ed.): *„Bílá místa“ v dějinách Československé strany lidové: Sborník prací z mezinárodní vědecké konference k 90. výročí založení strany (1919–2009)*. Olomouc – Rosice u Brna, Centrum dějin křesťanské politiky na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého – Gloria 2009, s. 105–114; VNUK, František: Kríza vo vzťahoch Praha–Vatíkán v roku 1925. In: *Historický zborník*, sv. 9. Martin, Matica slovenská 1999, s. 59–70.

Český katolický tábor do roku 1925

Československá republika vznikla jako nástupnický stát Rakouska-Uherska v říjnu 1918. Její obyvatelstvo bylo silně radikalizováno děsivou zkušeností světové války a jejími následky, které výrazně přispěly k tvrdému, mnohdy nespravedlivému a někdy i násilnému vystupování vůči katolické církvi a symbolům katolictví v českých zemích. Církev byla vnímána jako spoluvíník staletého rakouského útisku a její organizace spojována s bývalou monarchií. Prvotní hněv části české společnosti po vzniku samostatného státu proto vzplanul proti připomínkám moci Habsburků a vlivu katolické církve, čemuž padla za oběť i řada cenných historických památek (vedle nejznámějšího Mariánského sloupu na pražském Staroměstském náměstí to byl mimo jiné sloup Nejsvětější Trojice ve Slaném a další sochy světců, pomníky hodnostářů svrženého císařství, škody utrpěly kostely a kaple). V době mocenského převratu v Praze se pražský arcibiskup Pavel hrabě Huyn nacházel na vizitační cestě po západních Čechách, kde vážně onemocněl španělskou chřipkou, a do české metropole se – po zvážení svých dalších možností v nové republice – po rekonvalescenci již nevrátil.⁴

Politickým reprezentantem poválečného českého katolicismu se stal kněz a zakladatel Moravsko-slezské křesťansko-sociální strany na Moravě Jan Šrámek (1870–1956), jenž počátkem roku 1919 sjednotil dosud roztržité katolické strany v nově vytvořené Československé straně lidové a sám stanul v jejím čele. Bezprostředně po vzniku republiky se tato strana ocitla v poměrně složitém postavení, neboť byla spojována s konzervatismem a zkostnatělostí bývalého Rakouska-Uherska a byly jí vyčítány loajální postoje k monarchii za první světové války. Krátce po zformování nové strany údajně Šrámek prohlásil: „Že se katolické věci u nás nedaří, to jsem věděl, ale že až tak katastrofálně, to jsem si nemyslel!“⁵ V očích veřejnosti splývala lidová strana s katolickou církví, s jejími hodnotami, postoji a činy. Přestože vstup katolíků do mladé Československé republiky narážel na četné obtíže, postupně se jim podařilo protikatolické nálady překonat a aktivně se zapojit do politického života státu. Šrámek vedená Československá strana lidová se již počátkem dvacátých let stala provládní, republikánskou, národní a demokratickou silou a trvalou součástí meziválečných vládních koalic až do roku 1938.⁶

4 V roce 1919 pražský arcibiskup na svůj úřad z politických důvodů rezignoval. Po odchodu z Čech pobýval střídavě ve Švýcarsku a v Itálii, nejprve v Římě, později v benediktinském klášteře nedaleko Bolzana, kde také v roce 1946 zemřel. V roce 1921 jej papež Benedikt XV. jmenoval titulárním patriarchou alexandrijským. Novým pražským arcibiskupem se po jeho rezignaci stal František Kordač.

5 *Archivio Segreto Vaticano* (Tajný vatikánský archiv – dále ASV), Archivio della Nunziatura Apostolica (Archiv apoštolské nunciatury), Cecoslovacchia, busta (b. – karton) 15, fascicolo (fa. – svazek) 65, list kanovníka Metropolitní kapituly u sv. Víta v Praze Karla Kašpara apoštolskému nunciovi ve Vídni Teodoru Valfré di Bonzovi z 11.2.1919, foglio (fo. – strana) 41 n.

6 Viz TRAPL, Miloš: České katolické strany do roku 1938. In: MAREK, Pavel a kol. (ed): *Přehled politického stranictví na území Českých zemí a Československa v letech 1861–1998*. Rosice u Brna, Gloria 2000, s. 155.

V době vzniku lidové strany měl za sebou Jan Šrámek již dlouhou politickou kariéru. Po absolvování německého gymnázia v Kroměříži studoval na teologické fakultě v Olomouci, kde se začal živě zajímat o sociální problematiku a její řešení. V té době se rovněž seznámil s myšlenkami katolického modernismu, jejichž hlavní nositel Karel Dostál-Lutinov (1871–1923) patřil mezi jeho spolužáky v kněžském semináři.⁷ Od roku 1893 působil jako kaplan v Novém Jičíně na Moravě.⁸ Od devadesátých let 19. století se Šrámek podílel na organizování křesťansko-sociálního hnutí a zakládal dělnické křesťansko-sociální spolky; na přelomu století byl již vůdčí osobností křesťansko-sociálního hnutí na Moravě a výrazně se podílel na etablování českého politického katolicismu. V roce 1905 se stal docentem a o šest let později profesorem na kněžském učilišti v Brně, kde vyučoval křesťanskou sociologii. Následujícího roku (1906) byl zvolen poslancem Moravského zemského sněmu v Brně a v letech 1907 až 1911 působil jako poslanec Říšské rady ve Vídni. Po roce 1918 fruktifikoval své dlouholeté politické, stranické a intelektuální úsilí, jež podložil svou houževnatostí, pílí, trpělivostí a uměním vyjednávat,⁹ a stal se vedle staršího Mořice Hrubana přirozeným a respektovaným vůdcem českého politického katolicismu.

V parlamentních volbách v roce 1920 získala Československá strana lidová společně se Slovenskou lidovou stranou značnou důvěru voličů v podobě 11,3 procent (699 728) hlasů, které jí vynesly třiatřicet mandátů v Národním shromáždění;¹⁰ své místo v československém politickém systému si poté udržovala svými důslednými postoji a zároveň obratnou politikou. Přestože v listopadu 1921 vystoupili poslanci Slovenské lidové strany ze společného klubu českých a slovenských politických katolíků a založili si klub vlastní, Jan Šrámek pokračoval v provládním demokratickém kurzu nastoupeném po roce 1918. O správnosti svého umírněného postupu časem přesvědčil četné představitelé Vatikánu, zejména během své návštěvy „Věčného města“ na jaře 1923.¹¹ Šrámek při svém setkání s papežem Piem XI. (1857–1939) a státním sekretářem Pietrem Gasparrim (1852–1934) vysvětlil, že účast katolických ministrů v československé vládě slouží ku prospěchu věci katolicismu, neboť vylučuje násilné řešení církevních otázek.¹² Český politický katolicismus působil v dalších letech v Československu jako klidná, umírněná síla. Šrámekova středová

7 Viz MAREK, Pavel: Příspěvek k životopisu Msgre. Jana Šrámka. In: *Historica Olomucensia: Sborník prací historických*, roč. 30, č. 42 (2012), s. 84 n.

8 Viz TRAPL, Miloš: Přehled života a díla monsignore ThDr. h.c. Jana Šrámka. In: MAREK, Pavel (ed.): *Jan Šrámek: Kněz, státník, politik*. Olomouc, Filozofická fakulta Univerzity Palackého 2004, s. 40 n.

9 Viz TRAPL, Miloš: Český politický katolicismus v letech 1918–1938. In: FIALA, Petr – FORAL, Jiří – KONEČNÝ, Karel a kol.: *Český politický katolicismus 1848–2005*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 185.

10 Viz OLIVOVÁ, V.: *Dějiny první republiky*, s. 101 (viz pozn. 2).

11 *Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR* (dále AMZV ČR), Praha, fond (f.) Politické zprávy 1923 (Vatikán), číslo 17; PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu*, sv. 3–4: 1920–1921/1922. Praha, Academia 2003, s. 878; ŠMÍD, Marek: Jednání Jana Šrámka ve Vatikánu ve dvacátých letech 20. století. In: *Časopis Matice moravské*, roč. 131, č. 1 (2012), s. 65–88.

12 Viz KROFTA, Kamil: *Diplomatický deník 1919–1922*. Ed. Jindřich Dejmek. Praha, Historický ústav AV ČR 2009, s. 223 a 246.

strana neprosazovala politické požadavky, jež by způsobily nepochopení a odpor vůči katolické církvi, zato podporovala pozemkovou reformu, osmačtyřicetihodinový pracovní týden a sociální pojištění. Stála za jednokomorovým parlamentem, preferovala poměrný volební systém a navrhovala větší samosprávu historických zemí v rámci Československa. Ve třicátých letech pak odmítala totalitářské a autoritářské tendence některých konzervativních katolíků.¹³

Zatímco katolická církevní hierarchie zůstávala na konzervativních pozicích a nové události v Československu přijímala velmi rezervovaně a kriticky, lidová strana se stala díky svému národnímu a státotvornému postoji a obratnému politickému manévrování jedním z pilířů československého politického systému a významnou součástí vládních koalic. Svědčí o tom i fakt, že v září 1921 Jan Šrámek jako jediný člen takzvané Pětky zaujal ministerskou funkci v Benešově poloúřednické vládě, v níž mu byl svěřen resort železnic.¹⁴ Přestože se tehdy Šrámek stal terčem kritiky kvůli své vyčerpání (jako člen Pětky, předseda strany, ministr a zároveň člověk potýkající se s nemocí) i odborné nezpůsobilosti (jako teolog pečující o železnice),¹⁵ když Benešova vláda podala demisi¹⁶ a v říjnu 1922 byl vedením kabinetu pověřen Antonín Švehla (1877–1933), Šrámek v něm získal ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy (Josef Dolanský jako druhý lidovecký zástupce obsadil křeslo spravedlnosti).

Duchovní a politický život v republice zjitřil na přelomu let 1924 a 1925 pastýřský list slovenských biskupů, vydaný v listopadu 1924, jenž pod hrozbou přísných církevních trestů zakazoval katolíkům členství v socialistických, komunistických a anarchistických stranách a spolicích včetně Sokola.¹⁷ Šrámek se jako kněz-politik okamžitě dostal do konfliktu s Hradem i s vládou, v níž zasedal, a ocitl se „mezi



Kněz Jan Šrámek, ústřední postava českého politického katolicismu v době první republiky (foto Bassano Ltd., National Portrait Gallery, London)

13 K politickému programu a požadavkům Československé strany lidové podrobněji viz MA-REK, Pavel (ed.): *Politické programy českého politického katolicismu 1894–1938*. Praha, Historický ústav AV ČR 2011.

14 Podrobněji srv. KLIMEK, A.: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 13, s. 319 (viz pozn. 2).

15 *Tamtéž*, s. 328.

16 TÝŽ.: *Boj o Hrad*, sv. 1, s. 231 (viz pozn. 2).

17 Viz HROMJÁK, L.: *Postoj Československé strany lidové voči pastierskemu listu slovenských biskupov v roku 1924*, s. 109 (viz pozn. 3).

mlýnskými kameny státní moci a církevní hierarchie“.¹⁸ Tisk, vládní koalice i prezident republiky přešli do protiútoků a otevřeli nedořešené otázky: odůvodnění církve od státu, státní svátky, správu katolických kostelů a hřbitovů jinými církvemi a podobně. Prezident psal o „církevním teroru“ slovenského episkopátu a vláda dokonce hrozila, že zakročí proti širitelům nepokoje podle zákona na ochranu republiky.¹⁹ Pozice lidové strany v koalici byla ohrožena, jednotlivé osobnosti českého politického života (Karel Kramář, Jiří Stříbrný) ostře útočili na katolickou církev. Lidovce a vlastně celou Pětku zachránil Edvard Beneš, který se postavil za jejich setrvání ve vládě. Vděčný Šrámek ponechal kabinetu volnou ruku v otázce státních svátků, což se ovšem stalo příčinou takzvané Marmaggiho aféry, jež svým významem a rozsahem zastínila krizi předchozí a znamenala největší diplomatický konflikt mezi Československem a Svatým stolicem v období první republiky.²⁰

Těžké týdny Jana Šrámka

Bouřlivý střet o zákon o státních svátcích,²¹ jež prosazoval ministr železnic Jiří Stříbrný v době absence nemocného předsedy vlády Antonína Švehly, se v parlamentu odehrál na sklonku března 1925. V rámci této reformy oficiálních svátků byly zrušeny některé církevní slavnosti (například tři svátky mariánské) a zavedeny nové sváteční dny (sv. Václav, sv. Cyril a sv. Metoděj, Jan Hus). Proti zavedení památného dne Jana Husa Svatý stolec protestoval prostřednictvím apoštolského nuncia již v dubnu 1925;²² jak již bylo řečeno, Jan Šrámek s ním nakonec souhlasil, nicméně o Husově konfliktu s Římem mělo být pomlčeno. Právě schválení svátku a následná oslava při příležitosti pětistého desátého výročí upálení Jana Husa v létě 1925, kdy sám prezident Masaryk převzal nad tímto národním svátkem záštitu

18 KLIMEK, A.: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 13, s. 457.

19 *Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR (MÚA AV ČR)*, Praha, fond Tomáš Garrigue Masaryk, oddělení Republika (R) – Církev, složka Rozluka církve a státu.

20 Marmaggiho aféra a předchozí Husovy oslavy jsou v české i slovenské historiografii dnes již dostatečně zpracovány (podrobněji viz studie Petra Zmátla, Pavla Večeři, Tomáše Ehrenbergra a Františka Vnuka citované v poznámce 3).

21 ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica, Cecoslovacchia, b. 46, fa. 352, Pastorale dell'Episcopato slovacco contro le associazioni anticristiane (Pastýřský list slovenského episkopátu proti antikřesťanským organizacím), zpráva apoštolského nuncia v Praze Francesca Marmaggiho státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 28.2.1925, fo. 20–29.

22 Dne 13. prosince 1924 jednal ministr zahraničí Edvard Beneš se sekretářem vatikánské Kongregace pro zahraniční záležitosti Franceskem Borgongini-Ducou a ujistil jej, že Husův památný den bude v ČSR uzákoněn. Vysvětloval mu sice, že z československé strany se nejedná o akt namířený proti Vatikánu, ale o ocenění zásluh této historické postavy ve vztahu k českému národu. Tuto interpretaci však vatikánská strana nepřijala, Hus pro ni zůstal především heretikem, s jehož jménem byly do té doby spojovány nejtvrďší útoky proti katolické církvi a Svatému stolci. (Srv. KROFTA, K.: *Diplomatický deník 1919–1922*, s. 233 – viz pozn. 12.)

a na Hradčanech dokonce vyvěsil husitskou vlajku s kalichem,²³ se však proměnila v protikatolickou manifestaci.

Vatikán považoval účast prezidenta a ministrů na oslavách za urážku, přestože se jí nakonec účastnili jen jako soukromé osoby, a nařídil apoštolskému nunciovi v Praze Francesku Marmaggimu (1870–1949) po sérii neúspěšných rokování s ministrem zahraničí Edvardem Benešem, aby hlavní město navečer 6. července 1925 opustil a odcestoval do Říma.²⁴ Svatý stolec protestoval proti „urážce“ i písemnou nótou, diplomatické styky s Československem však nepřerušil. Švehlova vláda diplomaticky reagovala poukazem na význam Jana Husa pro český národ a přislíbila, že podobně bude uctěna i památka sv. Václava při blížícím se miléniu od jeho tragické smrti.²⁵

Jan Šrámek dlouho zvažoval, jestli z vlády, jež se o roztržku přičinila, nemá jeho strana vystoupit. Jestliže se nakonec rozhodl setrvat; vedly ho k tomu obavy, že by tento krok lidovců podnítl další proticírkevní a protikatolickou agitaci.²⁶ Prozatím odložil i plánovanou cestu do Říma, kam měl být vyslán jako důvěrník předsedy vlády Antonína Švehly, a to ještě před příjezdem ministra zahraničí Edvarda Beneše,²⁷ aby se pokusil urovnat napětí ve vzájemných diplomatických stycích mezi Prahou a Vatikánem. Sekretář pražské apoštolské nunciatury ve funkci *chargé d'affaires* Antonio Arata (1883–1948) je podrobil na začátku října 1925 důkladné analýze v pamětním listě adresovaném do Říma. Vyjádřil zde názor, že v československých postojích se odrážejí předsudky vůči Vatikánu a touha po odluce církve od státu. Dále uvedl, že se nicméně během nedávné oslavy Husova dne Svatý stolec „neuchýlil k snadnému a prostému přerušení diplomatických styků [Československa] se Svatým stolicem, a to ani ve chvíli, když byl schválen Husův památný den, ani ve chvíli, když byl tento zákon, jenž vyzníval jako otevřený a veřejný útok na Svatý stolec, poprvé aplikován“.²⁸

23 Viz HANUŠ, Jiří: *Tradice českého katolicismu ve 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005, s. 57.

24 *Archivio Storico* (Historický archiv – dále AS), Řím, f. Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (Svatá kongregace pro mimořádné církevní záležitosti), Cecoslovacchia, IV periodo, fa. 57, posizione (po. – místo uložení) 61, telegram státního sekretáře Svatého stolce Pietra Gasparriho apoštolskému nunciovi v Praze Francesku Marmaggimu ze 4.7.1925, fo. 11.

25 Viz DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata, sv. 1: Revolucionář a diplomat (1884–1935)*. Praha, Karolinum 2006, s. 399; BROKLOVÁ, Eva: *Antonín Švehla* (rukopis připravované biografie A. Švehly).

26 *Archiv KDU-ČSL*, Praha, f. Josef Doležal, složka Zápis o schůzi Ústředního výkonného výboru Čsl. strany lidové; *AMZV ČR*, f. Politické zprávy Vatikán, 1925.

27 AS, Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Cecoslovacchia, IV periodo, fa. 7, po. 61, list sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty apoštolskému nunciovi v Praze Francesku Marmaggimu z 23.7.1925, fo. 49. Marmaggi se tou dobou nacházel v Římě, kam byl odvolán.

28 *Tamtéž*, fa. 60, po. 61, pamětní list (Pro-Memoria) sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty o diplomatických vztazích mezi československou vládou a apoštolskou nunciaturou adresovaný (zřejmě) státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparri, 1.10.1925, fo. 65–72.

Kritika Šrámkovy politiky však přišla z řad, odkud by ji očekával jen málokdo – z pera radikálního katolického intelektuála Jaroslava Durycha (1886–1962). Ten v létě 1925 odmítl kompromisní postoj předsedy lidové strany a upozornil jej, že katolický kněz, byť byl i ministr, musí v první řadě respektovat vůli papeže, a tudíž z vlády za jakoukoli cenu vystoupit.²⁹ Durychův kritický postoj k politickému katolicismu vyplýval nejjednoznačněji z článku „Kritika české církevní politiky“, zveřejněného v *Rozmachu* již v roce 1923: „Katolictví není stranou a nemůže zůstat v žádné straně. Katolictví je majetek, a jak správně jeden vysoký církevní hodnostář řekl, snahou katolické církve není vzrůst lidové strany, nýbrž katolicita celého národa. Nikoliv strana, nýbrž národ je aspirací Církve. A na tento úkol strana lidová a vůbec žádná strana stačit nemůže a nebude.“³⁰

Před volbami... Klid

S nadcházejícími předčasnými volbami rozpoutané vášně ochladly a domácí katolický tisk se neprojevoval příliš bojovně. Nejhlučněji se tradičně ozývali katoličtí intelektuálové, kteří významné politické střetnutí lidové straně rozhodně neulehčili. Ostatně sami byli vesměs kritiky politického stranictví, neboť v něm spatřovali pouhý nástroj k získání a udržení moci a – spolu s všeobecným volebním právem, garantujícím stejnou váhu každého hlasu – k prosazení rovnostářství a rozbití přirozené hierarchie ve společnosti.³¹ Politické strany považovali za přežilé, nemorální a zkostnatělé, celý systém pak za úpadkový, v protikladu k údajně pozitivnímu a spravedlivému stavovskému korporativismu. Charakteristická jsou v tomto smyslu slova publicisty Jana Scheinosta (1896–1964): „Strany jsou však dnes neúčinný, starý krám, patřící do historie, který nedovede zorganizovat moc ve státě, poněvadž neumí už produkovat lidi schopné vládnout, jak ukazuje příklad naší vlády a parlamentu. Je to zařízení jalové a směšné, poslance nikdo, ani on sám sebe, nebere vážně jako Zákonodárce. (...) Strany jsou útvary beze všech znaků organizované moci: lidé, kteří jejich pomocí se dostávají k moci, nejsou odpovědni

29 DURYCH, Jaroslav: Řím promluvil. In: *Rozmach*, roč. 3. č. 12 (1925), s. 177–183 (přetištěno in: KOMÁREK, Karel (ed.): *Jaroslav Durych: Polemiky a skandály*. Olomouc, Periplum 2002, s. 216 n.).

30 DURYCH, Jaroslav: Kritika české církevní politiky. In: *Rozmach*, roč. 1, č. 3 (1923), s. 33–38 (přetištěno in: FIALOVÁ, Zuzana (ed.): *Jaroslav Durych: Publicista*. Praha, Academia 2001, s. 261–263).

31 Poměrná volba spojená s existencí přísně vázaných kandidátních listin budila v prvorepublikovém Československu značnou nevoli. Vpředvečer voleb, 15. října 1925, byl vydán zákon č. 205/1925 Sb., který aktualizoval platný volební řád z roku 1920. Důsledkem jeho aplikace bylo směřování od počátečního umírněného k extrémnímu multipartismu a polarizovanému pluralismu. Podrobněji k tomu viz NOVOTNÁ, Tereza: Proměny československého volebního systému: Reformy dvacátých let. In: *Politologická revue*, roč. 9, č. 1 (2003), s. 34–56; BROKLOVÁ, Eva: *Československá demokracie: Politický systém ČSR 1918–1938*. Praha, Sociologické nakladatelství 1992.

nikomu a ničemu, poněvadž hlasovací materiál stran je živel velmi fluktuující, nejistý a nestálý.“³²

Katoličtí intelektuálové rovněž odmítali ztotožňovat katolickou církev s Československou stranou lidovou: „O žádné politické straně nebylo napsáno, že ji brány pekelné nepřemohou, nýbrž toliko o Jedné Svaté Katolické Apoštolské Církvi,“ napsal Alfred Fuchs (1892–1941).³³ O kritickou bilanci dosavadní činnosti lidové strany se pokusil Jaroslav Durych v článku „Co učinila lidová strana pro katolický lid?“, „1. Zachránila všecku předválečnou a válečnou mentalitu před zánikem a vštípila ji znova a zdárně do dnešních dob. 2. Vstoupila do koalice. 3. Utekla před bojem o Husa. 4. Schválila tiskový zákon a zákony konglomerované. 5. Zasadila se o volební reformu. 6. Opustila Marmaggiho. 7. Vyhodila Bomberu.“³⁴ To jsou hlavní zásluhy; menší zásluhy nejsou dosud přesně zjištěny.³⁵ Je možné spekulovat, zdali distance radikálních katolických intelektuálů od politiky ČSL před volbami v roce 1925 ovlivnila její výsledky a zda měla vliv na utváření politického katolicismu v zemi. Svým vystupováním však nepochybně dali české veřejnosti na srozuměnou, že Šrámkova strana nebude po volbách hybnou silou změn v duchu jejich radikálních programových návrhů.

Vatikán zdá se pohlížel na blížící se volby s celkem optimistickým očekáváním. O politické situaci a rozložení sil před volbami podrobně informoval své nadřízené vatikánský *chargé d'affaires* Antonio Arata. Ve zprávě státnímu sekretáři Pietru Garrimu z 11. září 1925 uváděl, že se v budoucích parlamentních volbách očekává oslabení národní demokracie a vzestup slovenských lidovců po Marmaggiho aféře, z níž politický kredit na Slovensku výtěžil Andrej Hlinka (1864–1938), a upozorňoval



Pražský nuncius Francesco Marmaggi po svém odchodu z Prahy zamířil do funkce vatikánského vyslance ve Varšavě, kde setrval až do roku 1939. V roce 1935 byl jmenován kardinálem

32 SCHEINOST, Jan: Trochu opakování. In: *Rozmach*, roč. 3, č. 19–20 (1925), s. 291 n.

33 FUCHS, Alfred: *Náboženství a politika*. Praha, Kalich 1925, s. 10 n. Jedná se o parafrázi Ježíšova výroku z Matoušova evangelia (Mt 16, 18).

34 Kněz Josef Bombera (1870–1927) byl po vzniku Československé republiky povolán do Prahy, kde se stal generálním superiorem armády. Od roku 1922 působil jako polní vikář a od roku 1925 jako polní biskup československého vojska.

35 DURYCH, Jaroslav: Co učinila lidová strana pro katolický lid? In: *Rozmach*, roč. 3, č. 14 (1925), s. 221 n.

na Šrámkovu afinitu k socialismu a levicovým stranám.³⁶ Vatikánský oficiální list *L'Osservatore Romano* pak přinesl ve dnech 6. a 9.–10. listopadu 1925 na titulní straně stručné informace o volbách v Československu a vyjadřoval mimo jiné naději, že Šrámkova strana v parlamentním klání zvítězí. Svátý stolec do voleb oficiálně zasáhl jen v září 1925 formálním zákazem, aby se jich účastnili řeholníci³⁷ – těm byla ostatně kandidatura odepřena již dříve.³⁸

Výraznou změnou oproti minulým volbám v roce 1920 byla z pohledu katolického tábora skutečnost, že čeští a slovenští lidovci tentokrát nekandidovali společně. Po vzniku Československé republiky se sice lidové strany v českých zemích a na Slovensku nakrátko sblížily, po roce 1921 však mezi nimi došlo k vzájemnému odcizení. Přestože od léta 1924 usilovali slovenští lidovci o vytvoření katolického bloku stran všech národností, který se měl stát nejsilnějším politickým tělesem v republice, Jan Šrámek svou podporu tomuto projektu podmiňoval jejich vstřícným postojem k československému státu. Následujícího roku se situace obrátila a o jednotu usiloval zejména Šrámek, kvůli rozporu v řešení národnostní otázky – Šrámkův čechoslovakismus a Hlinkův autonomismus – však nebyla naplněna. Vzájemnou dohodu mezi oběma povahově odlišnými, ale autoritativními vůdci – rozvázným a opatrným Šrámkem a prudkým a ambiciózním Hlinkou – ztěžovaly i osobní spory.³⁹ Šrámek odmítal otevřený radikalismus Slovenské lidové strany, neboť usiloval o kompromisy a chtěl, aby jeho strana byla součástí vládní většiny, zatímco Hlinka nepovažoval Šrámkův za schopného politika.

(Ne)čekaný úspěch?

Parlamentní volby do Poslanecké sněmovny i Senátu Národního shromáždění se konaly v neděli dne 15. listopadu 1925 v poklidné atmosféře. Nejlepšího výsledku v Československu dosáhla Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu se ziskem 13,66 procent hlasů (970 940 hlasů, 45 mandátů ve sněmovně),

36 ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica, Cecoslovacchia, b. 50, fa. 401, Sulle prossime elezioni generali politiche (O budoucích parlamentních volbách), zpráva sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Svátého stolce Pietru Gasparrimu z 11.9.1925, fo. 10–14. K předvolební agitaci na Slovensku podrobněji viz HRODEK, Dominik: Parlamentní volby v roce 1925 na Slovensku: Několik pohledů na předvolební kampaň v tisku. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, roč. 7. Brno, Masarykova univerzita 2002, s. 249–276.

37 Počet kandidátů ve volbách z řad katolických kněží omezoval *numerus clausus* podle paragrafu 4 kánonu Kodexu kanonického práva; duchovní nesměli v parlamentních volbách kandidovat bez souhlasu svých ordináriů a Svátého otce. Počet kněží v zákonodárných sborech nesměl stoupat, proto byli z volebního klání vyloučeni řeholníci a biskupové.

38 ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica, Cecoslovacchia, b. 50, fa. 401, telegram státního sekretáře Svátého stolce Pietra Gasparriho sekretáři apoštolské nunciatury v Praze Antoniu Aratovi z 28.9.1925, fo. 203 n.

39 Viz TRAPL, M.: *Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938*, s. 19 (viz pozn. 2).

těsně za ní skončila Komunistická strana Československa s 13,14 procenty hlasů (943 243 hlasy, 41 mandátů) a jako třetí Československá strana lidová s 9,72 procenty hlasů (691 095 hlasů, 31 mandátů).⁴⁰ Za nimi zaostaly obě socialistické strany, dříve nejsilnější Československá sociálně-demokratická strana dělnická (9,7 procent) a Československá strana národně-socialistická (9,3 procenta), i tři německé strany – Německý svaz zemědělců (8,0 procent), Německá sociálně-demokratická strana dělnická (5,7 procent) a Německá křesťansko-sociální strana lidová (4,3 procenta).⁴¹ Na české politické scéně propadly strany s vysokými ambicemi, a to nedávno vzniklá Národní strana práce (1,4 procenta), ale též Československá národní demokracie (4,3 procenta).⁴²

Listopadové předčasné volby tak přinesly porážku stranické politice takzvané Pětky, jež těsně ztratila většinu v poslanecké sněmovně,⁴³ a překvapivě také socialistické levici, která získala pouhých 24,6 procent hlasů (celá levice spolu s komunistickou stranou pak získala 37,7 procent hlasů). Zatímco však národní socialisté si oproti minulým volbám v roce 1920 trochu polepšili (o půl procenta, což byl nárůst o 108 893 hlasy), sociální demokraté utrpěli doslova drtivý neúspěch, neboť přišli o téměř dvě třetiny hlasů (jejich propad činil 16,8 procent, tj. 959 117 hlasů). Onen skoro milion ztracených hlasů jim z velké většiny odebrali v roce 1925 poprvé kandidující komunisté.⁴⁴ Tak důrazný nástup mladé komunistické strany, jež v celorepublikovém měřítku skončila na druhém místě, svědčil o posílení radikálně levicových nálad ve společnosti. Celkově mírný vzestup v parlamentních volbách zaznamenaly občanské strany, a to díky agrárikům, kteří ve srovnání s výsledkem voleb v roce 1920 jako jediní z českých stran výrazněji posílili⁴⁵ (o 3,9 procent,

40 Srv. KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky (1918–1938)*, sv. 1, s. 377 (viz pozn. 2).

41 K volebním výsledkům v německém politickém prostředí v Československu podrobněji viz ŠEBEK, Jaroslav: *Mezi křížem a národem: Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, s. 103.

42 Viz Výsledky voleb v Československu: Volby do Poslanecké sněmovny Národního shromáždění ČSR v roce 1925 ([http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/t/CD003EAADE/\\$File/422008k03.pdf](http://www.czso.cz/csu/2008edicniplan.nsf/t/CD003EAADE/$File/422008k03.pdf), staženo 15.2.2014).

43 Viz KLIMEK, A.: *Boj o Hrad*, sv. 1, s. 355 (viz pozn. 2). Klimek uvádí, že agrární klub poslanců disponoval 46 mandáty, lidovecký měl mandátů 31, sociálnědemokratický 29, národněsocialistický 28, národnědemokratický 14, takže na strany Pětky připadalo celkem 148 z 300 poslaneckých křesel. Podrobněji viz TÝŽ: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 13, s. 499 (viz pozn. 2).

44 KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky (1918–1938)*, sv. 1, s. 378. Komunisté byli úspěšní zejména na Podkarpatské Rusi a do značné míry i na Slovensku.

45 V boji o hlas venkovského voliče spolu zápasily agrární a lidová strana, jejíž křesťansko-sociální program byl pro venkovské vrstvy přitažlivý a odebíral potenciální voliče agrárikům. V českých zemích došlo v letech 1902 a 1903 ke sblížení dělníků (křesťanských sociálů) s rolníky natolik, že se zemědělské křídlo připojilo ke křesťansko-sociální straně, resp. Straně katolického lidu, a stalo se v podstatě jejím satelitem. (Podrobněji viz TRAPL, M.: *Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938*, s. 12 n.)

tj. 367 322 hlasy);⁴⁶ naproti tomu ztratili národní demokraté (2,3 procenta, tj. 102 951 hlasů) a také lidovci (1,6 procent, tj. 8 633 hlasy). V případě lidovců to však bylo způsobeno skutečností, že v roce 1925 již nekandidovali na společné listině s Hlinkovou slovenskou lidovou stranou.⁴⁷

Česká a slovenská lidová strana obdržely v listopadových volbách dohromady téměř jeden milion dvě stě tisíc hlasů, což jim vyneslo čtyřiapadesát mandátů (osmnáct procent) v třísetčlenné sněmovně.⁴⁸ Z toho lze usuzovat, že jejich křesťansko-sociální program shledali voliči jako poměrně srozumitelný a lákavý. Pokud však sečteme hlasy všech křesťanských stran v republice – Československé strany lidové, Hlinkovy slovenské lidové strany, Německé křesťansko-sociální strany lidové a maďarské Krajinské křesťansko-sociální strany – zjistíme, že tyto politické strany volily 22,4 procenta voličů v Československé republice – tedy každý čtvrtý až pátý občan ČSR. Celkově to bylo přes jeden a půl milionu hlasů pro křesťanské politické strany, jež reprezentovalo jednasedmdesát z celkových tří set křesel poslanecké sněmovny.

Československá strana lidová získala přes deset procent hlasů ve volebních krajích Praha, Brno, Olomouc, Uherské Hradiště a Moravská Ostrava, oslovila tedy převážně moravské voliče.⁴⁹ Narušením národních sfér působnosti křesťanské politické reprezentace bylo rozšíření činnosti Československé strany lidové na Slovensko, kde se předsedou její zemské odbočky stal slovenský politik a právník Martin Mičura (1883–1946).⁵⁰ Přesto však dokázala Hlinkova slovenská lidová strana

46 Zdeněk Kárník se domnívá, že vítězství agrární strany v průmyslovém Československu bylo dílem sociální politiky spojené s pozemkovou reformou a úspěšné strategie předsedy Antonína Švehly (KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky (1918–1938)*, sv. 1, s. 378). Viz Volby do Poslanecké sněmovny Národního shromáždění ČSR 1920–1935 ([http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/22005E7C52/\\$File/4219rr_1.pdf](http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/22005E7C52/$File/4219rr_1.pdf), staženo 15.2.2014).

47 Hlinkovo jméno do svého názvu přijala Slovenská lidová strana právě v roce 1925, aby se tak jasněji odlišila od ČSL. K parlamentním volbám v roce 1925 a postoji HSLS podrobněji viz KRUPA, Pavel: Volby v Československej republike: Hlinkova slovenská ľudová strana v parlamentných voľbách 1925–1935 v Liptove. In: BOTUŠÍKOVÁ, Alexandra – FOBELOVÁ, Daniela – FREMAL, Karol – GAJDOŠÍKOVÁ, Libuša (ed.): *Acta Universitatis Matthiae Belii. Sekcia spoločenskovedná: Zborník Fakulty humanitných vied*, sv. 2. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1998, s. 166–177; HERTEL, Maroš: Rozpory v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane v 20. rokoch 20. storočí. In: LETZ, Róbert – MULÍK, Peter – BARTLOVÁ, Alena (ed.): *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945*. Martin, Matica slovenská 2006, s. 181–194.

48 V poslaneckém klubu ČSL zasedli například Jan Šrámek, Alois Roudnický, Jan Rýpar, František Světlík a Bohumil Stašek. V šestnáctičlenném senátorském klubu je zastupovali mj. František Valoušek, Eduard Kavan a František Reyl. (Viz KOUŘIL, Miloš: *Katolická kněžství v politice Československa v meziválečném období*. In: MAREK, Pavel a kol.: *Jan Šrámek a jeho doba*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2011, s. 315–317.)

49 Viz Volby do Poslanecké sněmovny Národního shromáždění ČSR 1920–1935: Získané hlasy podle volebních krajů, zemí a politických stran (volby v roce 1925) ([http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/220060E38B/\\$File/4219rr11.pdf](http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/220060E38B/$File/4219rr11.pdf), staženo 15.2.2014).

50 Martin Mičura byl původně místopředsedou Slovenské strany lidové. Od vzniku ČSR spolupracoval úzce s Vavro Šrobárem a stal se pak županem v Tekovské župě, se sídlem ve Zlatých Moravcích. V první úřednické vládě Jana Černého byl ministrem s plnou mocí pro Slovensko a pak byl jmenován prezidentem vrchních soudů v Košicích a v Bratislavě. Sblí-

oslovit 6,9 procent československých voličů a stala se tak nejsilnější slovenskou stranou v republice. Dá se tedy mluvit o společném úspěchu českého a slovenského politického katolicismu, přestože se obě strany před volbami nedokázaly domluvit na společné kandidátce a částečně si konkurovaly.

Bilance úspěchu a co k němu vedlo

Co však přispělo k volebnímu úspěchu Československé strany lidové? Zatímco Miloš Trapl se domnívá, že je nutné jeho příčiny spatřovat v rozšíření členské základny lidové strany v letech 1918 až 1925, zejména mezi živnostníky a obchodníky,⁵¹ Jana Burešová tento úspěch přičítá předvolební agitaci ženského katolického svazu, jehož duchovním rádcem byl Jan Šrámek, pro podporu lidovecké politiky.⁵² Podle slovenského historika Ľuboslava Hromjáka k vzestupu katolického tábora rovněž přispěl výše zmíněný pastýřský list slovenských biskupů z 24. listopadu 1924, jehož cílem bylo „oslabit moc predovšetkým socialistov a poukázat na základné princípy týchto združení, ktorými sa vymykali z doktrínálnej bázy katolíckej cirkvi“.⁵³ Pastýřský list, který našel podporu u pražského arcibiskupa Františka Kordače (1852–1934), apoštolského nuncia v Praze Francesca Marmaggiho i papeže Pia XI.,⁵⁴ tak nepřímou směřoval k posílení Slovenské lidové strany a politického katolicismu v Československu vůbec. Na nesouhlas na druhé straně narazil u českých politiků, zejména u Šrámkovy Československé strany lidové, jež odmítala předložit takto radikální politicko-náboženský požadavek české veřejnosti, katolickým věřícím a též událostmi zneklidněné Pětce.⁵⁵

Volební výsledek Československé strany lidové oslavovaly z předních domácích periodik (celkem přirozeně ve stranicky rozděleném tisku) jen *Lidové listy* a *Lidové noviny*, které již den po volbách zveřejnily článek s poněkud emfatickým názvem „Prapor Čsl. strany lidové vítězně vlaje nad Čsl. republikou“. Autor zprávy nešetřil

žil se s českými a slovenskými čechoslovakistickými politiky a po rozkolu mezi českými a slovenskými lidovci se postavil na stanovisko Šrámkova křídla. (Viz TRAPL, M.: *Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938*, s. 33; OSYKOVÁ, Linda: Volebná kampaň Ludovej strany pred parlamentnými voľbami v 20. rokoch 20. storočia. In: *Historický časopis*, roč. 58, č. 2 (2010), s. 233–261; *Národní archiv* (Praha), f. 484 (Jan Šrámek), kartony 9–48, Čsl. strana lidová.)

51 TRAPL, Miloš: Československá strana lidová. In: MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol.: *Politické strany: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, sv. 1: *Období 1861–1938*. Brno, Doplněk 2005, s. 655–658.

52 BUREŠOVÁ, Jana: Jan Šrámek a Svaz katolických žen a dívek Moravy, Slezska a Hlučínska. In: MAREK, P. a kol.: *Jan Šrámek a jeho doba*, s. 273.

53 HROMJÁK, Ľ.: Postoj Československé strany lidové voči pastierskemu listu slovenských biskupov v roku 1924, s. 109 (viz pozn. 3).

54 Tamtéž; AMZV ČR, f. Politické zprávy (Vatikán), složka První řádná zpráva politická za měsíc leden 1925.

55 HROMJÁK, Ľ.: Postoj Československé strany lidové voči pastierskemu listu slovenských biskupov v roku 1924, s. 111.

optimismem: „V Čechách strana vzrůstá o 103 824 hlasů, na Moravě o 103 969 hlasů. Celkem obdrželi jsme pouze v historických zemích 672 132 hlasů. Klub lidových poslanců bude čítati asi 33 poslanců. Volby, na jejichž výsledek čekala celá republika i zahraniční cizina, všeobecně překvapily velikým vzrůstem a vítězstvím strany lidové. Lidová strana slaví v těchto dnech nejkrásnější chvíle svých úspěchů a vítězného postupu v Čsl. republice. Obrovské masy lidu schválily činnost lidové strany a její dosavadní postup tím, že odevzdaly jí votum své důvěry – hlasovací lístek. Jest to pro nás radostným zadostiučiněním za všechny boje, příkoří a zápa-sy, jež jsme museli pro stranu naší podniknouti v uplynulém pětiletí proti našim nepřátelům.“⁵⁶ Zatímco se demokratický levicový tisk pomalu vzpamatoval z volební porážky, cizojazyčné noviny postupně informovaly zahraničí o definitivních výsledcích listopadových voleb; dne 19. listopadu *Prager Abendblatt*, 24. listopadu *Prager Presse* a konečně 25. listopadu *Gazette de Prague*.

Již 18. listopadu sdělil telegraficky Antonio Arata Pietru Gasparrimu výsledky parlamentních voleb. Ve své zprávě uvedl, že „Československá strana lidová získala 32 poslanců, zatímco ve volbách roku 1920 21, HSLS 23 poslanců, zatímco dříve 11, němečtí křesťanští socialisté 12, předtím 9, maďarští křesťané 4 jako předtím; celkem je tedy zastoupeno 71 katolických poslanců. Agráři získali 45 poslanců, sociální demokraté 29, národní socialisté 28, národní demokraté 13 a komunisté 13. České strany budoucí koalice tak disponují 160 mandáty, zatímco opozice 140, z nichž 42 patří komunistům.“⁵⁷

Den nato pak zaslal Arata vatikánským církevním představitelům dvanáctistránkovou analýzu výsledků voleb, v níž je podrobně informoval o jednotlivých získaných mandátech českých, slovenských a německých politických stran a vyslovoval se k budoucímu politickému vývoji v zemi. Zdůraznil rovněž, že katolíci ve volbách uspěli a oproti roku 1920 posílili o jednapadesát procent, přičemž volebním výsledkem předběhli i sociální demokraty, zatímco socialisté (dle jeho názoru) i kvůli Husovým oslavám hlasy ztratili. Relativní posílení národních socialistů oproti minulým volbám přitom přičítal podpoře Československé církve. Když sumarizoval, že „katolíci v republice – bez ohledu na národnost – mohou být hrdí na výsledky parlamentních voleb“, vyzvedl opět téma, které Vatikán tak popouzel, nyní ovšem s interpretací vedenou pocitem satisfakce: „Zatímco socialistické strany prohrály svůj Husův boj proti Římu a proti katolíkům, katolíci zasadili soupeři překvapující lekci.“⁵⁸

56 Prapor Čsl. strany lidové vítězně vlaje nad Čsl. republikou. In: *Lidové noviny* (16.11.1925), s. 1.

57 ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica, Cecoslovacchia, b. 50, fa. 401, telegram sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 18.11.1925, fo. 103. Nepřesnost v počtu mandátů byla způsobena Aratovou brzkou odpovědí do Vatikánu, kdy musel ve svých závěrech tři dny po parlamentních volbách vycházet pouze z předběžných odhadů volebních výsledků.

58 AS, f. Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Cecoslovacchia, IV periodo, fa. 64, po. 62, Risultati delle elezioni generali politiche (Výsledky parlamentních voleb), zpráva sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři

Arata ve své zprávě analyzoval novinové komentáře a uvažoval nad možnou budoucí koalicí a opozicí. Potěšilo ho, že z možného budoucího koaličního tábora získala lidová strana druhý nejvyšší počet hlasů a bude tak mít jistě značný vliv při sestavování vládní koalice. Ocenil rovněž volební úspěch Andreje Hlinky a jeho lidové strany. Kalkuloval, že kdyby se čeští a slovenští lidovci spojili, stali by se nejsilnější československou politickou stranou a v nadcházející vládě by získali pět ministerstev. Zaznamenal rovněž úspěch německých křesťanských socialistů, ačkoliv jim ve své zprávě věnoval pouhých pět řádků. Poslanci českých, slovenských, německých a maďarských křesťanských stran tak získali čtvrtinu mandátů v nově zvolené poslanecké sněmovně. Listopadové volby nakonec Arata zhodnotil jako porážku antiklerikálních sil v republice a úspěch mezinárodního katolicismu.⁵⁹

Odhlédneme-li od přirozeně konfesní optiky vatikánského diplomata, dají se volby v roce 1925 charakterizovat jako úspěch celého katolického tábora v Československu, jemuž se podařilo překlenout propast mezi církví a společností, překonat období, jež nebylo nakloněno náboženskému a duchovnímu rozvoji, a zabránit dalšímu odlivu voličů a věřících. Třebaže mnozí levicoví politici doufali v neúspěch Československé strany lidové, dočkali se jej spíše ve svých řadách, zatímco lidovci mohli považovat za své vítězství i o něco slabší volební výsledek než před pěti lety. Politický katolicismus a lidová strana tak přečkaly kritické období po vzniku republiky, vcelku neztratily voliče a volebním kláním propluly jako významná a respektovaná politická síla v Československu.

Jednání o sestavení nové vlády

Vatikánský *chargé d'affaires* v Praze informoval Svatý stolec už také o probíhajících neoficiálních jednáních o sestavení budoucí vlády: agrárníci by v ní podle jeho odhadu měli získat čtyři ministerstva, čeští lidovci tři, národní socialisté tři, sociální demokraté tři, národní demokraté jedno a strana práce také jedno. Arata ve své zprávě předpokládal, že Antonín Švehla se ujme sestavování kabinetu ihned po vyhlášení konečných výsledků voleb a že Šrámkova lidová strana v něm bude zřejmě požadovat ministerstva školství, vnitra a pro správu Slovenska, případně ministerstvo spravedlnosti. Očekával nicméně, že nadcházející jednání budou náročná a že socialistické strany budou usilovat o prosazení maxima svých požadavků. Již nyní je však jisté, uzavíral svůj rozbor Arata, že *Kulturkampf*, jímž před volbami hrozili národní socialisté a ministr Edvard Beneš, se stále více oddaluje.⁶⁰

Sestavením nové vlády byl opravdu podle očekávání pověřen předseda nejsilnější Republikánské strany zemědělského a maloroľnického lidu Antonín Švehla, avšak zejména kvůli konfrontačnímu postoji Hlinkovy slovenské lidové strany neuspěl

Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 19.11.1925, fo. 11–16; celý dokument je uložen rovněž v ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica, Cecoslovacchia, b. 50, fa. 401, fo. 104–115.

59 *Tamtéž.*

60 *Tamtéž.*

a 30. listopadu 1925 vrátil prezidentu republiky mandát k jejímu sestavení.⁶¹ Prezident poté hned 1. prosince pověřil tímto nesnadným úkolem Jana Šrámka, který rovněž nepochodil, třebaže právě pokusem o sestavení vládní koalice demonstroval – k velké zlosti zejména komunistické strany – politickou sílu Československé strany lidové.⁶² O zformování kabinetu se pak ještě pokusil sociální demokrat Rudolf Bechyně (1881–1948), avšak i on utrpěl nezdar. Prezident Masaryk se proto 9. prosince 1925 obrátil opět na Antonína Švehlu, který zformoval vládu, jež do historie vstoupila pod označením „druhá Švehlova vláda“. Designovaný premiér obnovil staronovou Pětku, doplnil ji o zástupce živnostníků a vytvořil z ní Šestku – strany agrární, lidová, sociálnědemokratická i národně-sociální získaly tři ministerstva, strana národnědemokratická a živnostenská po jednom ministerstvu.⁶³ Vládní koalice získala důvěru poslanecké sněmovny dva dny před Vánoci 1925.⁶⁴

Již 10. prosince informoval Antonio Arata vatikánského sekretáře Pietra Gasparriho o složení nové vlády. Uvedl, že se jejím předsedou stal Antonín Švehla, ministrem zahraničních věcí Edvard Beneš, ministrem financí Karel Engliš (1880–1961) a že tři křesla obsadili lidovci: František Nosek (1886–1935) vnitro, Jan Šrámek resort pošt a telegramů a Josef Dolanský (1868–1943) resort zásobování lidu. Adresáta zpravil o obtížích při tvoření nového kabinetu, jeho všeobecném a neurčitým charakteru, jímž se příliš neliší od vlády předcházející, a jeho politickém programu.⁶⁵ Pokud šlo o kýžené sblížení českých a slovenských křesťanských stran, dal najevo svou skepsi vzhledem k neochotě Jana Šrámka a Andreje Hlinky jako jejich vůdčích a zároveň neústupných osobností o budoucí spolupráci jednat.⁶⁶ Hlinka Šrámkovi podle jeho názoru zřejmě dosud nezapomněl předvolební agitaci Československé strany lidové na Slovensku⁶⁷ a rezervovaný postoj po vydání pastýřského listu slovenských biskupů. Aratovo hodnocení volebního výsledku však stálo na realističtějších základech než hlasy domácího lidoveckého tisku: „Vítězství lidovců v posledních parlamentních

61 Viz KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky (1918–1938)*, sv. 1, s. 381 (viz pozn. 2).

62 Srv. KOVTUN, J.: *Republika v nebezpečném světě*, s. 431 (viz pozn. 2).

63 Viz MILLER, Daniel E.: *Antonín Švehla: Mistr politických kompromisů*. Praha, Argo 2001, s. 172; KLIMEK, A.: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 13, s. 505 (viz pozn. 2).

64 Srv. MILLER, D. E.: *Antonín Švehla*, s. 174.

65 Vatikán zajímala zejména zahraniční politika nové vlády, zvláště její postoj k Svatému stolci. Z prvních kroků vlády získal Vatikán dojem, že v zahraniční politice bude postupovat zcela v intencích vlád předchozích. (AS, f. Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Cecoslovacchia, IV periodo, fa. 70, po. 69–70, Nuovo Governo (Nová vláda), zpráva sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 10.12.1925, fo. 13 a 16; srv. články „Vládní prohlášení“ a „Pracovní program nové vlády“ v *Lidových novinách* (19.12.1925), s. 1.)

66 AS, f. Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Cecoslovacchia, IV periodo, fa. 70, po. 69–70, Nuovo Governo, zpráva sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 10.12.1925, fo. 11–17.

67 ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica, Cecoslovacchia, b. 50, fa. 401, Sulle prossime elezioni generali politiche, zpráva sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 11.9.1925, fo. 13.

volbách, třebaže bylo 'relativně' důležité, jim neumožnilo vtisknout nový charakter sestavované vládě. O jejich vítězství bychom si neměli dělat iluze...⁶⁸

Rozmíšky i smír v době úřednické vlády

Druhé Švehlově vládě nebyl vyměřen dlouhý čas, ostatně ji sám předseda vlády Antonín Švehla i prezident Tomáš Garrigue Masaryk chápali jako krátkodobou.⁶⁹ Koalice, k níž choval Masaryk celou řadu výtek, se v důsledku značných rozporů mezi občanskými a socialistickými stranami, zejména v otázce přijatých prováděcích nařízení k jazykovému zákonu z roku 1920, v březnu 1926 rozpadla a prezident jmenoval 18. března 1926 úřednickou vládu Jana Černého (1874–1959).⁷⁰ Mezi nepočtené úspěchy, jichž tato „nepolitická vláda“ dosáhla, patřilo – proti vůli socialistických stran – schválení státních platů kněžím, takzvané kongruy.⁷¹ Právě prosazení kongruového zákona v červnu 1926 učinilo „definitivní tečku za diskusemi o možné odluce církve od státu“.⁷²

Svou nevraživost vůči Šrámkovi – v politice manifestovanou prezidentovým odmítnutím jeho návrhu vytvořit místo úřednické vlády vládu menšinovou – dal Masaryk před českou veřejností najevo počátkem roku 1926 v anonymním článku „Katolicismus a inteligence“.⁷³ Podnět mu poskytl komentář šéfredaktora *Lidových listů* Josefa Doležala (1893–1965) vyjadřující přesvědčení, že republika by měla být budována na katolických idejích.⁷⁴ Prezident Masaryk důrazně oponoval: „Historie lidové strany ... nezvratně ukazuje neplodnost jejích vůdců. Není jediné politické akce většího dosahu, kterou by politikové lidovečtí ... zahájili a provedli. Žijí z činnosti druhých stran. A tak strana lidová jeví se jako politický příživník... (...) Náš stát nevznikl z ideje cyrilometodějské a katolické vedení, katoličtí politikové neměli v něm žádné vynikající účasti. Lidová strana v republice přišla k jisté moci,

68 *Tamtéž*, b. 51, fa. 428, fo. 11, Nuovo Governo, zpráva sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 10.12.1925.

69 Viz KLIMEK, A.: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 13, s. 506 (viz pozn. 2).

70 MILLER, D. E.: *Antonín Švehla*, s. 179; ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica, Cecoslovacchia, b. 52, fa. 451, Nuovo Governo extraparlamentare (di funzionari) (Nová úřednická vláda), zpráva sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 25.3.1926, fo. 44–51.

71 Náhrady za ztrátu části pozemkového majetku v církevním vlastnictví začala první republika poskytovat postupným, již od roku 1920 prováděným zvyšováním kongruových příplatků k příjmům duchovenstva (podrobněji viz TRETERA, Jiří Rajmund: *Stát a církev v České republice*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2002, s. 38 n.; TRAPL, M.: *Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938*, s. 98).

72 ŠEBEK, J.: *Mezi křížem a národem*, s. 110 (viz pozn. 41).

73 In: *Národní osvobození* (18.7.1926), s. 2, nepodepsáno (přetištěno in: MASARYK, Tomáš Garrigue: *Cesta demokracie*, sv. 3: *Projevy, články, rozhovory 1924–1928*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 1994, s. 145–147).

74 DOLEŽAL, Josef: *Katolicismus a československý stát*. In: *Lidové listy* (2.7.1926), s. 2 n.; KLIMEK, A.: *Boj o Hrad*, sv. 1, s. 372 (viz pozn. 2).

protože republika jí, jako všem stranám, zabezpečuje volnost a možnost politického soupeření.⁷⁵ Kritiku politiky Československé strany lidové a jejího předsedy Jana Šrámka pak Masaryk zopakoval na podzim 1926 na zámku v Topolčiankách při setkání s katolickými novináři Janem Scheinostem, Alfredem Fuchsem a Josefem Doležalem, kdy otevřeně prozradil, že Jana Šrámka v lásce nemá; podle zúčastněných publicistů ho označil za intrikána, a nikoli státníka, jeho způsoby za jezuitské a postoj lidové strany jako pasivní.⁷⁶

Třetího června 1926 navštívila prezidenta republiky delegace československých biskupů v čele s pražským arcibiskupem Františkem Kordačem a požádala ho, aby blížící se Husovy oslavy již neproběhly způsobem urážejícím katolické cítění. Biskupové varovali před zhoršením, či přímo přerušením československo-vatikánských vztahů a v předloženém memorandu prezidenta vyzvali, aby se vláda raději vyhnula případnému konfliktu a neúčastnila se oslav.⁷⁷ Masaryk přislíbil, že jejich požadavkům vyhoví.⁷⁸ (Ministr zahraničí Edvard Beneš, jehož navštívili biskupové František Kordač, Leopold Prečan a Karol Kmetko s podobnou prosbou jako Masaryka, se k pasivitě během dalších Husových oslav zavázat odmítl.)⁷⁹ Účast prezidenta republiky na Husových oslavách v létě 1926 se pak skutečně obešla bez proslovů a mnozí současníci cítili, že Vatikán v tomto souboji zvítězil.⁸⁰

75 [MASARYK, T. G.]: *Katolicismus a inteligence*.

76 AS, f. Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Cecoslovacchia, IV periodo, fa. 72, po. 70, zápis z audience katolických novinářů u prezidenta Masaryka 6.10.1926, fo. 23. Politika ČSL nebyla terčem Masarykovy kritiky jako jediná, pokud šlo o demokratické strany, postupně se ve 20. letech dostal do konfliktu mj. i se sociálními demokraty a agrárníky.

77 MÚA AV ČR, f. Tomáš Garrigue Masaryk, oddělení Republika (R) – Politické strany, složka Katoličtí biskupové u prezidenta.

78 *Tamtéž*, složka Lidovci.

79 AS, f. Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Cecoslovacchia, IV periodo, fa. 71, po. 70, listy sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Pietru Gasparrimu z 1.4.1926, 14.5.1926 a 9.6.1926, fo.12–16, 62–64 a 78–81.

80 Husitský prapor na Pražském hradě již nevisel, vlál ale na budově Staroměstské radnice a mnoha domech pražského Starého Města. Z významných hostů, osob politického života, byli přítomni prezident republiky T. G. Masaryk s dcerou Alicí a synem Janem, ministr zahraničí Edvard Beneš s manželkou Hanou, předseda vlády a ministr vnitra Jan Černý, předseda poslanecké sněmovny Jan Malypetr, předseda senátu Václav Klofáč a další významní politici – žádný však oficiálně nehovořil. Současně nastal výrazný posun v tom směru, že byla zdůrazňována zejména historická a duchovní stránka Husovy osobnosti a stranou zůstala kritika Říma. (Viz ŠMÍD, Marek: Postava Jana Husa jako předmět sporu mezi Československem a Svatým stolcem v období první republiky. In: KUČERA, Zdeněk – BUTTA, Tomáš – NYTROVÁ, Olga (ed.): *Hus a Masaryk: Hledání národní tradice a identity. Sborník projevů pronesených na slavnostním setkání u příležitosti 163. výročí narození Tomáše Garrigua Masaryka v budově Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky a dalších příspěvků*. Praha, Církev československá husitská 2013, s. 39.)



Prezident Tomáš Garrigue Masaryk s olomouckým arcibiskupem Leopoldem Prečanem. Smír mezi československým státem a katolickou církví byl korunován uzavřením modu vivendi se Svatým stolcem (foto z publikace Kronika českých zemí. Praha, Fortuna Print 2003)

V třetí Švehlově vládě. Modus vivendi

Dvanáctého října 1926 jmenoval prezident Masaryk novou Švehlovu vládu, v níž poprvé v republice zasedli také zástupci německých politických stran. V koalici sestavené pouze z občanských stran agrárníkům připadla čtyři vládní křesla, lidovcům dvě, živnostenské straně jedno a po jednom ministerstvu pak získaly dvě německé strany, jejichž vstupem do československé vlády vyvrcholila první fáze německého politického aktivismu.⁸¹ Jan Šrámek byl ve vládě občanské koalice pověřen

81 Vstup německých stran do vládní koalice odpovídal také přání německého ministra zahraničí Gustava Stresemanna, aby se zvýšil vliv německé menšiny v československé exekutivě, a svědčil o narůstajícím sebevědomí Němců a jejich diplomatického postavení po podepsání Locarnských dohod v říjnu 1925 (ŠEBEK, J.: *Mezi křížem a národem*, s. 116 n. – viz pozn. 41). O složení a charakteru nové vlády informoval Svatý stolec ve svém listu z 21. října 1926 Antonio Arata (ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica, Cecoslovacchia, b. 54,

vedením dvou ministerstev: resortu veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy (ten však v lednu 1927 předal Jozefu Tisovi) a resortu sociální péče. Od podzimu 1926 jednali zástupci vlády rovněž s Hlinkovou slovenskou lidovou stranou, která měla zájem o vstup do Švehlova kabinetu. Slovenští lidovci se k tomuto kroku rozhodli 8. listopadu 1926 a do vlády vstoupili se zpožděním v lednu příštího roku (ministři Jozef Tiso a Marek Gažík), s podporou Jana Šrámka a Československé strany lidové.⁸² Jako součást takzvané panské koalice pak hrály křesťanské strany stabilizující roli v době, kdy byl československý parlamentní systém ohrožován silícím fašistickým hnutím v českých zemích (aféra Radoly Gajdy) a radikálními myšlenkami stoupců autoritativní formy vlády.⁸³

Závěr roku 1926 přinesl také naději na oteplení dosud převážně chladných československo-vatikánských vztahů. V dubnu 1927 se v Praze uskutečnilo první kolo rozhovorů, jež za československou stranu vedl Benešův zástupce na ministerstvu zahraničí Kamil Krofta (1876–1945), bývalý vyslanec v Římě a Vatikánu, a za Svätý stolec diplomat Pietro Ciriaci (1885–1966).⁸⁴ Po nezdaru této první fáze se rokování přesunula do „věčného města“, kde od srpna do října 1927 vyjednával s vatikánskými představiteli opět Kamil Krofta.⁸⁵ V prvním prosincovém týdnu se mu podařilo dospět k definitivní dohodě a získat souhlas státního sekretáře Pietra Gasparriho i papeže Pia XI. s budoucí spoluprací. Finální podoba takzvaného *modu vivendi* byla parafována v Římě 17. prosince 1927, 20. ledna 1928 ji schválila vláda v Praze.⁸⁶ Právě přijetí *modu vivendi* ukončilo napjaté vztahy Československé

fa. 476, list sekretáře apoštolské nunciatury v Praze Antonia Araty státnímu sekretáři Svätého stolce Pietru Gasparriemu z 21.10.1926, fo. 71–77).

82 Ke vstupu HSLŠ do československé vlády podrobněji viz BARTLOVÁ, Alena: Návrhy slovenských politických strán na zmenu štátoprávneho usporiadania ČSR v rokoch 1918–1935 a zapojenie HSLŠ do vládnjej koalície v rokoch 1927–1929. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (ed.): *Slovensko v Československu: 1918–1939*. Bratislava, Veda 2004, s. 127–130.

83 Viz TRAPL, M.: Přehled života a díla monsignore ThDr. h.c. Jana Šrámka (viz pozn. 8); MILLER, D. E.: *Antonín Švehla*, s. 180 n. (viz pozn. 63). Německý diplomat Julius von Zech o nové Švehlově vládě prohlásil: „Léto 1926 přineslo dohodu československých stran – s výjimkou pravicových radikálních národních demokratů, sociálních demokratů a národních socialistů – s německými agrárníky a německými křesťanskými socialisty, jejichž úspěchem je vstup dvou německých ministrů (Mayr-Harting ministrem spravedlnosti a Spina veřejných prací) v polovině října tohoto roku do vlády. Protisociální postoj této koalice přivedl stranu národních socialistů, do níž patří E. Beneš, do opozice...“ (Citováno podle: ALEXANDER, Manfred (ed.): *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag: Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, sv. 3: *Von der Regierung unter Švehla bis zum Vorabend der nationalsozialistischen Machtergreifung in Deutschland 1926–1932: Berichte der Gesandten Walter Koch*. München, Oldenbourg 2009, s. 5.)

84 Viz DEJMEK, Jindřich: Československo-vatikánská jednání o modus vivendi 1927–1928. In: *Český časopis historický*, roč. 92, č. 2 (1994), s. 268 n.

85 Viz MACHULA, Jaromír: *Vatikán a Československo (1938–1948): Paměti*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 13.

86 Srv. DEJMEK, J.: Československo-vatikánská jednání o modus vivendi 1927–1928, s. 283; KOVTUN, J.: *Republika v nebezpečném světě*, s. 529 (viz pozn. 2).



V třetí Švehlově vládě zaujali lidovci pevné postavení. Druhý zleva Jan Šrámek, sedící prezident Tomáš Garrigue Masaryk a premiér Antonín Švehla (foto z publikace Jaroslava Rokoského Rudolf Beran a jeho doba: Vzestup a pád agrární strany. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Vyšehrad 2011)

republiky se Svätým stolcem a přispělo ke konsolidaci poměru mezi katolickou církví a československým státem.⁸⁷

Proces provádění *modu vivendi* v Československu byl ovšem velmi zdoluhavý, jeho implementace se v podstatě táhla po celý zbývající čas první republiky a dořešena byla teprve koncem třicátých let. Tyto komplikace měly více důvodů. Především se s novým rozhrančením diecézí vlekla poměrně složitá otázka církevních statků a nové hranice diecézí často narážely na protesty věřících i církevní hierarchie.⁸⁸ Podle zásad *modu vivendi* se úprava diecézních hranic dotýkala celého jihozápadního Slovenska, kde měla dosud svá území ostříhomská arcidiecéze, dále slovenských diecézí (košické a rožňavské) i rumunské satumarské diecéze, stejně jako

87 Viz HRABOVEC, Emilia: Menovanie biskupov v kontexte bilaterálnych vzťahov medzi ČSR a Svätou stolicou 1918–1928. In: VALENTA, Jaroslav – VORÁČEK, Emil – HARNA, Josef (ed.): *Československo 1918–1938: Osudy demokracie ve střední Evropě. Sborník mezinárodní vědecké konference v Praze, 5.–8. října 1998. Valdštejnský palác – Senát Parlamentu České republiky*. Praha, Historický AV ČR 1999, s. 554.

88 Viz TRAPL, Miloš: Politika českého katolicismu na Moravě 1918–1938. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis: Facultas philosophica. Historica. Sborník prací historických*, sv. 13. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1968, s. 53.

řeckokatolických eparchií (biskupství) užhorodské a prešovské. V Čechách a na Moravě se hraniční úpravy dotýkaly pražské a olomoucké arcidiecéze, ale také německé arcidiecéze vratislavské a rakouské arcidiecéze vídeňské i diecéze sv. Hipologa.⁸⁹

Přijetí *modu vivendi* provázela také výměna na vyslaneckých místech v Praze a Vatikánu. Vyslancem u Svatého stolce byl jmenován zkušený diplomat Vladimír Radimský (1880–1977), který nahradil odvolaného Václava Palliera (1880–1947). Na místo Franceska Marmaggiho, který se mezitím stal nunciem v Polsku, byl jmenován Pietro Ciriaci, jenž měl v československých kruzích velmi dobrou pověst.⁹⁰ Po přijetí *modu vivendi* Vatikán zintenzivnil aktivitu na podporu svých záměrů v Československu, jako bylo například zkvalitnění a prohloubení teologického studia, zvýšení duchovního vlivu na mládež nebo organizační upevnění a šíření takzvané Katolické akce.

Česká historiografie mnohdy zdůrazňuje podíl Jana Šrámka na uzavření *modu vivendi* na přelomu let 1927 a 1928 mezi Československou republikou a Svatou stolicí, avšak Šrámkovo angažmá v celé záležitosti není dodnes zcela jasné.⁹¹ Přestože se historik Miloš Trapl domnívá, že Šrámkovo „jednání ve Vatikáně roku 1926 výrazně přispělo k odstranění ‘pachuti Marmaggiho aféry mezi ČSR a papežskou kurií’ a přivedlo obě strany opět za jednací stůl“,⁹² ve vatikánském archivu neexistuje žádný doklad o Šrámkově cestě, jednání či pobytu ve Vatikánu v onom roce. Věřím, že i kdyby se ztratil Šrámkův vlastní zápis z roku 1926, kdy údajně soukromě jednal s papežem Piem XI., vatikánské archivy by přinejmenším informovaly o dalších dokumentech či odkazech týkajících se této významné události a nepřešly by je bez jediné zmínky.

Relativní úspěch katolíků a politického katolicismu v polovině dvacátých let – třebaže daleko výrazněji prožívaný na Slovensku než v českých zemích – zapůsobil rovněž na prezidenta Masaryka, který od roku 1925 pozvolna ustupoval ze svých radikálně protikatolických pozic, a na českou společnost. Nadále bylo jasné, že katolíci v republice tvoří nepřehlédnutelnou sílu, s níž je třeba, jak prohlásil Edvard Beneš, do dalších „zápasů“ počítat. Právě pozitivní volební výsledek z roku 1925

89 Viz TÝŽ: Změny církevní správy na Moravě a ve Slezsku v důsledku Modu vivendi z roku 1928. In: KORDIOVSKÝ, Emil (ed.): *Vývoj církevní správy na Moravě: XXVII. mikulovské sympozium. 9.–10. října 2002*. Mikulov – Brno, Státní okresní archiv Břeclav – Muzejní a vlastivědná společnost 2003, s. 152.

90 Apoštolský nuncius Ciriaci přicestoval do Prahy 5.5.1928 v půl sedmé večer (AS, f. Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Cecoslovacchia, IV periodo, fa. 130, po. 98, list apoštolského nuncia v Praze Pietra Ciriaciho státnímu sekretáři Svatého stolce Pietru Gasparrimu z 12.5.1928, fo. 29). K Ciriaciho československé misi podrobněji srv. ŠMÍD, Marek: Pietro Ciriaci – neúspěch v Československu klíčem k jeho dalšímu vzestupu? In: *Historica Olomucensia. Sborník prací historických*, roč. 32, č. 44 (2013), s. 55–73.

91 Rovněž Jindřich Dejmek zde vyzvedává především úlohu bývalého vyslance Kamila Krofty (viz DEJMEK, Jindřich: Počátky diplomatických vztahů mezi Československem a Vatikánem (1920–1921): Kroftova vyslanecká mise v Římě. In: *Český časopis historický*, roč. 91, č. 2 (1993), s. 245).

92 TRAPL, M.: Přehled života a díla monsignore ThDr. h.c. Jana Šrámka, s. 34 (viz pozn. 8).

společně s uzavřením *modu vivendi* na přelomu let 1927 a 1928 byly jasnými důkazy, že česká společnost již překonala počáteční proticírkevní (respektive protikatolickou) vlnu a že katolická církev se již v polovině dvacátých let úspěšně začlenila do nového státu a společnosti. Šrámkova Československá strana lidová se stala přirozenou a respektovanou součástí všech vládních koalic do roku 1938, přičemž právě události v polovině dvacátých let přispěly k jejímu ukotvení v politickém systému první republiky. Navzdory slibně se rozvíjející spolupráci katolických stran však Hlinkova slovenská lidová strana z vládní koalice brzy vystoupila a katolickému táboru se pak již do konce první republiky nepodařilo dosáhnout oné jednoty z počátku dvacátých let.

Složité zápasy však lidovou stranu teprve čekaly...

Tento text vznikl v rámci projektu „Rozvoj postdoktorandských pozic na Jihočeské univerzitě“ Operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost (CZ.1.07/2.3.00/30.0049), spolufinancovaného Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Einsatzgruppe H na povstaleckém Slovensku (1944–1945) a poválečné trestní stíhání

Lenka Šindelářová

Po vypuknutí Slovenského národního povstání koncem srpna 1944 byla na Slovensko vyslána společně s různými německými oddíly i speciální jednotka Einsatzgruppe H. Prvořadým úkolem tohoto nově vytvořeného útvaru bylo „dořešení židovské otázky“, tedy zejména deportace zbylého židovského obyvatelstva z území Slovenské republiky do vyhlazovacích táborů. Kromě toho však Einsatzgruppe H zasahovala téměř do všech sfér fungování slovenského státu – tak například ovlivňovala a snažila se kontrolovat politický život v zemi, účastnila se vojenských akcí při potlačování povstání, podávala pravidelné zprávy o veškerém aktuálním dění do Berlína, dohlížela na události v hospodářské, sociální i kulturní oblasti a podnikala v případě potřeby příslušná opatření. Od září 1944 až do konce války byla Einsatzgruppe H na Slovensku jednoznačně jedním z rozhodujících aktérů. Zřejmě je také to, že se její příslušníci velmi často aktivně podíleli za pomoci místních represivních složek i na zločinech spáchaných v té době na slovenském území vůči obyvatelstvu, zejména židovskému.

Tématem následující studie je činnost Einsatzgruppe H, její personální složení a vojenská struktura, jakož i poválečné trestní stíhání jejích příslušníků. Tomuto komplexnímu pohledu na zpracovávané téma předchází stručný nástin vývoje na Slovensku do vypuknutí povstání a krátký přehled o německých speciálních jednotkách *Einsatzgruppen*.¹

1 Tato studie vychází z disertační práce, kterou jsem obhájila v létě 2012 na Stuttgartské univerzitě a jež vyšla knižně v mírně upravené verzi o rok později (ŠINDELÁŘOVÁ, Lenka: *Finale der Vernichtung: Die Einsatzgruppe H in der Slowakei 1944/1945*. Darmstadt,

Slovensko do vypuknutí povstání

Slovenský stát vznikl 14. března 1939. Ačkoli již ve třicátých letech byla v jistých kruzích velmi zřetelná snaha o určitou formu slovenské autonomie, vznik nového státu je nutné spatřovat zejména v souvislosti s cíli a záměry německé politiky, a to především s Hitlerovým plánem na rozbití Československa. Prvním krokem bylo v tomto ohledu odstoupení pohraničních území po podepsání Mnichovské dohody (týkalo se českých zemí), následoval protokol o první vídeňské arbitráži (v případě Slovenska) na podzim 1938. Tímto druhým aktem ztratilo Slovensko téměř pětinu své rozlohy a čtvrtinu obyvatelstva. Když o půl roku později vyhrožoval Hitler v Berlíně pozvaným slovenským představitelům, že ponechá jejich zemi svému osudu, což nevyhnutelně povede k jejímu rozdělení mezi Polsko a Maďarsko, usnesl se slovenský sněm 14. března 1939 na vyhlášení nezávislosti. Jak vysvětluje historik Eduard Nižňanský: „Doba vzniku slovenského státu nebola daná politickou vôľou HSLS (Hlinkovy slovenské ľudové strany – pozn. autorky), snemu či predsedu vlády, ale vôľou nacistického Nemecka vyriešiť problém ‘zvyšku’ Československa a posilnením jeho dominantného postavenia v strednej Európe. Vznik slovenského štátu bol len sekundárny prejav týchto nacistických snažení.“²

O niekoľik dní pozdĕjši, 23. března 1939, byla mezi slovenským státem a Německou říší uzavřena takzvaná ochranná smlouva. Německo se zavázalo převzít ochranu politické nezávislosti Slovenska a integrity jeho území, Slovensko naopak stvrzovalo, že bude jednat ve shodě s Německem ve vojenských a zahraničněpolitických záležitostech. Dále byl mezi oběma zeměmi podepsán tajný protokol o hospodářské a finanční spolupráci. Oficiálně se tak Slovensko stalo nezávislým státem s vlastní vládou a prezidentem, jímž byl zvolen katolický kněz Jozef Tiso. Německá kontrola byla ovšem příliš velká, než aby se dalo mluvit o zcela suverénním státu, a ještě se utužila po takzvaném salcburském diktátu z července 1940, kdy došlo na příkaz Berlína ke změnám ve slovenské vládě a do slovenských ministerstev a dalších orgánů byli vysláni němečtí poradci.³ I přesto se však Německo až do léta 1944 v politice vůči Slovensku drželo spíše zpátky a nezasahovalo radikálním způsobem do dění a fungování slovenského státu. Ostatně k tomu ani nebyl důvod, protože Slovensko jednalo ve všech oblastech a na všech úrovních víceméně v souladu s německými cíli – mimo jiné se vojensky a hospodářsky podílelo na válce po boku třetí říše nebo

Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2013). Zde se podrobněji pojednává o všech tématech zmíněných v této studii a je zde obsažen i seznam příslušné literatury a pramenů. Momentálně pracuji na české verzi knihy, která by měla vyjít v tomto roce.

2 NIŽŇANSKÝ, Eduard: Dvojnásobné zmocnenie sa vlády na Slovensku v rokoch 1938/39 v porovnaní s „Machtergreifung“ v rokoch 1933/34 v Nemecku. In: GLETTLER, Monika – LIPTÁK, Lubomír – MÍŠKOVÁ, Alena (ed.): *Nacionálně-socialistický systém vlády: Říšská župa Sudety. Protektorát Čechy a Morava. Slovensko*. Bratislava, Academic Electronic Press 2002, s. 185–211, zde s. 204.

3 K roli německých poradců na Slovensku srv. TÖNSMEYER, Tatjana: *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945: Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*. Paderborn, Schöningh 2003.



Váleční spojenci Adolf Hitler a Jozef Tiso (repro sbírka Michala Schvarce)

aktivně spolupracovalo a vyvíjelo vlastní iniciativu při „řešení židovské otázky“.

Již v prvních měsících existence slovenského státu vycházela protižidovská nařízení a šířila se antisemitská propaganda.⁴ Židé byli označeni za nebezpečné nepřátele státu a národa a postupně byli zbavováni politických, hospodářských, sociálních, občanských a nakonec i základních lidských práv.⁵ V září 1941 byl vydán takzvaný židovský kodex, který se svými dvě stě sedmdesáti paragrafy patřil k nejrozsáhlejším nařízením vydaným slovenskou vládou a zároveň se zařadil k nejpřísnějším protižidovským normám v Evropě vůbec. O půl roku později začaly deportace židovského obyvatelstva z území Slovenska. V období od března do října 1942 bylo vyvezeno za hranice státu 57 628 Židů, přičemž devatenáct transportů směřovalo do Osvětimi a ostatních třicet osm transportů do Lublinu a jeho okolí. Konce války se dočkaly pouze 284 osoby z těchto deportovaných. Je zcela zřejmé, že politikou odpovědnost za tyto akce nesla sloven-

ská politická reprezentace, která s deportacemi souhlasila, zbavila Židy státního občanství, aby se již nikdy nemohli na Slovensko vrátit, a zavázala se zaplatit Německu pět set říšských marek za každého deportovaného. Slovenská exekutiva navíc prováděla i všechny konkrétní kroky spojené s deportacemi, od vypracování seznamů přes shromáždění Židů a vypravení deportačních vlaků až po jejich dopravení na hranice a odevzdání německé straně.⁶ Slovenská republika se tak aktivně spolupodílela na vyvražďování svých židovských občanů a byla „jediným štátem, ktorý už v roku 1942 uskutočnil deportácie svojich židovských obyvateľov vlastnými administratívnymi a mocenskými silami“.⁷

4 Všeobecně k situaci Židů ve Slovenské republice srv. např. KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava, Archa 1991; LIPSCHER, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava, Print-Servis 1992. Velmi přínosná je edice dokumentů *Holokaust na Slovensku*, vydávaná od roku 2001 kolektivem autorů pod vedením Eduarda Nižňanského.

5 Viz HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Pracovný a koncentračný tábor v Sereďi 1941–1945*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu 2009, s. 9.

6 Viz NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): *Holokaust na Slovensku, sv. 6: Deportácie v roku 1942. Dokumenty*. Bratislava – Zvolen, Nadácia Milana Šimečku – KLEMO 2005, s. 84 nn.

7 KAMENEC, Ivan: Neúspěšné pokusy o obnovenie deportácií slovenských židov. In: MILOTOVÁ, Jaroslava – LORENCOVÁ, Eva (ed.): *Terezínské studie a dokumenty 2002*. Praha, Institut Terezínské iniciativy – Academia 2002, s. 299–315, zde s. 299.

Deportace probíhaly většinou bez zjevného protestu místního obyvatelstva, jehož velká část se identifikovala se svým novým státem a těžila z výhod, které jim nabízela. Na Slovensku panovaly relativně dobré životní podmínky, v každém případě mnohem lepší než ve většině okolních států. Neklid u slovenského obyvatelstva, a zejména ve slovenské armádě se začal projevovat až později a byl ovlivněn především aktuálním děním na frontách. Postup Rudé armády a stále mizivější naděje Německa a jeho spojenců na vítězství v započaté válce vedly nakonec k přípravě ozbrojeného odboje proti slovenskému režimu. Ilegální Vojenské ústředí vyhlásilo 29. srpna 1944 povstání proti německým okupantům a slovenským kolaborantům, s cílem obnovení Československé republiky a svržení Tisovy vlády. Postupně bylo mobilizováno až šedesát tisíc mužů, kteří bojovali v řadách 1. Československé armády po boku asi osmnácti tisíc partyzánů proti přibližně padesáti tisícům Němců. Podnětem pro vyhlášení povstání se stalo obsazování území Slovenska německými jednotkami, jejichž úkolem bylo opětovné nastolení pořádku a klidu v „ochraňovaném státě“.⁸ V rámci tohoto opatření přišla na Slovensko záhy i Einsatzgruppe H.

Operační skupiny Bezpečnostní policie a SD

Operační skupiny (*Einsatzgruppen* – EG) byly mobilní jednotky Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – SiPo) a Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst* – SD), které byly podřízeny Hlavnímu úřadu říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA) v Berlíně.⁹ Úkolem jejich příslušníků, kteří se od roku 1941 rekrutovali převážně z řad Tajné státní policie (*Geheime Staatspolizei* – Gestapo), Bezpečnostní služby, kriminální a pořádkové policie, Zbraní SS (*Waffen-SS*), ale také z řad početných kolaborantů v místě nasazení, bylo „potírání nepřítele“ na anektovaných nebo okupovaných územích. Postupovali v přímém závěsu za vojskem a plnili „bezpečnostně-policejní úkoly“ proti skutečným či domnělým nepřítelům Německa, což v mnoha případech znamenalo masové vyvražďování civilistů, mužů, žen a dětí, zejména Židů. Lze říci, že operační skupiny byly „v systému vyhlazovací války a holocaustu tou nejefektivnější vražednou zbraní před vynálezem táborů smrti s jejich kulminací v Osvětimi“.¹⁰ Byli to právě příslušníci těchto útvarů, kteří se

8 K vojenskému průběhu povstání srv. např. HRBEK, Jaroslav – SMETANA, Vít – KOKOŠKA, Stanislav – PILÁT, Vladimír – HOFMAN, Petr: *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945*, sv. 1. Praha, Paseka 2009, s. 255–310.

9 Všeobecně k tématu těchto operačních skupin viz např. KRAUSNICK, Helmut: *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*. Frankfurt/M., Fischer 1993; OGORRECK, Ralf: *Die Einsatzgruppen und die „Genesis der Endlösung“*. Berlin, Metropol 1996; RHODES, Richard: *Die deutschen Mörder: Die SS-Einsatzgruppen und der Holocaust*. Bergisch Gladbach, Lübbe 2004; LANGERBEIN, Helmut: *Hitler's Death Squads: The Logic of Mass Murder*. Texas, A&M University Press 2004.

10 MALLMANN, Klaus-Michael – BÖHLER, Jochen – MATTHÄUS, Jürgen: *Einsatzgruppen in Polen: Darstellung und Dokumentation*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2008, s. 11.

podíleli na organizovaném masovém vraždění ve východní Evropě, na hromadném střílení desetitisíců bezbranných lidí na okraji masových hrobů. Počet obětí těchto jednotek nelze ani dnes přesně určit, všeobecně se však usuzuje, že jejich příslušníci jsou spoluodpovědní za přímé zavraždění osmi set padesáti tisíc až milionu tří set tisíc lidí, především Židů, kteří žili na území Sovětského svazu.¹¹

Při útoku na Sovětský svaz v červnu 1941 postupovaly společně s německou brannou mocí (*Wehrmacht*) i čtyři speciální jednotky, čítající dohromady asi tři tisíce příslušníků – Einsatzgruppe A operovala v Pobaltí, Einsatzgruppe B v Bělorusku, Einsatzgruppe C na severní a střední Ukrajině a Einsatzgruppe D dále na jih od tohoto území. V těchto oblastech zanechaly tyto jednotky jednoznačně nejvíce obětí.¹² Jeden z největších masakrů zorganizovali například příslušníci Einsatzgruppe C, když během dvou dní v září 1941 v Babím Jaru poblíž Kyjeva za pomoci dalších složek postříleli více než třiatřicet tisíc Židů. Po obsazení příslušného území a stabilizaci poměrů byly mobilní operační skupiny zpravidla přeměněny ve stálé úřadovny velitelů Bezpečnostní policie a SD (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* – BdS) a jim podřízené úřadovny (nižších) velitelů Bezpečnostní policie a SD (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD* – KdS), přičemž personál a jeho úkoly zůstaly z velké části nezměněny. Ke skutečnému rozpuštění jednotlivých komand, respektive úřadoven docházelo většinou až s vynuceným ústupem německých jednotek z dříve obsazených území.

Kromě Sovětského svazu, kde se operační skupiny projevily jako nanejvýš účinná forma teroru a instrument vyhlazovací války, byly podobné složky nasazovány i v dalších oblastech německého zájmu, a to od roku 1938 až do posledních dní války.¹³ První operační komando (*Einsatzkommando*) bylo vytvořeno již v březnu 1938 a působilo při anšlusu Rakouska, první operační skupiny pak účinkovaly při zabírání československého pohraničí na podzim téhož roku (Einsatzgruppe Dresden a Einsatzgruppe Wien) a rovněž po zřízení Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939 (Einsatzgruppe I se sídlem v Praze a Einsatzgruppe II se sídlem v Brně). S vypuknutím války se činnost těchto jednotek radikalizovala a postupně vyústila ve svévolné hromadné vraždění civilistů. Operační skupiny byly nasazeny v Polsku,

11 Viz MACLEAN, French: *The Field Men: The SS Officers Who Led the Einsatzkommandos: the Nazi Mobile Killing Units*. Atglen (Pennsylvania), Schiffer Pub. Ltd. 1999, s. 11.

12 K operačním skupinám nasazeným na území Sovětského svazu srv. především KLEIN, Peter (ed.): *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin, Edition Hentrich 1997; WILHELM, Hans-Heinrich: *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42*. Frankfurt/M., Peter Lang 1996; ANGRICK, Andrej: *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*. Hamburg, Hamburger Edition 2003.

13 Historie většiny operačních komand a operačních skupin nebyla dosud odborně zpracována. Stručný přehled o nasazení těchto jednotek podává studie: MALLMANN, Klaus-Michael: *Menschenjagd und Massenmord: Das neue Instrument der Einsatzgruppen und -kommandos 1938–1945*. In: PAUL, Gerhard – MALLMANN, Klaus-Michael (ed.): *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg: „Heimatfront“ und besetztes Europa*. Darmstadt, Primus 2000, s. 291–316.

na Balkáně, ale i v severní a západní Evropě. V Chorvatsku působila například Einsatzgruppe E, v Maďarsku Einsatzgruppe F, v Rumunsku Einsatzgruppe G. Další v pořadí podle abecedy – Einsatzgruppe H – byla vytvořena po vypuknutí povstání na Slovensku a vyslána s rozličnými úkoly na jeho území.

Činnost Einsatzgruppe H

Einsatzgruppe H měla na Slovensku zejména tři oblasti působnosti: plnila úlohy vojenské, zpravodajské, a v první řadě „bezpečnostně-policejní“.

Když 29. srpna 1944 vypuklo Slovenské národní povstání, byl Berlín – i přes četná upozornění, zejména od státního ministra pro Čechy a Moravu Karla Hermanna Franka – do určité míry zaskočen a jakoby zcela nepřipraven na odpovídající reakci. Německý velitel na Slovensku generál Gottlob Berger po svém dosazení do funkce zpočátku situaci zásadním způsobem podcenil a prezentoval ji tak, že se jedná o ojedinělé akce skupinek partyzánů, které budou během několika dní potlačeny.¹⁴ Výsledkem byl značně improvizovaný postup ze strany Německa a vyslání nedostatečného počtu německých jednotek na Slovensko. Pro Einsatzgruppe H to znamenalo, že se ihned po svém vytvoření zapojila do bojových akcí a podporovala aktivně německé jednotky při potlačování povstání. Po necelých třech týdnech byl Berger odvolán a novým německým velitelem na Slovensku se stal generál Hermann Höfle. Ten měl k dispozici stále početnější jednotky a jeho koordinovaný postup a velení přinesly úspěch. Povstání bylo nakonec oficiálně potlačeno 27. října 1944, když bylo obsazeno jeho centrum Banská Bystrica. O den později vydal velitel povstalců generál Rudolf Viest rozkaz k přechodu na partyzánský způsob boje, který pokračoval a trval s různou intenzitou v následujících týdnech a měsících.

O bojových akcích, ale i o dalším dění na Slovensku, podávala Einsatzgruppe H pravidelné zprávy (často několikrát denně) svému nadřízenému orgánu, tedy Hlavnímu úřadu říšské bezpečnosti do Berlína, v kopiích pak rovněž do Prahy, Brna, Vídně, Krakova a Budapešti.¹⁵ Na základě těchto informací, zahrnujících veškeré oblasti fungování slovenského státu a společnosti – kromě vojenské situace také politický, hospodářský, ale třeba i kulturní nebo společenský život – vyšší instance rozhodovaly o dalším postupu a nezbytných krocích. Tyto zprávy, nezřídka značně rozsáhlé, měly jasně předepsanou strukturu a obsahovaly například tyto body: pozice nepřítelů, vlastní pozice, odboj, Židé, nálada obyvatelstva, veřejný život,

14 *Bundesarchiv (BArch)*, NS 19/1847 (fond (f.) Persönlicher Stab Reichsführer-SS), folio 26–28, dopis generála Bergera říšskému vedoucímu SS Heinrichu Himmlerovi z 2.9.1944.

15 Většina zpráv a jiných interních dokumentů Einsatzgruppe H se po válce zachovala. Několik tisíc stran různých hlášení je dostupných např. v německém Spolkovém archivu (*BArch*, R 70/Slowakei), částečně také v dalších českých, slovenských a amerických archívech. K činnosti SD na Slovensku před vypuknutím povstání srv. SCHVARC, Michal (ed.): *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938–1944: Slovenský štát vo vybraných správach SD od jesene 1943 do septembra 1944*. Bratislava, Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov 2006.

hospodářství, kultura.¹⁶ Příslušníci Einsatzgruppe H měli mimoto zároveň navrhovat i vhodná řešení a aktivně se podílet na odstraňování vysledovaných problémů.

Prvořadým úkolem Einsatzgruppe H byly však zejména zákroky v takzvané bezpečnostně-policejní oblasti, kde záhy po svém ustanovení získala rozhodující pravomoce jak vůči slovenským místům, tak i ostatním německým složkám a úřadovněm. Její příslušníci prováděli zatýkání a rozhodovali zpravidla o dalším osudu zatčených. Ve zprávě z 9. prosince 1944 je v tomto kontextu uvedena následující statistika: celkem bylo do tohoto data zatčeno 18 937 osob, z nichž bylo (při použití německého slovníku) 9653 Židů, 3409 členů „band“, 2186 přeběhlíků, 714 odbojářů, 172 cikánů a 546 ostatních; 2257 osob bylo podrobeno „zvláštnímu zacházení“ (*Sonderbehandlung*), tedy bylo na místě bez jakéhokoli rozhodnutí soudu zabito.¹⁷ Již z tohoto strohého výčtu jsou patrné nejčastější důvody pro uskutečnění zatčení – Židé a Romové byli zatýkáni pouze na základě svého původu, důvodem k ostatním zatčením byla obvykle skutečná či domnělá účast na povstání nebo jeho podpora. Dále se Einsatzgruppe H podílela ale také na zatčení velitelů 1. Československé armády, generálů Jána Goliana a Rudolfa Viesta, a taktéž na zadržení, respektive výsleších členů britských a amerických vojenských misí.¹⁸ Podnětem k zatčení mohly být rovněž defetistické výroky či homosexualita.¹⁹

V popředí činnosti Einsatzgruppe H stál ovšem především postup proti Židům. Slovenské národní povstání posloužilo Hlavnímu úřadu říšské bezpečnosti jako vhodná záminka pro dovršení „konečného řešení židovské otázky“ na Slovensku. Einsatzgruppe H tak byla na Slovensko vyslána s přednostním úkolem pronásledovat, zatýkat a deportovat do vyhlazovacích táborů všechny Židy, kteří nebyli zahrnuti do první deportační vlny v roce 1942 a v tuto dobu se na Slovensku ještě zdržovali. Týkalo se to zejména pokřtěných Židů, Židů žijících ve „smíšených manželstvích“ a Židů s udělenou výjimkou prezidenta či některého slovenského ministerstva. Podle izraelské historičky Gily Fatranové žilo v srpnu 1944 na území Slovenska až pětadvacet tisíc Židů.²⁰ Již dva dny po vypuknutí povstání, na schůzi za účasti velitele Einsatzgruppe H Josefa Witisky, německého velitele na Slovensku Gottloba Bergera, německého vyslance na Slovensku Hannse Elarda Ludina, Ericha Ehrlingera z Hlavního úřadu říšské bezpečnosti, ale například i velitele Bezpečnostní policie a SD

16 *BArch*, R 70/Slowakei (f. Polizeidienststellen in der Slowakei), 302, Einsatzgruppe H, zpráva z 8.9.1944.

17 *Archiv bezpečnostních složek (ABS)*, Praha, f. 302 (Hlavní správa Vojenské kontrarozvědky), svazek (sv.) 64, inventární jednotka (inv. j.) 11, Einsatzgruppe H, zpráva z 9.12.1944.

18 *BArch*, R 70/Slowakei, 304, Einsatzgruppe H, *Wochenbefehlsblatt* 10, 11.11.1944; *ABS*, f. 325 (Stíhání nacistických válečných zločinců), sv. 54, inv. j. 2 (dále psáno ve formě 325-54-2), výpověď Erweina Thun-Hohensteina ze 4.12.1945. K činnosti amerických vojenských misí na Slovensku srv. též DOWNS, Jim: *Druhá světová vojna: Tragédia OSS na Slovensku*. Bratislava, Magnet Press 2004.

19 *BArch*, R 70/Slowakei, 176, folio 19, Einsatzkommando 13, zpráva ze 7.2.1945; *tamtéž*, folio 56, Einsatzkommando 13, zpráva ze 4.3.1945.

20 FATRAN, Gila: Die Deportation der Juden aus der Slowakei 1944–1945. In: *Bohemia*, roč. 37, č. 1 (1996), s. 98–119, zde s. 119. Gila Fatranová se narodila na Slovensku a přežila holokaust.



Slavnostní akt po porážce povstání 30. října 1944 v Banské Bystrici. Zleva předseda slovenské vlády Štefan Tiso, velitel německých okupačních vojsk na Slovensku generál Hermann Höfle a prezident Slovenské republiky Jozef Tiso (repro Archiv bezpečnostních složek, Praha)

v Protektorátu Čechy a Morava Erwina Weinmanna, bylo rozhodnuto, že „židovská otázka musí být radikálně vyřešena“.²¹ Tato formulace se pak opakovaně objevuje ve zprávách Einsatzgruppe H do Berlína a v hlášeníh slovenského vyslance v Berlíně Bohdana Galvána, jakož i německého vyslance v Bratislavě Hannse E. Ludina.²²

První akce začaly okamžitě po příchodu Einsatzgruppe H na Slovensko. Všude, kde se objevili příslušníci této jednotky, docházelo k zatýkání Židů a byly organizovány hromadné razie. Ta největší se odehrála v noci na 29. září v Bratislavě a bylo při ní za spolupráce místního obyvatelstva pozatýkáno tisíc šest set Židů.²³ V interním záznamu Einsatzgruppe H je v této souvislosti poznamenáno: „Půlka Bratislavy byla dnes ráno na nohou a s očividným souhlasem přihlížela podívané na evakuaci

21 BArch, R 70/Slowakei, 194, folio 5–9, zápis z porady u generála Gottloba Bergera 1.9.1944.

22 Tamtéž, folio 11, zpráva velitele Einsatzgruppe H Josefa Witisky z 1.9.1944; *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA)*, Berlin, R 100887, Akten Inland II Geheim, Judenfrage in der Slowakei, Band (sv.) 205, záznam vedoucího referátu v AA Eberharda von Thaddena po schůzce s nově jmenovaným slovenským vyslancem v Berlíně Bohdanem Galvánkem, 27.9.1944; *tamtéž*, zpráva německého vyslance na Slovensku Hannse E. Ludina německému ministerstvu zahraničí ze 4.10.1944.

23 BArch, R 70/Slowakei, 194, folio 276 n., Einsatzgruppe H, zpráva z 29.9.1944.

Židů.²⁴ Zatýkání probíhalo často na základě seznamů, které připravovaly místní úřady, a také v důsledku udání. V září 1944 panovala zcela jiná situace než při deportacích v roce 1942. Očekávala se brzká porážka Německa a jeho slovenského spojence. Mnozí Židé již navíc tušili, co by je potkalo, pokud by padli do německých rukou. Rozhodli se proto neuposlechnout německé výzvy a rozkazy, opouštěli své domovy a odcházeli do hor, kde přebývali v různých bunkrech a skrýších ve snaze přečkat do konce války. Někteří místní obyvatelé je podporovali a například jim dodávali zásoby, jiní ovšem prozrazovali jejich úkryty německým jednotkám a podíleli se i osobně na jejich zatýkání. Pátrací akce, které příslušníci Einsatzgruppe H uskutečňovali s touto pomocí, končily obvykle úspěšně – do listopadu 1944 byla velká část židovského obyvatelstva na Slovensku zatčena a uvězněna.

Zatčení Židé byli zpravidla nejdříve dopraveni do nejbližšího vězení, respektive na úřadovnu Einsatzgruppe H, kde byli buď vyslýcháni nebo byli odsud rovnou převezeni do koncentračního tábora v Seredi.²⁵ Ten fungoval již v roce 1942 jako jedno z míst, odkud byly vypravovány transporty směřující za slovenské hranice. V prvních zářijových dnech roku 1944 bylo rozhodnuto tuto jeho funkci obnovit, s tím že se stane východiskem všech příštích židovských transportů. Nejdříve byl tábor pod dohledem příslušníků německé domobrany s velitelem Franzem Knollmayerem. V té době panoval v Seredi chaos, vězni byli vydáni napospas svévolným rozhodnutím dozorců, docházelo k vraždám, týrání a znásilňování. V noci na 24. září se zde například odehrála akce, která si vyžádala několik obětí a celou řadu těžce raněných. Všichni vězni tábora, mezi nimi starci, ženy a děti, se museli v deset hodin večer shromáždit na táborovém dvoře k nočnímu apelu a poté museli pět hodin pochodovat v kruhu, přičemž je dozorcí bili holemi a biči.²⁶

První transport byl ze Seredě vypraven 30. září 1944. Krátce předtím velení tábora převzal Alois Brunner, jeden z nejdůležitějších mužů Adolfa Eichmanna pro deportace židovského obyvatelstva. Na Slovensko přijížděl s bohatými zkušenostmi ze své předchozí činnosti, kdy se od roku 1941 podílel na organizaci deportací více než sto dvaceti tisíc Židů z Vídně, Řecka a Francie. Během šesti měsíců odešlo ze Seredě celkem jedenáct transportů s minimálně jedenácti a půl tisícem vězňů, přesná čísla nejsou k dispozici. V seznamech, které byly v Seredi vedeny, je posledním registrovaným vězeň s číslem 11 719, který byl do tábora dopraven 30. března 1945, tedy tři dny před osvobozením Seredě a jeden den před vypravením posledního transportu.²⁷ Poslední dochovaný údaj z hlášení Einsatzgruppe H v této souvislosti pochází ze 7. února 1945 a zní: „Bezpečnostní policií dopraveno do KZ 12 000 Židů.“²⁸

24 *Tamtéž*, 37, folio 170, Einsatzgruppe H, zpráva z 29.9.1944.

25 K pracovnímu a koncentračnímu táboru v Seredi srv. např. HLAVINKA, J. – NIŽŇANSKÝ, E.: *Pracovní a koncentrační tábor v Seredi 1941–1945* (viz pozn. 5).

26 *Tamtéž*, s. 103.

27 *Slovenský národní archiv (SNA)*, Bratislava, f. Koncentrační tábor v Seredi 1941–1945, Evidenční denníky (uvedeno podle: HLAVINKA, J. – NIŽŇANSKÝ, E.: *Pracovní a koncentrační tábor v Seredi 1941–1945*, s. 110 n.).

28 *BArch*, R 70/Slowakei, 351, folio 32, Einsatzgruppe H, zpráva ze 7.2.1945. Do tohoto počtu byli zřejmě zahrnuti i Židé deportovaní z dalších slovenských měst, nejen ze Seredě, anebo



Slavnostní akt po porážce povstání 30. října 1944 v Banské Bystrici. Na tribuně zleva vedoucí propagačního oddělení slovenské vlády Tido J. Gašpar, předseda slovenské vlády Štefan Tiso, velitel německých okupačních vojsk na Slovensku generál Hermann Höfle, prezident Jozef Tiso a ministr obrany Štefan Haššík, dole stojící pátý zleva velitel Einsatzgruppe H Josef Witiska (repro Archív Múzea Slovenského národného povstania, Banská Bystrica)

Cílovou stanicí transportů byla nejdříve Osvětim. Po zastavení provozu plynových komor v tomto vyhlazovacím táboře koncem listopadu 1944 směřovaly transporty do Sachsenhausenu, Ravensbrücku a do Terezína. V posledních měsících války tak bylo například do Terezína dopraveno ve čtyřech transportech 1447 Židů ze Sereď, z nichž se 1407 dočkalo osvobození.²⁹ Většina Židů deportovaných ze Slovenska v letech 1944 a 1945 se ovšem konce války nedožila a byla zavražděna, nejčastěji v plynových komorách v Osvětimi.

Další Židé byli v tomto období zavražděni na území Slovenska. Zejména po potlačení povstání koncem října 1944 nastal rozsáhlý teror, doprovázený veřejnými popravami a organizovanými masovými exekucemi. Celkem bylo vypáleno na devadesát vesnic a obcí a zavražděny asi čtyři tisíce lidí, z nichž téměř čtvrtinu tvořily ženy a děti. Z Einsatzgruppe H se na těchto vraždách podílelo hlavně Einsatzkommando 14. Oběťmi byli kromě Židů také Romové, zatčení povstalci, partyzáni, jejich

²⁹ se jednalo ze strany pisatelů zprávy o úmyslné navýšení počtu deportovaných Židů.
29 Viz ABS, 325-90-1.

stoupenci a přívrženci. Tak například 11. září 1944 příslušníci zmíněného komanda postříleli u obce Nemčice triapadesát Židů, mezi nimi i čtyřměsíční kojence, z čehož lze vyvozovat, že jediným motivem pro jejich zavraždění byl židovský původ.³⁰ Členové téhož komanda se podíleli 24. listopadu rovněž na zatčení sto devíti Romů z obce Ilija, mezi nimiž bylo jednadvacet žen a devětašedesát dětí, kteří byli o několik dní později všichni zavražděni v okolí Kremničky.³¹ V Turčianském Svätém Martinu (dnešním Martinu) bylo 3. října ranou do týlu zastřeleno osmačtyřicet osob kvůli jejich skutečné či domnělé partyzánské činnosti.³² V lednu 1945 byli ve Zlatých Moravcích zastřeleni čtyři partyzáni a pro výstrahu pověšeni na sloup tamního vysílače.³³ Ve stejném měsíci bylo v obci Donovaly odhaleno sedm ukrytých Židů, kteří byli na místě i s majitelkou domu, jež jim poskytla úkryt, zastřeleni a dům zapálen.³⁴ K největším masovým zločinům došlo v okolí obcí Kremnička, kde byly povražďeny 743 osoby, a Nemecká, kde byly v lednu 1945 v tamní vápence zastřeleny nebo upáleny další stovky obětí.³⁵

Vražďení u Kremničky a Nemecké organizovali a prováděli příslušníci Einsatzkomanda 14 za podpory části místního obyvatelstva. Nejochtotnější a nejspolehlivější pomocníci Einsatzgruppe H se rekrutovali především z řad Pohotovostních oddílů Hlinkovy gardy a také německé domobrany. Tyto dvě ozbrojené složky byly vytvořeny záhy po vypuknutí povstání a jejich členové se s pomocí svých jazykových a místních znalostí s různou motivací podíleli na zatýkání, deportacích a v mnoha případech i na přímé likvidaci spoluobčanů. Je zcela zřejmé, že by Einsatzgruppe H bez pomoci místních aktivistů nikdy nedosáhla takových výsledků, jakými se mohla nakonec po sedmi měsících své činnosti prokázat. A je s podivem, kolik kolaborantů i v těchto posledních měsících války dokázala na Slovensku pro své zločinné konání získat. Místní občané se přímo podíleli na několika masových vraždách, byli využíváni jako tlumočníci u výslechů, sami nezřídka výslechy brutálním způsobem vedli, pátrali po úkrytech Židů, prováděli domovní prohlídky, v převleku se vydávali k partyzánům na výzvědy a působili jako udavači. O těchto a podobných aktivitách

30 *BArch*, B 162/18550 (f. Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen), folio 54–119, zde 71 n., Pamětní spis Československé vládní komise v trestní věci Einsatzkommando 14, 10.6.1977.

31 *Národní archiv (NA)*, Praha, f. Generální prokuratura, Einsatzkommando 14, folio 4554, Ministerstvo vnitra, Správa vyšetřovania ŠtB pre SSR, Zpráva o skončení vyšetřování s návrhem na konečné opatření v tr[estní] věci spolupachatelství k tr[estnému] činu vraždy, 12.3.1973.

32 *Tamtéž*, f. 316 (Komise pro stíhání válečných zločinů), sv. 192, inv. j. 1 (jedná se o bývalý fond Archivu Ministerstva vnitra ČR).

33 *BArch*, B 162/19061, folio 873–884, rozhodnutí o zastavení trestního řízení ze 4.8.1982 (z.b.V.-Kommando 15).

34 *Tamtéž*, B 162/9667, folio 1047–1062, zde 1053, rozhodnutí o zastavení trestního řízení z 20.7.1984 (Sonderkommando 7a).

35 *Archív Múzea Slovenského národného povstania (AM SNP)*, Banská Bystrica, f. IX (Nemci na Slovensku), S 25/78, folio 13 nn., Prehľad masových hrobov a vražd, ktoré boli prevedené pohotovostnými Einsatzkomandami SIPO a SD na území Slovenska; srv. též HALAJ, Dušan (ed.): *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava, Obzor 1990.

místních obyvatel na Slovensku se lze dočíst v nesčetných zprávách a hlášeních Einsatzgruppe H.

Personál a struktura Einsatzgruppe H

Einsatzgruppe H měla stejnou strukturu jako ostatní jednotky Bezpečnostní policie a SD spadající pod Hlavní úřad říšské bezpečnosti v Berlíně. V jejím čele stál velitel se svým štábem a tvořila ji jednotlivá operační komanda (*Einsatzkommando*), zvláštní komanda (*Sonderkommando*) a komanda pro zvláštní použití (*Kommando zur besonderen Verwendung*, zkráceně *z.b.V.-Kommando*),³⁶ která měla také svého velitele a svůj vlastní štáb a ve vybraných místech zřizovala takzvané opěrné body (*Stützpunkte*). Na Slovensku působilo v jednu dobu celkem šest komand, která byla podřízena veliteli Einsatzgruppe H a z nichž každé mělo několik opěrných bodů. Hierarchická struktura vypadala tedy například takto: opěrný bod v Žilině spadl pod Einsatzkommando 13 (respektive jeho velitele) a to spadalo pod Einsatzgruppe H (respektive jejího velitele).

Velitelem Einsatzgruppe H se stal Josef Witiska (narozen 5. července 1894 v Jihlavě – 16. října 1946 spáchal sebevraždu).³⁷ Jeho štáb, který sídlil v Bratislavě na adrese Palisády 42 a ve své organizaci kopíroval strukturu RSHA, měl následující oddělení:

- oddělení I: Osobní oddělení, vedoucí Willi Gindel (narozen 12. listopadu 1895 ve Zhořelci – zemřel 1. února 1966 v německé obci Celle) – oddělení I c: Důstojník vojenského zpravodajství, vedoucí Hans Koenen (narozen 10. září 1907 v Baumbergu – zemřel 6. července 1967 v Kolíně nad Rýnem) a poté Erich Völmle (narozen 8. února 1910 v Heimsheimu – zemřel 17. ledna 1983 tamtéž)
- oddělení II: Správa, vedoucí Ludwig Beckers (narozen 27. září 1902 v Ratheimu)
- oddělení III: Bezpečnostní služba, vedoucí Herbert Böhrsch (narozen 26. dubna 1913 v Chebu – zemřel v roce 1997)
- oddělení IV: Gestapo, vedoucí Erich Frohwann (narozen 1. ledna 1902 v Gleiwitzu, nyní Gliwice v polském Slezsku – 18. července 1945 spáchal sebevraždu v Salcburku) a poté Hans Dörhage (narozen 18. října 1906 v Hannoveru)
- oddělení IV N: Zpravodajská služba, vedoucí Bernhard Pape (narozen 18. listopadu 1913 v Heiligenstadtu v Durynsku – zemřel 3. listopadu 1984 v Oldenburgu)
- oddělení V: Kriminální policie (místo vedoucího neobsazeno)
- oddělení VI: Zahraniční zpravodajská služba, vedoucí Otto Heyer (narozen 27. srpna 1912 ve Rhedě)

36 Ačkoli bylo zpočátku plánováno různé použití pro jednotlivé typy těchto komand, v průběhu války se rozdily mezi nimi zcela setřely. Ve skutečnosti se proto jednalo pouze o různá označení komand bez dalšího rozlišení např. v jejich činnosti nebo složení.

37 Souhrnné informace ke štábu Einsatzgruppe H, k jejím komandům a jednotlivým příslušníkům byly získány na základě studia různých pramenů, především v německých, českých a slovenských archivech. Uvádět zdroje ke každému jednotlivému údaji jsem v této studii nepovažovala za bezpodmínečně nutné, resp. možné. Údaje o úmrtí příslušníků Einsatzgruppe H jsem v některých případech neměla k dispozici, a proto zde nejsou uvedena.

Celkem bylo ve štábu Einsatzgruppe H zaměstnáno asi sto šedesát spolupracovníků. Nejdůležitější byla bezesporu oddělení III a IV; Bezpečnostní služba měla na starosti celkové zpravodajství ze Slovenska, gestapo „potírání nepřítelů“.

Einsatzgruppe H vystupovala pod tímto označením oficiálně pouze do listopadu 1944. Poté byla z rozkazu velitele Bezpečnostní policie a SD Ernsta Kaltenbrunnera přeměněna s platností od 15. listopadu 1944 na úřadovnu BdS, jejímž velitelem byl jmenován opět Josef Witiska.³⁸ Od poloviny listopadu 1944 tedy už nebyl velitelem Einsatzgruppe H, nýbrž zastával funkci velitele Bezpečnostní policie a SD na Slovensku. Další podstatné změny, například ve struktuře jednotky nebo v náplni její činnosti, toto nařízení ovšem nepřineslo. Jednalo se tak v podstatě spíše o pouhé přejmenování tohoto útvaru, které nemělo žádný zásadní vliv na jeho fungování.

Součástí Einsatzgruppe H se od září 1944 postupně stalo celkem šest komand:

- Einsatzkommando 13, velitelé Otto Koslowski (narozen 17. dubna 1900 v Riesenburgu, nyníšších Prabutech v polském Pomořansku – popraven 3. května 1947 v Brně), Hans Jaskulsky (narozen 14. září 1912 v Samotschinu, nyníšším Szamocinu ve Velkopolsku – zemřel 14. června 2007 v Bochumi), Lothar Heimbach (narozen 25. září 1908 v Rösrathu-Hoffnungsthalu – zemřel 8. prosince 1968 tamtéž) a Karl Schmitz (narozen 2. června 1913 v Prümü – 28. ledna 1954 prohlášen za mrtvého)
- Einsatzkommando 14, velitel Georg Heuser (narozen 27. února 1913 v Berlíně – zemřel 30. ledna 1989 v Koblenci)
- Sonderkommando 7a, velitel Gerhard Bast (narozen 12. ledna 1911 v Gottschee, nyníšším Kočevsku ve Slovinsku – zavražděn 9. března 1947 u Brennerského průsmyku)
- z.b.V.-Kommando 15, velitel Werner Hersmann (narozen 11. září 1904 v Duisburgu – zemřel 17. října 1972 v Kolíně nad Rýnem)
- z.b.V.-Kommando 27, velitelé Walter Liska (narozen 11. prosince 1899 v Berlíně – popraven 15. února 1949 v Lublinu), Ludwig Teichmann (narozen 14. května 1909 v Uelzenu – popraven 22. prosince 1946 v Bělehradě) a Karl Hermann Rabe (narozen 11. června 1905 v Mühlhausenu v Durynsku)
- z.b.V.-Kommando 29, velitelé Franz Hoth (narozen 14. října 1909 ve Štětíně – popraven 28. července 1949 v Metách), Robert Lehmann (narozen 14. září 1910 v obci Úblo, nyníšjší součástí Brumovic na Opavsku) a Helmut Glaser (narozen 29. července 1910 v Gmündu – popraven 28. srpna 1947 v Lublani)

Některá komanda byla vytvořena nově a pouze za účelem jejich nasazení na Slovensku. Tak tomu bylo například u Einsatzkommand 13 a 14, která působila na Slovensku již od 1. září 1944 a tvořila základ Einsatzgruppe H. Koncem září přišlo Sonderkommando 7a, které bylo dříve součástí Einsatzgruppe B, působící na území Sovětského svazu. Z.b.V.-Komanda 15 a 29 dorazila na Slovensko v říjnu, respektive na začátku listopadu 1944. Z.b.V.-Kommando 27 působilo od září na východním Slovensku a spadalo pod úřadovnu velitele Bezpečnostní policie a SD

38 BArch, R 70/Slowakei, 304, Einsatzgruppe H, Wochenbefehlsblatt 13, 2.12.1944.



Rozmístění štábů jednotlivých komand Einsatzgruppe H na mapě Slovenska roku 1944/1945

v Krakově, až koncem ledna 1945 bylo podřízeno Witiskovi. Kromě z.b.V.-Komanda 15, které bylo rozpuštěno v únoru 1945,³⁹ existovala všechna komanda až do závěrečných dní války a setrvala na Slovensku. Po více či méně organizovaném rozpuštění jednotek ustupovala většina jejich příslušníků přes Moravu dále na západ.

Přesný počet příslušníků Einsatzgruppe H nelze zcela jednoznačně určit. Na základě studia různých pramenů je zřejmé, že jich bylo v každém případě více než sedm stovek. Důležité je uvědomit si, že Einsatzgruppe H nebyla nějakou anonymní skupinou – její příslušníci byli konkrétní lidé se jmény a vlastními životními příběhy. Je nutné na ně pohlížet v rámci takzvaného novějšího výzkumu pachatelů, který se začal v německé historiografii etablovat v polovině devadesátých let minulého století.⁴⁰ Pro tento diskurz je typické, že nacističtí pachatelé již nejsou nadále

39 Většina příslušníků rozpuštěného z.b.V.-Komanda 15 přešla k z.b.V.-Komandu 43, které působilo na Moravě.

40 Zmíněny zde musí být alespoň studie dvou amerických autorů a několik dalších sborníků s touto tematikou: BROWNING, Christopher R.: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York, Harper Collins 1992 (česky: *Obyčejní muži: 101. záložní policejní praporek a „konečné řešení“ v Polsku*. Praha, Argo 2002); GOLDHAGEN, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and The Holocaust*. New York, Alfred Knopf 1996 (česky: *Hitlerovi ochotní katani: Obyčejní Němci a holokaust*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997); GERLACH, Christian – MEYER, Ahlrich (ed.): *Durchschnittstäter: Handeln und Motivation*. Berlin, Assoziation Schwarze Risse/Rote Straße 2000; PAUL, Gerhard (ed.): *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*

pojímání jako patologičtí vrazi z okraje společnosti (Eugen Kogon) ani jako pouzí vykonavatelé cizích rozkazů bez vlastní vůle (Hannah Arendtová), nýbrž že jsou interpretováni jako lidé s vlastní zodpovědností a prostorem pro vlastní rozhodování, kteří sledují i své osobní zájmy a vyvíjejí vlastní iniciativu při svém jednání.⁴¹ Ačkoli se nabízejí určité typologizace, je zcela evidentní, že i přes některé podobnosti v jistých parametrech neexistuje pouze jeden jediný typ nacistického pachatele. Tak byli i v Einsatzgruppe H vedle sebe dvacetiletí mladíci a zralí padesátníci, muži bez vzdělání a promovaní právníci, lidé, kteří vstoupili do nacistické strany (NSDAP) nebo SS již v polovině dvacátých let, i ti, kteří se stali členy těchto organizací až během války. Téměř všem příslušníkům Einsatzgruppe H však bylo společné, že měli za sebou již značné válečné zkušenosti, protože v předcházejících pěti letech byli nasazeni na různých místech okupované Evropy. Charakteristická pro jejich nasazení na Slovensku byla tedy především jejich „zapracovanost“ a to, že věděli, co se od nich – jako od členů operační skupiny – očekává.

Jako příklad může s početnými zkušenostmi nasbíranými při předchozích nasazeních může zcela jistě sloužit velitel Einsatzgruppe H Josef Witiska. Jeho životopis je pro český kontext v mnohém ohledu velmi zajímavý. Witiska se narodil 5. července 1894 v Jihlavě.⁴² Po maturitě narukoval na tři roky do první světové války, naposled sloužil jako letecký pozorovatel v hodnosti nadporučíka na italské frontě. V květnu 1920 byl povolán k policejnímu ředitelství do Vídně, v prosinci 1922 přesídlil již jako promovaný doktor práv ke stejnému úřadu do Štýrského Hradce. Zde byl postupně povyšován, až do funkce policejního rady v roce 1935. Ve Štýrském Hradci se oženil a vychovával dceru z prvního manželství své ženy, další děti manželé Witiskovi neměli. Po anšlusu Rakouska byl v místě svého bydliště převeden do nově zřízené úřadovny státní policie, v dubnu 1939 byl s titulem vládního rady definitivně přijat do služeb gestapa. Na jaře 1941 působil krátce jako zástupce velitele

Göttingen, Wallstein 2002; MALLMANN, Klaus-Michael – PAUL, Gerhard (ed.): *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2004. Stěžejní prací s touto tematikou je rovněž publikace: WILDT, Michael: *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg, Hamburger Edition 2002.

41 V češtině srv. studii zde již vícekrát citovaného autora: MALLMANN, Klaus-Michael: Dr. Jeckyll & Mr. Hyde: Nacističtí zločinci v německém diskurzu. In: MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.): *Terezínské studie a dokumenty 2009*. Praha, Sefer 2010, s. 276–296.

42 Životopis Josefa Witisky jsem sestavila na základě studia různých primárních pramenů. K těm nejdůležitějším patří: BArch, bývalé BDC (Berlin Document Center), spisy SSO (SS-Offiziersakten) a RuSHA (Rasse- und Siedlungshauptamt-SS) (Witiska); *Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik* (Berlin), f. Ministerium für Staatssicherheit, HA IX/11, RHE 56/71, informace o profesní kariéře Witisky; ABS, f. 215 (S/2) (Různé bezpečnostní složky na Slovensku po roce 1945), sv. 130, inv. j. 15; *Institut für Zeitgeschichte* (München), databáze „Verfolgung von NS-Verbrechen“ (Witiska); *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg* (Ludwigsburg), jmenná kartotéka (Witiska).

gestapa ve slovinském Mariboru, v červnu byl odvelen k řídicí úřadovně gestapa do Prahy. Zde se stal o několik měsíců později zástupcem velitele gestapa a podílel se v této funkci na mnoha zločinech spáchaných v protektorátu, například když při druhém stanném právu podepisoval rozsudky smrti nebo když se osobně účastnil porady o připravovaném vypálení Lidic. V únoru 1943 byl povolán do Generálního gouvěrnementu (okupovaného Polska) a stal se (nižším) velitelem Bezpečnostní policie a SD ve Lvově. Tuto funkci vykonával až do svého převelení na Slovensko v září 1944, kde byl pověřen velením Einsatzgruppe H a kde zůstal poté jako velitel Bezpečnostní policie a SD až do konce války. Po německé kapitulaci se vydal směrem na západ, byl ale zatčen a dopraven do internačního tábora Glasenbach u Salcburku. V říjnu 1946 ho Američané na vyzvání vydali spolu s dalšími válečnými zločinci československým úřadům, Witiska se však při jízdě vlakem z Burghausenu do Plzně otrávil a zemřel. Oficiálně byl prohlášen za mrtvého Zemským soudem ve Štýrském Hradci 6. listopadu 1947.

Josef Witiska byl jedním ze starších příslušníků Einsatzgruppe H. Bojoval v první světové válce a cestu k nacismu našel až v pozdějších letech. Do nacistické strany vstoupil v roce 1938, když mu bylo čtyřiačtyřicet let, o členství v SS se ucházel o rok později, oficiálně byl přijat ale až v dubnu 1942 při svém odvelení do Mariboru. Poté následovalo rychlé povyšování, naposled v lednu 1945, když obdržel hodnost SS-Standartenführera. Získal řadu válečných vyznamenání, například Válečný záslužný kříž I. stupně s meči nebo Železný kříž I. stupně. Posudky vyzdvihovaly hlavně jeho zvláště vyvinutou vnímavost, neochvějný osobní postoj a pozitivní vztah k nacistické ideologii. Witiska byl rozhodně mužem, jemuž nacismus umožnil udělat během několika let závratnou kariéru – z úředníka ve Štýrském Hradci přes zástupce velitele gestapa v Mariboru a Praze až k (nižšímu) veliteli Bezpečnostní policie a SD ve Lvově a veliteli Einsatzgruppe H na Slovensku. Na těchto vysokých postech se aktivně podílel na šíření nacistické politiky a na zločinech, které zde byly spáchány. S ohledem na to příliš neudivuje, že se po porážce Německa, respektive před očekávaným odsouzením v Československu, rozhodl spáchat sebevraždu a vyhnout se tak převzetí odpovědnosti za své činy.

Poválečné trestní stíhání

Většina příslušníků Einsatzgruppe H se dožila konce války a pokračovala bez větších problémů v osobní i profesní sféře ve svém předválečném životě. Ve Spolkové republice Německo byl v souvislosti s činností této jednotky vynesena pouze jeden rozsudek, a to když byl v prosinci 1964 Zemským soudem v Dortmundu podle trestního práva pro mladistvé odsouzen bývalý příslušník Einsatzkommando 13 Silvester Weiß (narozen 27. listopadu 1925 v obci Janova Lehota na středním Slovensku) za nápomoc k zabití hostinského Alfonse Webera k jednomu roku vězení,

při vynesení rozsudku byl ovšem podmíněně propuštěn.⁴³ Všechna ostatní zahájená trestní řízení ve vztahu k Einsatzgruppe H byla zastavena bez vznesení obžaloby, a tedy bez vynesení rozsudku.

Proti příslušníkům Einsatzgruppe H bylo ve Spolkové republice zahájeno více než patnáct přípravných řízení, která se týkala zločinů spáchaných na Slovensku. Ve většině případů šlo o zatčení, deportace nebo usmrcení slovenských Židů a dalších civilistů, čehož se podezřelí buď přímo účastnili nebo za tyto skutky byli jako vedoucí osoby – například ve funkci velitele operačního komanda – zodpovědní. Podnět k vyšetřování vzešel zpravidla od Československé vládní komise pro stíhání nacistických válečných zločinců, která se obrátila s žádostí o prošetření na Ústřednu zemských justičních správ pro objasnění nacistických zločinů (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*) v Ludwigsburgu.⁴⁴ Po ukončení vyšetřování v Ludwigsburgu a sepsání závěrečné zprávy byly případy s celou dokumentací předány příslušnému státnímu zastupitelství, které pak rozhodovalo o dalším průběhu řízení, tedy o tom, zda bude vznesena obžaloba nebo bude řízení v tomto stadiu ukončeno. Že byla všechna řízení v souvislosti s Einsatzgruppe H až na jednu výjimku zastavena bez vznesení obžaloby, mělo rozličné důvody. Zásadní problém spočíval v tom, že se s vyšetřováním začínalo v podstatě až dvacet let po spáchání trestných činů a že ve většině případů nebylo vedeno – ať již z jakýchkoli důvodů – dostatečně důsledně. Někdy je dokonce nutné konstatovat, že němečtí vyšetřovatelé uplatňovali vysloveně pochybné praktiky a argumentaci.

Nejčastějšími důvody pro zastavení řízení bylo promlčení spáchaného trestného činu, nedostatečné podklady ke vznesení veřejné žaloby (z pohledu vyšetřovatelů) nebo fakt, že obviněný nemohl být jednoznačně identifikován či vypátrán. Zároveň však zůstávaly předložené prameny nevyužity, možní svědkové nebyli vyslechnuti a jednoznačné důkazy byly ignorovány. K rozhodnutí o zastavení trestního stíhání často stačily výpovědi obviněných či svědků z jejich okruhu. Vyšetřovatelé k nim většinou přistupovali s bezmeznou důvěrou a jejich svědeckví ani nijak nepřezkoumávali či neověřovali. Obvinění si osvojili různé strategie, jak postupovat při své obhajobě. Mnohdy se uchylovali ke zcela lživým výpovědím, poukazovali na ztrátu paměti, tvrdili, že se spáchaných zločinů neúčastnili, že o nich nic nevěděli, že se v daný moment zdržovali mimo své běžné místo nasazení, že ani nebyli příslušníky Einsatzgruppe H, nebo prostě odmítli vypovídat. Je zcela zřejmé, že se takovýmito

43 *BArch*, B 162/14161, Landesgericht Dortmund, rozsudek nad Silvestrem Weißem z 9.12.1964.

44 K Československé vládní komisi srv. ŠINDELÁŘOVÁ, Lenka: Denkschriften an die Bundesrepublik: Die Arbeit der Tschechoslowakischen Regierungskommission zur Verfolgung von NS-Kriegsverbrechern. In: CÜPPERS, Martin – MATTHÄUS, Jürgen – ANGRICK, Andrej (ed.): *Naziverbrechen: Täter, Taten, Bewältigungsversuche*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2013, s. 275–288. K ústředně v Ludwigsburgu v češtině srv. ŠINDELÁŘOVÁ, Lenka: Zentrale Stelle a trestní stíhání nacistických zločinů. In: MILOTOVÁ, Jaroslava – HÁJKOVÁ, Anna (ed.): *Tereziánské studie a dokumenty 2008*. Praha, Sefer 2009, s. 61–124.



Poválečná exhumace obětí nacistického teroru ve středoslovenské Kremničce (repro Národní archiv, Praha)

a podobnými výpověďmi chtěli chránit a zabránit tak svému odsouzení. Z jejich pohledu je tato taktika pochopitelná. Zarážející je ovšem přístup německých vyšetřovacích orgánů k těmto praktikám. Při čtení usnesení o zastavení řízení tak nejednou vzniká dojem, jako by se státní zástupci snažili mermomocí vymyslet jakékoli záminky, aby obvinění mohli být propuštěni, namísto toho, aby hledali důkazní materiál a ten náležitě vyhodnotili.

Někteří příslušníci Einsatzgruppe H byli ale přece jen ve Spolkové republice hnáni za svou činnost během války k odpovědnosti, postaveni před soud a odsouzeni za zločiny, které spáchali při svém nasazení mimo území Slovenska. Tyto rozsudky byly vyneseny převážně v šedesátých a sedmdesátých letech, zpravidla za účast na masových vraždách ve východní Evropě. Jelikož ale tato účast byla kvalifikována jako nápomoc k vraždě, nikoli jako vražda, a soudci přihlíželi k řadě polehčujících okolností, byli obžalovaní odsouzeni k nepřiměřeně nízkým trestům a ve většině případů pak předčasně propuštěni. Jako příklad lze uvést rozsudek nad bývalým příslušníkem z.b.V.-Kommanda 27 Gotthardem Schubertem (narozen 1. srpna 1913 v obci Hönigern, nyníšších Miodarech v polském Slezsku – zemřel 3. dubna 1985 ve Wiesbadenu), vyneseny v březnu 1973 Zemským soudem ve Wiesbadenu. Schubert byl odsouzen za nápomoc k vraždě 28 450 lidí k šesti letům vězení.⁴⁵ O něco vyšší trest vynesl Zemský soud v Koblenzi nad bývalým velitelem Einsatzkommanda 14

⁴⁵ BArch, B 162/14513, Landesgericht Wiesbaden, rozsudek nad Gotthardem Schubertem z 1.3.1973.

Georgem Heuserem za jeho zločiny spáchané ve funkci velitele gestapa v Minsku a okolí. Heuser byl odsouzen v květnu 1963 za nápomoc k vraždě a zabití více než jedenácti tisíc lidí k patnácti letům vězení, o šest let později byl ale předčasně propuštěn.⁴⁶ Pikantní na tomto případě bylo především to, že Heuser zastával při svém zatčení v roce 1959 funkci šéfa Zemského kriminálního úřadu v Porýní-Falci. Jeho případ je tak názornou ukázkou, jak mnozí nacističtí zločinci mohli po válce bez větších problémů dosáhnout pozoruhodné kariéry ve státní sféře Spolkové republiky.⁴⁷

Někteří příslušníci Einsatzgruppe H stanuli před soudem také mimo Spolkovou republiku. Tyto procesy probíhaly téměř výhradně v prvních poválečných letech, a to v rámci speciálně vytvořené justice. V mnoha evropských zemích byly tehdy zřízeny mimořádné soudy a vydány zvláštní zákony za účelem potrestání válečných zločinců a dalších provinilých osob. Většinou se v těchto případech jednalo o zrychlená řízení, po nichž následovalo bezprostřední vykonání rozsudku. Mnohdy byly také zavedeny nové trestné činy, které byly formulovány v některých případech velmi všeobecně, což umožňovalo různorodý a účelový výklad, navíc se uplatňoval při posuzování dřívějších skutků retroaktivní přístup. Charakteristická a z dnešního pohledu nanejvýš diskutabilní byla při těchto procesech hlavně ta skutečnost, že pozbyly platnosti běžné právní prostředky, jako například odvolání proti rozsudku.

Procesy s příslušníky Einsatzgruppe H se odehrávaly zejména v Československu, a to v režii okresních lidových soudů na Slovensku a mimořádných lidových soudů v českých zemích, respektive (v druhé fázi retribuice v roce 1948) lidových soudů. Zatímco na Slovensku probíhalo jejich trestní stíhání na základě nařízení Slovenské národní rady o „potrestání fašistických zločinců, okupantů, zrádců a kolaborantů a o zřízení ľudového súdnictva“ z 15. května 1945, v českých zemích byl určující normou dekret prezidenta o „potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech“ z 19. června 1945.⁴⁸

V českých zemích bylo odsouzeno pět bývalých příslušníků Einsatzgruppe H s hodností SS-Untersturmführer a vyšší. Všech pět rozsudků bylo vyneseno za zločiny

46 Tamtéž, B 162/14152, Landesgericht Koblenz, rozsudek nad Georgem Heuserem z 21.5.1963.

47 Když se Heuser v roce 1953 ucházel ve Spolkové republice o opětovné zařazení ke kriminální policii, napsal mu dobrozdání jeho bývalý podřízený z Einsatzkomanda 14 Johannes Hossbach, který byl v té době osobním referentem prezidenta Spolkového kriminálního úřadu. K osobě Georga Heusera a jeho poválečné kariéře srv. především ULLRICH, Christina: „Ich fühl' mich nicht als Mörder“: Die Integration von NS-Tätern in die Nachkriegsgesellschaft. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2011, s. 144–149 a 256–259.

48 „Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 33 o potrestaní fašistických zločinců, okupantů, zrádců a kolaborantů a o zriadení ľudového súdnictva“ z 15.5.1945. In: ŠUTAJ, Štefan – MOSNÝ, Peter – OLEJNÍK, Milan (ed.): *Prezidentské dekréty Edvarda Beneša v povojnovom Slovensku*. Bratislava, Veda 2002, s. 99–107; „Dekret presidenta republiky o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech“ z 19.6.1945 (č. 16/1945 Sb.). In: JECH, Karel – KUKLÍK, Jan – MIKULE, Vladimír (ed.): *Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky: Studie a dokumenty 1940–1945*. Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2003, s. 248–257.



Poválečná exhumace nacistických obětí v Turčianském Sv. Martině (repro Národní archiv, Praha)

spáchané v Protektorátu Čechy a Morava, nikoli na území Slovenska. Hermann Meyer (narozen 11. září 1902 ve Wilhelmshavenu), bývalý příslušník Einsatzkomanda 14, byl odsouzen Mimořádným lidovým soudem v Brně ke dvanácti letům vězení, v roce 1955 byl předčasně propuštěn a odsunut do Spolkové republiky.⁴⁹ Před stejným soudem stanul dřívější velitel Einsatzkomanda 13 Otto Koslowski, který byl odsouzen k trestu smrti a popraven.⁵⁰ Trest smrti vynesl také Mimořádný lidový soud v Mladé Boleslavi nad bývalým členem štábu Einsatzgruppe H a příslušníkem z.b.V.-Kommanda 29 Martinem Neubeckerem (narozen 22. ledna 1903 v haličském Gassendorfu, nyní na Ukrajině). Neubecker ovšem nebyl po vynesení rozsudku popraven, neboť byl považován za důležitého svědka pro další procesy; v roce 1949 byl jeho trest změněn na doživotí, o tři roky později zemřel ve výkonu trestu.⁵¹ Bývalý zástupce velitele z.b.V.-Kommanda 15 Egon Lüdemann byl v Uherském Hradišti rovněž odsouzen k trestu smrti, ani tentokrát však nedošlo k vykonání rozsudku, neboť proces se odehrál v nepřítomnosti obžalovaného, který nebyl do Československa

49 *Moravský zemský archiv* (Brno), f. Mimořádný lidový soud Brno, Ls 735/46, rozsudek nad Hermannem Meyerem z 11.6.1946.

50 *Tamtéž*, LSp 417/47, rozsudek nad Otto Koslowským z 3.5.1947.

51 *Státní oblastní archiv Praha*, f. Mimořádný lidový soud Mladá Boleslav, Lsp 157/47, rozsudek nad Martinem Neubeckerem z 3.5.1947; *Archiv Kanceláře prezidenta republiky (AKPR)*, Praha, Kancelář prezidenta republiky 2035-206754/49-465.

vydán z Britské okupační zóny v Německu.⁵² Posledním odsouzeným byl bývalý člen štábu Einsatzgruppe H Kurt Wilfer (narozen 1. srpna 1909 v Adorfu). Jeho pětiletý trest mu po započítání vyšetřovací vazby vypršel v roce 1950, kdy byl propuštěn. O dva roky později podepsal závazek spolupráce se Státní bezpečností, v roce 1965 byl však znovu zatčen a následujícího roku odsouzen Obvodním soudem pro Prahu 1 na deset let odnětí svobody.⁵³ Wilfer se tak stal jednou z mála osob, jež byly v Československu odsouzeny v souvislosti se zločiny spáchanými v období války ještě po ukončení retribučního soudnictví na konci roku 1948.

Další rozsudky byly vyneseny přímo na místě působení Einsatzgruppe H, tedy na Slovensku. Bývalý člen Witiskova štábu, vedoucí referátu v oddělení III Helmut Hoppe (narozen 7. července 1908 v Lipsku) byl po válce vydán z Rakouska do Československa a v srpnu 1948 odsouzen v Bratislavě na dvacet let vězení. Jeho zločin spočíval v tom, že „ako bývalý říšsky štátny príslušník v dobe od 10. septembra 1944 do 30. marca 1945 ako pracovník SD v Bratislave bojoval proti Slovenskému národnému povstaniu tým, že získaval správy o účastníkoch povstania, ďalej zisťoval po stránke sociologickej príčiny vzniku a priebehu povstania, tieto správy spracovával, posielal do Berlína a hlavné veliteľstvo nemeckej vojenskej moci podľa nich riadilo postup na potlačení SNP“.⁵⁴ Hoppe byl však jediným příslušníkem Einsatzgruppe H, který byl na Slovensku odsouzen v přítomnosti. Další rozsudky padly v nepřítomnosti obžalovaných nebo došlo k zastavení trestního stíhání ještě před vznesením obžaloby, a to zpravidla kvůli chybějícím údajům o obviněných, respektive o jejich místě pobytu. Ve většině případů se jednalo o hromadná řízení s větším počtem obviněných, při kterých soudům chyběly základní osobní údaje, jako přesné jméno či datum narození.

Příslušníci Einsatzgruppe H však stanuli před soudy i v dalších zemích. Několik rozsudků bylo nad nimi vyneseno také ve Francii, Rakousku, Jugoslávii, Německé demokratické republice, Polsku či Sovětském svazu. Kromě Otto Koslowského byli k trestu smrti odsouzeni a poté popraveni i další čtyři velitelé komand Einsatzgruppe H. Ludwig Teichmann byl 24. ledna 1947 popraven v Bělehradě, Helmut Glaser 28. srpna téhož roku v Lublani, Walter Liska 15. února 1949 v Lublinu a Franz Hoth 28. července téhož roku v Metách.⁵⁵ Rozsudky se ve všech případech

52 ABS, 325-5-1, rozsudek Mimořádného lidového soudu v Uherském Hradišti nad Egonem Lüdemannem z 28.5.1948.

53 NA, f. Ministerstvo spravedlnosti, Správa Sboru nápravné výchovy – Osobní spis Kurt Wilfer (nezpracováno), rozsudek Obvodního soudu pro Prahu 1 nad Kurtem Wilferem z 2.11.1966. Ke Kurtu Wilferovi srv. též STÁTNÍK, Dalibor: Agenti nacistických bezpečnostních složek Gestapa a Sicherheitsdienstu ve službách StB. In: *Sborník Archivu Ministerstva vnitra*, č. 1 (2003), s. 5–53.

54 *Štátny archív v Bratislave*, f. Ludový súd v Bratislave, Ls 282/48, rozsudek nad Helmutem Hoppem z 16.8.1948. V roce 1955 byl Hoppe předčasně propuštěn a žil později ve Spolkové republice (AKPR, Kancelář prezidenta republiky 2504-113436/54-659; *Staatsarchiv Hamburg*, 213-12, Staatsanwaltschaft Landgericht – Nationalsozialistische Gewaltverbrechen (NSG,), Sg. 0599/003).

55 Rozsudek proti Teichmannovi je uložen v srbském vojenském archivu v Bělehradě a nebyl mi ani přes opakované žádosti zpřístupněn. Dále viz *Arhiv Republike Slovenije* (Ljubljana),

týkaly zločinů, které odsouzení spáchali v těchto zemích před svým nasazením na Slovensku. Za zločiny spáchané na Slovensku byly vyneseny v přítomnosti obžalovaných pouze dva rozsudky proti příslušníkům Einsatzgruppe H s hodností SS-Untersturmführer a vyšší,⁵⁶ což vede nevyhnutelně k závěru, že tyto zločiny zůstaly dodnes na trestněprávní úrovni až na nepatrné výjimky zcela nepotrestány.

SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, t.e. 557, folio 211–264, rozsudek nad Helmutem Glaserem z 19.7.1947; *Instytut Pamięci Narodowej* (Warszawa), Lu 330/221 t. 1 (k. 29), rozsudek nad Walterem Liskou z 20.8.1948. Výtah z rozsudku proti Franzu Hothovi mi byl poskytnut poštou 31.3.2010 z francouzského Centrálního archivního depozitáře vojenské justice (*Dépôt Central d'Archives de la Justice Militaire*) v Le Blanc.

56 Kromě Helmuta Hoppeho byl odsouzen ještě bývalý velitel opěrného bodu v Žilině Einsatzkommando 13 Werner Schönemann, a to v říjnu 1951 lidovým soudem ve Vídni k devíti měsícům odnětí svobody (*Wiener Stadt- und Landesarchiv*, Vg 1 Vr 1072/49, rozsudek nad Wernerem Schönemannem z 8.10.1951).

Materiály

Mocenská vertikála a nálady v československé společnosti v padesátých letech 20. století

Pohled sovětských diplomatů v Praze

Galina P. Murašková

Následující stať je zpracována na základě studia dokumentů ve fondech tří nejvýznamnějších ruských archivů: Archivu Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace (*Archiv vněšněj politiki Rossijskoj Feděracii – AVP RF*), Ruského státního archivu pro nejnovější dějiny (*Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv novejšej istorii – RGANI*) a Archivu prezidenta Ruské federace (*Archiv prezidenta Rossijskoj Feděracii – AP RF*). Hlavní část zde využitých materiálů se nachází v prvně jmenovaném archivu, a to ve fondu Československý referát (*Referentura po Českoslovakii – fond 0138*), který obsahuje dokumenty zasílané prostřednictvím diplomatických kanálů z Prahy (velvyslanectví SSSR v Československu) a z Bratislavy (generální konzulát SSSR na Slovensku). Jsou to převážně zprávy sovětských diplomatů, hlášení pracovníků (i spolupracovníků) sovětského velvyslanectví a generálního konzulátu o cestách po zemi, záznamy rozhovorů s českými politiky a veřejnými činiteli. Pro studium nálad ve společnosti jsou zajímavé také zprávy o některých „negativních jevech“ v Československu, jež velvyslanectví získalo z československých silových struktur. V článku byly využity i dokumenty z dalších fondů uvedeného archivu, mimo jiné z fondu Sekretariát

ministra zahraničních věcí SSSR V. M. Molotova (*Sekretariat ministra inostrannych děl SSSR V. M. Molotova – fond 6*).*

Ruský státní archiv pro nejnovější dějiny je v článku zastoupen dokumenty z fondu mezinárodního oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu. Přinášejí zejména informace o situaci v Československu a ve vedení Komunistické strany Československa, které toto oddělení získalo různými cestami.¹ Studium těchto materiálů dovoluje nejen zkoumat proměnu pozic ve vládnoucí „stranické věrchušce“, ale také sledovat změny nálad v jednotlivých vrstvách české a slovenské společnosti, zejména mezi uměleckou a vědeckou inteligencí, studenty a státními zaměstnanci, a jejich reakce na rozhodnutí přijímaná vládou a stranickým vedením.

V článku jsem také využila několik dokumentů z Archivu prezidenta Ruské federace, které se týkají událostí v roce 1953. Byly získány již v devadesátých letech, kdy Ústav slavistiky a balkanistiky Ruské akademie věd (*Institut slavjanoveděnja i balkanistiki Rossijskoj akademii nauk*) připravoval sborníky dokumentů *Východní Evropa v dokumentech ruských archivů a Sovětský faktor ve východní Evropě*, a zčásti byly v těchto sbornících i publikovány.²

Při práci s danými dokumenty, jež pocházejí z uvedených archivů, musí badatel brát bezpodmínečně v úvahu podstatnou skutečnost, že jejich autory byli lidé, jejichž myšlení, postoje a kariéry se formovaly ve stalinské epoše. I když dění ve zlomových letech 1956 a 1957 vnímali různě, zůstávali přesto „sovětskými lidmi“, kteří k hodnocení událostí, o nichž informují, přistupovali z „třídního“ hlediska. Analyzované dokumenty tedy „v druhém plánu“ zachycují, jakou optikou československé poměry vnímali sovětsští diplomaté a další činitelé působící v zemi, a poskytují tak zajímavou sondu do formování politiky Kremlu vůči Praze v padesátých letech minulého století.

* Stať věnuji památce svých učitelů a přátel – českých historiků Antonína Václavů, Viliama Hanzela a Karla Jecha, kteří již nejsou mezi námi. V ruském znění je zahrnuta v nedávno uspořádané antologii mých studií (MURAŠKO, Galina Pavlovna: *Vlastnaja vertikal i evolucija umonastrojenij v Českoslovakii v 50-je gody XX v.: Po dokumentam rossijskich archivov*. In: TÁŽ: *Izbrannoje*. Ed. T. V. Volokitina – A. N. Kanarskaja – M. I. Leňšina. Moskva, Institut slavjanoveděnja Rossijskoj akademii nauk 2011, s. 230–264).

1 Fond Aparát ÚV KSSS 1949–1991 (*Apparat CK KPSS 1949–1991 gg. – fond 5*) je velmi rozsáhlý. Je proto členěn do „podfondů“, které obsahují materiály vždy zhruba z jednoho kalendářního roku a mají samostatný inventář (*opis*). (Pozn. překladatelky.)

2 MURAŠKO, G. P. – VOLOKITINA, T. V. – ISLAMOV, T. M. – NOSKOVA, A. F. – ROGOVAJA, L. A. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953*, sv. 2: *1949–1953*. Moskva, Institut slavjanoveděnja i balkanistiki RAN 1998; VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NAUMOV, O. V. – NOSKOVA, A. F. – CAREVSKAJA, T. V. (ed.): *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope, 1944–1953*, sv. 2: *1949–1953: Dokumenty*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2002.

Od stalinismu k „novému kurzu“

Mocenská vertikála, jež vznikla v Československu počátkem padesátých let, byla diktaturou monopolně vládnoucí komunistické strany, vytvořenou podle sovětského vzoru, i když ji zdobilo několik zdánlivě demokratických prvků v podobě dalších stran Národní fronty, fakticky kontrolovaných komunisty. Vnějšíkově byl tento systém téměř analogický s těmi, které tehdy fungovaly v ostatních zemích východní Evropy. Jeho zvláštnosti vyplývaly především z charakteru strany, která ve svých rukách soustředila moc. Narozdíl od Maďarska, Polska či Rumunska se totiž českoslovenští komunisté po únoru 1948 nepovažovali za cizorodý implantát, dosazený do svého postavení zvnějšku, ale za domácí sílu organicky vyrostlou ze sociálního a protifašistického zápasu československé společnosti.

Tato okolnost hrála nepochybně podstatnou úlohu v utváření nálad ve společnosti a atmosféry v zemi po únorovém vítězství KSČ. Jestliže moc získala strana, která ve svých řadách sdružovala více než dva miliony členů a udržela si i po stranických čistkách v letech 1949 a 1950 milion sedm set tisíc členů,³ nenechávalo to její politické protivníky na pochybách, že komunisté mají k dispozici široký kádrový rezervoár pro vznik nové vládnoucí elity a že budou aktivně a důsledně využívat svého triumfu. Fakta skutečně dokládají, že léta 1949 až 1952 byla v historii Československa nejen dobou aktivní „očisty“ životního prostoru pro vítěze (což mělo za následek vysokou vlnu politické emigrace ze země), ale i dobou rušení řady důležitých demokratických principů v organizaci společnosti.

Komunistické vedení v čele s Klementem Gottwaldem a Rudolfem Slánským, které se pod tvrdým tlakem Moskvy zřeklo koncepce „národní cesty k socialismu“ a přijalo stalinský model „urychlení výstavby socialismu“, se fakticky odsoudilo k otevřenému kopírování sovětské politické praxe. Do vědomí mas začalo intenzivně pronikat heslo „Sovětský Svaz – náš vzor“, které v podmínkách, kdy sovětské reálie zůstávaly utajeny před vnějším světem, přinášelo komunistům určitý politický efekt. Z hlediska problémů sledovaných v tomto článku ovlivňoval tento faktor v první řadě sféru formování mocenských struktur a kádrovou politiku. Principy, podle nichž se doplňovaly nejvyšší vrstvy funkcionářů, se rozpracovávaly pod přímým diktátem Moskvy.⁴ Do roku 1952 Ústřední výbor KSČ oficiálně schválil seznam sedmnácti tisíc funkcí bezprostředně podléhajících nejvyššímu stranickému orgánu. O tyto funkce se mohli ucházet jen příslušníci nejprivilegovanější části stranické elity. Mocenský ešalon, takzvanou stranicko-státní nomenklaturu, tvořilo přibližně osmdesát až devadesát tisíc osob.⁵ Jeho hlavní oporou se stali volení komunističtí funkcionáři, jejichž počet dosáhl v roce 1952 dvě stě tisíc. Z nich se měly formovat mocenské orgány na nižší úrovni.

3 Viz KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2006, s. 660.

4 Podrobněji k tomu viz VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F. – POKIVAJLOVA, T. A.: *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Stanovljenije političeskich režimov sovětskogo tipa*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2002, s. 154–169.

5 KŘEN, J.: *Dvě století střední Evropy*, s. 660.

Je přitom třeba vzít v úvahu, že tato nová konstrukce moci vznikala a fungovala pod kontrolou sovětských poradců. Materiály z ruských archivů svědčí o tom, že se Klement Gottwald pokoušel zabránit tomu, aby do Československa přišla podobná kontrolní instituce. Byl poslední mezi vůdci zemí střední a jihovýchodní Evropy, který souhlasil s tím, aby v zemi vznikl institut poradců. Nejprve se pod jejich kontrolu dostaly bezpečnostní orgány, později však začali poradci působit ve všech článcích mocenské struktury.⁶ V Československu se zavádění institutu poradců mimořádně silně rozvinulo až po Gottwaldově smrti v roce 1953, kdy stanul v čele země prezident Antonín Zápotocký, předsedou vlády se stal Viliam Široký a funkci prvního tajemníka Ústředního výboru KSČ získal Antonín Novotný.

Názorně to dokládá dopis Viliama Širokého a Antonína Zápotockého ministru zahraničních věcí SSSR Vjačeslavu M. Molotovovi z 29. června 1953, v němž stojí: „Československá vláda považuje za nezbytné rozšířit skupinu sovětských poradců v armádě a převelet sovětské vojenské poradce k brigádám, plukům, a dokonce k některým praporům a vyslat poradce také do lékařských, finančních a politických správ ministerstva obrany.“ Podle přiloženého seznamu požadovala československá strana tímto dopisem celkem 164 poradců.⁷ Přítomnost poradců kontrolujících klíčové složky státní správy, jak dokazují materiály z druhé poloviny padesátých let, se stala jednou z příčin přímo podněcujících protisovětské nálady u části obyvatel Československa.

Druhým faktorem, který měl počátkem padesátých let významný dopad na atmosféru ve společnosti, byly politické represe, rozvíjející se od roku 1949. K jejich ideologickému zdůvodnění posloužil postulát o „zostřování třídního boje“ v období přechodu společnosti k socialismu, aktivně využívaný v praxi sovětskými komunisty. V letech 1949 až 1954 zažila československá společnost dvě represivní vlny. První (1949–1951) zaměřila své ostří hlavně proti představitelům starých politických elit, s cílem přesvědčit obyvatelstvo, že se „stoupenci reakce“ nezřekli pokusů znovu uchopit moc a že zemi hrozil kontrarevoluční převrat. Propagandistická kampaň v masmédiích provázející vrchol této vlny – soudní proces se skupinou politiků, kteří aktivně oponovali komunistům a patřili k bývalé politické elitě, v čele s Miladou Horákovou – přinesla požadovaný výsledek.

Druhá represivní vlna udeřila dovnitř samotné vládnoucí strany. Ideologicky se také opírala o stalinský postulát – hledání nepřítele ve vlastních řadách – který v podstatě sloužil jako teoretické zdůvodnění meziklanového boje ve vedení strany o ovládnutí hybných pák „státostranické“ správy a o protlačení těch či oněch stranických uskupení na mocenský vrchol. Přesvědčivě to dokládají nyní dostupné materiály související s odhalením takzvaného protistátního spikleneckého centra v čele s generálním tajemníkem ÚV KSČ Rudolfem Slánským, s politickými procesy

6 O činnosti sovětských poradců v tomto regionu podrobněji viz VOLOKITINA, T. V. ad.: *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, s. 613–635.

7 *Archiv vněšněj politiky Rossijskoj Feděracii* (dále AVP RF), Moskva, fond (f.) 6 (Sekretariat ministra inostrannych děl SSSR V. M. Molotova), opis (op. – inventář) 12, papka (p. – složka) 70, dělo (d. – archivní jednotka) 565, list (l.) 136.

s vysokými stranickými funkcionáři (Marií Švermovou, Otto Šlingem, Arturem Londonem a jinými) a také s případem takzvaných slovenských buržoazních nacionalistů (Gustávem Husákem, Ladislavem Novomeským, Danielem Okálím a dalšími), který propukl plnou silou až po Gottwaldově smrti. Na sionismus se pohlíželo jako na nejdůležitější kanál, přes nějž údajně pronikala do komunistické strany zrada a špionáž.⁸ Propagandistická kampaň byla jasně zaměřena tak, aby přesvědčila veřejnost o existenci reálného nebezpečí pro formující se nové zřízení. V podnicích, úřadech a ústavech se konaly masové mítinky, vládě docházely rezoluce kolektivů pracujících s požadavky co nejpřísnějšího potrestání „zrádců“. Vlna antisemitismu, která zasáhla zemi po roce 1952, vytvářela podmínky, aby komunistická „věrchuška“ mohla důkladně vyměnit „kádry“ ve stranickém a státním aparátu.

Máme-li hovořit o počtu obětí politických represí první poloviny padesátých let, tak historici Hans Renner a Ivo Samson se domnívají, že ze všech zemí sovětského bloku byli nekonformně smýšlející lidé nejvíce pronásledováni v Československu.⁹ V této době byly podle Jana Křena v Československu vyneseny 232 rozsudky smrti, počet vězňů převýšil dvě stě tisíc a více než čtvrt milionu lidí prošlo pracovními tábory, v nichž osmdesát procent internovaných tvořili političtí vězni.¹⁰

Třetím faktorem bezprostředně ovlivňujícím smýšlení a nálady společnosti byla sociální politika státu. Její charakter určovala vládnoucí elita. Bádání českých historiků z poslední doby svědčí o tom, že v této sféře se v letech 1948 až 1953 zřetelně projevovaly protikladné tendence. Jestliže v letech 1949 a 1950 vykazovala data o stavu životní úrovně tendenci k růstu, i když velmi nevýraznou, tak v letech 1951 až 1953 svědčila o evidentním zhoršení situace v této oblasti. Do roku 1953 poklesla osobní spotřeba ve srovnání s rokem 1948 o pětadvacet procent. Předmětem jednání nejvyšších mocenských orgánů se od roku 1951 stále častěji stávaly živelně propukající stávkové protesty proti špatnému zásobování, nespravedlivému rozdělování přidělových lístků, které limitovalo normy potravin a zboží základní potřeby, a proti rušení některých sociálních jistot. Podle údajů uvedených známou českou historičkou Lenkou Kalinovou se v období 1948 až 1953 snížil podíl osobní spotřeby obyvatelstva na užitém objemu národního důchodu ze 75,2 na 58,9 procent; společenská spotřeba vzrostla z pěti na sedm procent, zatímco podíl akumulace v národním důchodu se zvýšil ze 17,8 na 24,1 procento a prostředky určené na obranu stouply ze dvou na deset procent. Průměrná reálná mzda pracujících klesla o dvanáct procent, u většiny nemanuálních pracovníků však o sedmnáct až dvacet procent. Dokonce i reálné mzdy průmyslových dělníků

8 Viz MURAŠKO, G. P.: Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR i vnutripartijnyje političeskije repressii v stranach Vostočnoj Jevropy na rubeže 1940-ch – 1950-ch gg. In: KRASILNIKOV, Sergej A. – BLJUM, Alain (ed.): *Suděbnyje političeskije processy v SSSR i kommunističeskich stranach Jevropy: Sravnitělnyj analiz mehanizmov i praktik proveděnja. Sbornik matěrialov rossijsko-francuzskogo seminara (Moskva, 11–12 sentabrja 2009 g.)*. Novosibirsk, Nauka 2010, s. 183–190 (také in: MURAŠKO, G. P.: *Izbrannoje*, s. 267–286).

9 Viz RENNER, Hans – SAMSON, Ivo: *Dejiny Československa po roku 1945*. Bratislava, Slovak Academic Press 1993, s. 97.

10 KŘEN, J.: *Dvě století střední Evropy*, s. 660.

se během let 1951 a 1952 i přes jejich nominální růst snížily a teprve v roce 1953 dosáhly úrovně roku 1949.¹¹

Jak dokládají materiály Archivu Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace, Moskva měla k dispozici dostatek úplných informací o vývoji situace v Československu. V tajné zprávě předsedy Rady vzájemné hospodářské pomoci Alexeje V. Zacharova zaslané v červnu 1953 vedení Ústředního výboru KSSS se přímo konstatovalo: „V posledních dvou letech se zhoršilo zásobování obyvatelstva, které začalo projevovat nespokojenost a pokles důvěry k opatřením vlády. Napětí v ekonomice vyvolávají především velmi vysoká tempa růstu těžkého průmyslu a přehnaný rozsah vojenské výroby. (...) Od 1. června 1953 byl v Československu zrušen lístkový systém a zároveň byla provedena peněžní reforma, cenová hladina vzrostla pětikrát. (...) Výdaje v rozpočtech dělníků a úředníků po zrušení lístkového systému vzrostly o 22 %. (...) Zvýšení cen nebylo kompenzováno zvýšením mzdy...“¹² Společnost, především dělnictvo, představující sociální základnu vládnoucí strany, přijaly peněžní reformu negativně. Odpovědí na ni bylo sto třicet stávek ve významných průmyslových centrech země. V Plzni, Praze a Ostravě od 1. do 4. června 1953 stávkovalo dvanáct tisíc lidí. Podle vzpomínek svědků se protestních stávek účastnili i komunisté. V Plzni, která se stala centrem protestního hnutí proti peněžní reformě, použila moc při rozhánění demonstrace, v jejichž řadách šli společně dělníci ze Škodovky, nespokojení s reformou, a přímí protivníci režimu, policii i vojsko.¹³ Sovětský velvyslanec Alexandr Je. Bogomolov to počátkem června 1953 komentoval slovy, že do „ÚV KSČ postupně docházejí informace o reakčních náladách určitých skupin inteligence, zaměstnanců a dalších vrstev pracujících“.¹⁴ Prezident Antonín Zápotocký musel na poradě tajemníků krajských výborů KSČ 11. června 1953 přiznat, že „situace se zdála být v některých chvílích hroživou“ a že „na ní měla velký podíl nevšímavost některých vedoucích pracovníků k potřebám lidí“.¹⁵ Situace v Československu v polovině roku 1953 svědčila o růstu napětí mezi komunistickou stranou, zosobňující moc, a společností a byla reálným projevem krize důvěry v novou vládnoucí elitu.

Sovětské vedení na základě informací přicházejících ze země nejrůznějšími kanály dospělo k závěru, že „českoslovenští přátelé evidentně podcenili složitost vnitřní situace v zemi a nevyvodili z těchto událostí nezbytné závěry, z čehož hrozí do budoucna nové vážnější potíže“.¹⁶ Dvacátého června 1953 bylo z Moskvy do Prahy

11 KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007, s. 194 n.

12 AVP RF, f. 0138, op. 129, p. 71, d. 578, l. 2, 7 a 8.

13 Viz ČISAŘ, Čestmír: *Paměti: Nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha, SinCon 2005, s. 412–415.

14 MURAŠKO, G. P. ad. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953*, sv. 2, s. 925, dokument č. 330 – Z deníku A. Je. Bogomolova: Záznam rozhovoru s A. Novotným o situaci ve straně v souvislosti s peněžní reformou z 5.6.1953 (viz pozn. 2).

15 Citováno podle: KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 196.

16 Srv. VOLOKITINA, T. V. ad. (ed): *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope, 1944–1953*, sv. 2, s. 768 n., dokument č. 297 – Šifrovaný telegram ministra zahraničních věcí SSSR Vjačeslava M. Molotova pro sovětského velvyslance v Československu Alexandra Je. Bogomolova s hodnocením situace v zemi získaným od československé strany z 20.6.1953.

zasláno následující doporučení: „Bylo by správné, kdyby českoslovenští přátelé správně analyzovali aktuální hospodářské plány jak ve vztahu k průmyslu, tak i k zemědělství, a vnesli do těchto plánů potřebné a důležité korektury.“¹⁷ Byl to přímý signál československým soudruhům, že mají operativněji sledovat, jak sovětské „kolektivní vedení“ po Stalinově smrti koriguje politický kurz, a aby nezapomínali na slova Klementa Gottwalda z ledna 1953, že „jedině větší přiblížení k sovětskému vzoru se jeví jediným a hlavním zákonem rozvoje lidově demokratických zemí“.¹⁸ Začátkem července 1953 navštívil prezident Zápotocký Moskvu, kde ho značně překvapila ostrá kritika hospodářské politiky realizované v Československu, na jejíž úspěchy v rozvoji těžkého průmyslu byl velmi hrdý.¹⁹ Zápotocký musel tuto kritiku přijmout a souhlasit s tím, že je nezbytné přejít od politiky „tvrdé ruky“ k „novému kurzu“. Svědčilo o tom vypracování speciálního koncepčního dokumentu – „Tezí politického sekretariátu ÚV KSČ o současné ekonomické a politické situaci a úkolech strany a vlády v nejbližší době“. Projednávání tohoto dokumentu, jenž byl konzultován s Moskvou a opětovně sovětským vedením kritizován,²⁰ trvalo do září 1953. Při jeho dopracovávání se postupně krátila kritická analýza dřívější politiky, až se v definitivně přijaté znění v podstatě konstatovalo, že generální linie strany byla správná, závažné chyby ale nastaly při její realizaci nižšími stranickými orgány.²¹ Tento závěr plně odrážel nálady vládnoucího „triumvirátu“ – Antonína Zápotockého, Antonína Novotného a Viliama Širokého – a v mnohém určoval charakter vzájemných vztahů mezi komunistickým vedením a společností.

V letech 1954 a 1955 československé vedení jako ústřední úkol řešilo zvýšení životní úrovně pracujících. Větší pozornost začalo věnovat rozvoji lehkého průmyslu, produkujícího zboží široké spotřeby, a zvýšení výdajů v sociální oblasti. Zaváděná opatření přitom využilo k široké propagandistické kampani na podporu takzvaného nového kurzu. V krajských městech se již v dubnu 1954 konaly masové manifestace vítající vládní usnesení o snížení cen veškerého zboží široké spotřeby. V Praze se této akce zúčastnilo dvě stě tisíc lidí, v Brně pětadvacet tisíc a v dalších krajských

17 *Tamtéž*, s. 769.

18 Citováno podle: CÍSAŘ, Č.: *Paměti*, s. 420.

19 Podrobněji o této návštěvě viz KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal 2005, s. 71 n.

20 Sověti vyčítali československému komunistickému vedení a vládě především to, že „se kají nad veškerou míru a opětovně připouštějí nesprávné formulace při hodnocení dřívější hospodářské politiky, která vedla ke snížení životní úrovně obyvatelstva, a také v otázkách zemědělské politiky a združstevňování venkova“. Zároveň konstatovali, že v dokumentu navržená opatření ke zlepšení materiální situace pracujících jsou nedostatečná: „Neodkladným úkolem je přijmout taková opatření, která by dovolila v letech 1953–1954 předstihnout úroveň materiální situace dělníků z roku 1950 cestou mnohem významnějšího snížení cen, než je navrženo v tezích, ještě v tomto roce a také jistého zvýšení mezd pro určité kategorie dělníků, kteří se nacházejí v nanejvýš nepříznivé situaci.“ (VOLOKITINA, T. V. ad. (ed): *Sovetskij faktor v Vostočnej Jevrope, 1944–1953*, sv. 2, s. 794–801, dokument č. 305 – Poznámky sovětské strany k „Tezím politického sekretariátu ÚV KSČ o současné ekonomické a politické situaci Československa a úkolech strany a vlády v nejbližší době“.)

21 Viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, s. 573.

centrech mezi deseti a šedesáti tisíci občany.²² Hlavním záměrem kampaně ke snížení maloobchodních cen, která trvala až do roku 1960, bylo především odstranit politické napětí ve společnosti, obnovit její důvěru ve vládnoucí elitu a získat masovou podporu pro „nový kurz“. Současně s tím stranické orgány posílily svou kontrolu nad sdělovacími prostředky. Jak pochvalně sdělovalo sovětské velvyslanectví do Moskvy, „celý československý tisk včetně tisku nekomunistických stran, masových organizací a úřadů je nyní řízen komunistickou stranou. Jeho obsah se řídí hlavními úkoly, jež komunistická strana staví před národy Československa v každé etapě výstavby socialismu.“²³

„Nový kurz“ se projevil i v částečném odklonu od dosavadního zaměření represe. V centru pozornosti nyní nebylo hledání nepřítelů uvnitř strany či boj o postavení v systému stranické hierarchie, ale snaha udržet pod kontrolou nálady těch sociálních vrstev, které komunisté považovali za svou hlavní oporu. Jednalo se v první řadě o dělnictvo, jež disponovalo takovým účinným nátlakovým prostředkem, jakým byly stávky, jak se ukázalo v létě 1953.

Soudě podle informací pravidelně zasílaných sovětským velvyslanectvím, stávky propukaly v různých oblastech země a nebyly vyvolávány politickými, ale především ekonomickými příčinami. Nejčastějším důvodem ke stávce bylo zvýšení pracovních norem, zavedení nočních směn, zadržetí nebo neúplné vyplacení mzdy.²⁴ Mocenské orgány však ve stávkových akcích viděly především politickou hrozbu a přičítaly je zejména své nedostatečné autoritě v dělnickém prostředí, kde podle nich přetrvával vliv sociální demokracie.²⁵ „Sociáldemokratismus není v zemi ani zdaleka překonán a dává o sobě nezřídka vědět na nejrůznějších úsecích politického, hospodářského a kulturního života země,“ sdělovalo v dubnu 1955 sovětské velvyslanectví do Moskvy ve své analýze situace na „ideologické frontě“ v Československu. Právě tímto argumentem, uváděným československou stranou, vysvětlovali analytici sovětského velvyslanectví „případy, kdy dělníci jednotlivých továren a závodů, nespokojení s tím či oním vládním opatřením, různě zdržují výrobu a demonstrativně nechodí do práce“. V dokumentu se zdůrazňovalo, že mnoho takových případů se vyskytlo

22 *Tamtéž*, s. 595–597.

23 *AVP RF*, f. 0138, op. 39, d. 30, p. 261, l. 29, zpráva 3. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Dmitrije K. Zvonkova z 5.3.1955 o československém tisku, zaslaná 4. (evropskému) oddělení Ministerstva zahraničních věcí SSSR.

24 Pro příklad je možné uvést informaci zaslanou 23.4.1955 náměstkovi ministra zahraničních věcí Valerianu A. Zorinovi. Ve zprávě se uvádělo, že 1. dubna 6800 dělníků Závodu Klementa Gottwalda v Ostravě-Kunčicích, jedné z vlajkových lodí československého průmyslu, přerušilo na čtyři hodiny práci. Závod byl vybudován v letech 1949–1953 a mezi dělníky převládali mladí lidé. Příčinou stávky bylo zvýšení pracovních norem. „Dělníci pokračovali v práci až poté, co jim správa přislíbila revizi nových norem,“ psalo se ve zprávě, jež informovala ještě o sedmi dalších stávkách vyhlášených na protest proti zvýšení pracovních norem. (*AVP RF*, f. 0138, op. 39, d. 67, p. 26, l. 68, informace o událostech odehrávajících se v Československu v dubnu 1955.)

25 *Tamtéž*, f. 0138, op. 39, d. 66, p. 267, l. 104, dopis vedoucího evropského oddělení Ministerstva zahraničních věcí SSSR Michaila V. Zimjanina sovětskému velvyslanci v Československu Nikolaji P. Firjubinovi z 15.5.1955.

v roce 1953 zvláště v Plzni, Ostravě a dalších průmyslových městech. V roce 1954 se podobné akce opakovaly v souvislosti s přechodem na trojměnný provoz v řadě textilních továren Královéhradeckého kraje, ale i na dalších místech, a v roce 1955 také v Jáchymovských uranových dolech a v Trutnově kvůli revizi pracovních norem. Pisatel zprávy přitom konstatoval, že „podobná vystoupení dělníků probíhají v těch případech, kdy se věc týká jejich kapsy a stranické organizace to dělníkům patřičně nevysvětlují, ale často realizují mnohá opatření administrativní cestou“.²⁶

Bývalí členové sociálnědemokratické strany, kteří nevstoupili do KSČ, se v takové situaci stávali objektem sledování ze strany bezpečnostních orgánů. Sovětské velvyslanectví v Praze v březnu 1955 pravidelně informovalo Moskvu o zatýkání „nových záškodnických skupin sociálních demokratů“. Nicméně pokusy sovětského ministerstva státní bezpečnosti „získat zobecňující materiály, které by odhalovaly charakter této podvrtné činnosti a také kroky, jež činí KSČ proti sociální demokracii, nebyly korunovány úspěchem“, konstatovalo se v dopise vysokého úředníka sovětského ministerstva zahraničí velvyslanci Nikolaji P. Firjubinovi do Prahy.²⁷ Ačkoli soudní procesy se sociálními demokraty probíhaly v tichosti, aniž by přitáhly zvláštní pozornost veřejnosti, a obešly se bez rozsudků smrti, svou úlohu ve vyvolání napětí ve společnosti určitě sehrály.

Poněkud odlišná byla situace na Slovensku, kde se završoval proces přerozdělení moci ve slovenské komunistické elitě, zahájený ještě v roce 1949 a probíhající pod heslem boje se „slovenským buržoazním nacionalismem“.

V létě 1955 bylo výjimečnou událostí odhalení největšího Stalinova pomníku na světě na pražské Letné. Soudě podle sovětské diplomatické korespondence však větší vzrušení v československé společnosti vzbudila návštěva Nikity Sergejeviče Chruščova v Bělehradě na přelomu května a června 1955, jeho rozhovory s Josipem Brozem Titem a přijetí sovětsko-jugoslávské deklarace, v níž se vyhlášovaly nové principy vzájemných vztahů mezi oběma zeměmi. Reakce různých skupin československého obyvatelstva byla evidentně neočekávaná jak pro domácí mocenské struktury, tak pro sovětské diplomaty v Praze. Velvyslanec Firjubin znepokojeně informoval Moskvu: „Českoslovenští přátelé sdělují, že deklarace vlády SSSR a Jugoslávie vyvolala všude politické oživení a kladnou reakci pracujících ČSR. Mnozí dělníci a zaměstnanci československých institucí chválí v živelně organizovaných diskusích politiku KSSS a sovětské vlády. Avšak zároveň s kladnými ohlasy na deklaraci šíří reakční živly řeči, že Komunistická strana Sovětského svazu oficiálně uznala dvě možné cesty výstavby socialismu. Šíří se verze, že R. Slánský a jiní jsou nevinní, že ÚV KSČ a vláda ČSR to brzy vyhlásí. (...) V souvislosti s tím, že někteří političtí pracovníci nesprávně interpretují sovětsko-jugoslávské rozhovory a nepochopili některá ustanovení deklarace, se 2.–4. června v Praze konala

26 *Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv novejšej istorii (RGANI)*, Moskva, f. 5, op. 28, d. 401, l. 71, „Spravka o položenii na ideologičeskom frontě“, zpráva 1. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Nikolaje I. Semjonova z 9.4.1955.

27 *AVP RF*, f. 0138, op. 39, p. 66, d. 267, l. 105, dopis vedoucího evropského oddělení Ministerstva zahraničních věcí SSSR Michaila V. Zimjanina velvyslanci v Československu Nikolaji P. Firjubinovi.

speciální instruktaž.²⁸ Zmínka velvyslance o urychleném svolání instruktaže svědčila o evidentním znepokojení mocenských orgánů z tak široké interpretace tohoto dokumentu.

Centra opozičních nálad v době „tání“

Nálady československé společnosti se začaly od podzimu 1955 vzdalovat od oficiálního kurzu vládnoucí strany a tento proces nabýval na síle. V řadách socialistické a lidové strany a také mezi některými kategoriemi obyvatelstva byly ženevská schůzka představitelů čtyř mocností²⁹ a sovětsko-jugoslávské rozhovory v Bělehradě hodnoceny jako ústupky socialistického tábora před kapitalistickými zeměmi, jako ústup komunistů z jejich pozic. Činitelé nekomunistických stran, které byly součástí Národní fronty, mluvili podle sovětských diplomatů takřka veřejně o tom, že v nejbližší době nastanou v zemi významné politické změny. Hovořilo se prý zejména o možnosti vytvořit novou vládu, v jejímž čele by mohl stát předseda socialistické strany Emanuel Šlechta.³⁰

Velmi specifickou reakci v dělnickém prostředí vyvolal návrh odstranit bariéry bránící volnému styku osob a obchodu mezi Východem a Západem zformulovaný v závěrečném dokumentu ženevské porady. Objevovaly se názory, že případný podpis sovětsko-západoněmecké smlouvy může vyvolat zostření konkurenčního boje mezi Spolkovou republikou a Československem. Mezi obyvateli Pražského kraje se dosti často šířily zvěsti, že v případě uzavření dohody se Spolkovou republikou bude muset Československo vrátit majetek konfiskovaný Němcům a sporná otázka československých pohraničních oblastí může být v Moskvě vyřešena v německý prospěch.³¹ Ale to byl pouze začátek.

Kritické nálady v československé společnosti se totiž v polovině roku 1956 proměnily ve významný politický faktor. Stalo se tak po dvacátém sjezdu sovětských komunistů, s Chruščovovým projevem odhalujícím „kult osobnosti“ Stalina,

28 *Tamtéž*, f. 0138, op. 39a, p. 6, d. 27, l. 110, informace sovětského velvyslance v Praze Nikolaje P. Firjubina pro náměstka ministra zahraničních věcí Valeriana A. Zorina z 3.6.1955.

29 Summit se konal ve dnech 18.–23. července 1955 a byl prvním poválečným setkáním vrcholných představitelů čtyř vítězných velmocí, tedy SSSR, USA, Velké Británie a Francie. Předmětem jednání byla německá otázka a projevil se zde dva zásadně rozdílné přístupy k jejímu řešení. Zatímco západní mocnosti byly pro sjednocení Německa a jeho začlenění jako jednoho státu do jejich vojensko-politického uskupení, sovětská strana vycházela z existence dvou států s různým společensko-politickým zřízením na území Německa a cíl jednání viděla v normalizaci vztahů mezi nimi. V závěrečném komuniké se zdůrazňovalo, že řešení německé otázky a obnovení Německa musí být realizováno v souladu s národními zájmy německého lidu a se zájmy evropské bezpečnosti.

30 *RGANI*, f. 5, op. 28, d. 300, l. 201 n., z deníku 3. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Dmitrije K. Zvonkova, záznam rozhovoru s vedoucím oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ Václavem Slavíkem z 10.11.1955.

31 *AVP RF*, f. 0138, op. 39, p. 67, d. 267, l. 117 n., informace sovětského velvyslanectví v Praze o zasedáních ÚV KSČ v březnu a dubnu 1956 pro ÚV KSSS z 30.5.1956.

a následujících zasedáních Ústředního výboru KSČ v březnu a dubnu 1956, na nichž byl projednáván „kult osobnosti“ s ohledem na situaci v Komunistické straně Československa. Právě tato zasedání ukázala, že nejvyšší stranické vedení přistupuje k nově nastolenému problému velmi opatrně, když si vytklo za cíl realizovat novou strategickou linii přicházející z Moskvy s co nejmenšími „kádrovými náklady“. Snažilo se hlavně udržet si mocenské funkce a vyhnout se osobní odpovědnosti za politické represe z let 1949 až 1952. Proto nebylo vůbec náhodné, že Antonín Novotný ve svém projevu na zasedání koncem března tvrdil, že „nosieli ‘kultu osobnosti’ byli svého času členové politbyra, členové ústředního výboru a vládní činitelé a šířili jej i všichni straničtí aktivisté. Tak ‘kult osobnosti’ zasáhl celou naši stranu, celý náš život a je těžké si představit všechny jeho škodlivé následky. Ke ‘kultu osobnosti’ je třeba se postavit jako k nemoci, kterou jsme povinni vyhnat z těla strany. (...) Zároveň s bojem proti ‘kultu osobnosti’ musíme zahájit boj za upevnění kolektivnosti ve vedení strany od nejvyšších do nejnižších článků.“³²

Byl to výborně promyšlený manévr, který dovolil vládnoucímu uskupení nejen udržet v rukou mocenské páky, ale i získat tvář antistalinistů. Tím, že veřejně odsoudil stalinismus a „kult osobnosti“ a přidal se k nové linii KSSS v mezinárodním komunistickém hnutí, si československý triumvirát zajistil podporu Moskvy. Ve vnitřní politice však tuto novou linii přijímal nejvýše obezřetně a „po kapkách“. Československé mocenské centrum především vůbec nepředpokládalo, jak prozrazují materiály pléna, že by pod hesly namířenými proti „kultu osobnosti“ sáhlo na autoritu historického vůdce strany – Klementa Gottwalda. Hlavní důraz přitom kladlo na upevnění kolegiality ve vedení země.³³

Vnitrostranická diskuse ke klíčovým otázkám rozvoje země, která brzy následovala, však odhalila dosti široké spektrum nálad ve společnosti, jež se rozcházely s oficiálním kurzem KSČ vyhlášeným na právě skončeném dubnovém zasedání jejího ústředního výboru. Bádání v dokumentaci uložené v ruských archivech dovoluje stanovit – možná s jistou rezervou – čtyři centra opozičních nálad.

První centrum představovala umělecká inteligence a její svazy, především Svaz československých spisovatelů. Sjezd spisovatelského svazu, který se konal ve dnech 22. až 29. dubna 1956, hned po zasedání Ústředního výboru KSČ, ukázal velmi přesvědčivě, že tato organizace se fakticky ocitla mimo kontrolu stranického vedení. Jak sdělil ministr kultury Ladislav Štoll v rozhovoru legačnímu radovi sovětského velvyslanectví Pjotru G. Krekotěnovi, ještě v předvečer zahájení sjezdu vystoupil na schůzi stranické skupiny svazu spisovatelů básník Pavel Kohout „s ostrými útoky vůči politbyru a vládě a požadoval svolání mimořádného sjezdu strany“. Kohoutovo vystoupení podpořila značná část účastníků schůze. Pokusy prezidenta

32 Pasáž z projevu prvního tajemníka ÚV KSČ je citována v deníku legačního rady sovětského velvyslanectví v Praze Pjotra G. Krekotěna (*RGANI*, f. 5, op. 28, d. 400, l. 222).

33 „Obětím beránkem“ za všechny hříchy období „kultu osobnosti“ se stal Gottwaldův zeť Alexej Čepička, jenž ve svých rukách soustředil značnou moc (byl členem stranického politbyra, prvním náměstkem předsedy vlády a ministrem obrany). Usnesením ÚV KSČ z 20. dubna 1956 byl zbaven všech funkcí „kvůli nedostatům a chybám, jichž se dopustil při plnění stranických a státních povinností“. (*Tamtéž*, l. 222.)

republiky Antonína Zápotockého stejně jako náměstka ministra kultury, básníka a kritika Jiřího Taura, kteří se účastnili jednání stranické skupiny, ovlivnit postoje spisovatelů nevedly k úspěchu. „Komunistická skupina,“ prohlásil Štoll v rozhovoru, „přijala rezoluci, navrženou P. Kohoutem, žádající rozpuštění politbyra ÚV a svolání mimořádného sjezdu strany“.³⁴

Tajemník ÚV KSČ pro ideologii Jiří Hendrych musel přiznat, že na spisovatelském sjezdu byli do jeho ústředního výboru zvoleni lidé, kteří „nejsou s to realizovat stranickou linii ve vedení literární fronty“. Měl na mysli zejména Jaroslava Seiferta, Františka Hrubína, Jana Kaplického, Jana Nohu a Dominika Tatarku, kteří na tomto fóru otevřeně vystoupili s obhajobou práva spisovatelů na vyjádření svých tvůrčích postojů. Atmosféra na sjezdu byla taková, že Tatarka, který podle Hendrycha vyzval spisovatele, aby zaujali opoziční postoj k současnému společenskému zřízení, byl zvolen nejen členem ústředního výboru svazu, ale dokonce do jeho předsednictva.³⁵

Ve Svazu výtvarných umělců začali podle sovětského velvyslanectví udávat tón „obdivovatelé Západu“ – malíř Vlastimil Rada, Adolf Hoffmeister a jiní. Mezi uměleckou inteligencí se množila prohlášení o odchodu ze strany.³⁶

Druhé opoziční centrum představovala studující mládež, kterou podpořila část učitelů na fakultách Karlovy univerzity, Komenského univerzity v Bratislavě a v některých dalších školách. Právě v tomto prostředí zaznívala nejradikálnější kritika politiky KSČ. Nepřekvapuje proto, že zde sovětské velvyslanectví pozorně sledovalo vývoj situace. V polovině padesátých let existovalo v zemi čtyřicet vysokých škol včetně takových významných vzdělávacích center, jako byla Univerzita Karlova v Praze, Univerzita J. E. Purkyně v Brně a Komenského univerzita v Bratislavě. Počet vysokoškolských studentů denního i dálkového studia dosáhl tou dobou sedmdesáti a půl tisíce. Zhruba čtyřicet procent z nich tvořili studenti dělnického a rolnického původu. Od poloviny padesátých let se však mezi nimi začal zvyšovat podíl potomků z dalších sociálních skupin, kteří měli po únoru 1948 do jisté míry omezený přístup na vysoké školy.³⁷

Po zasedáních Ústředního výboru KSČ v březnu a dubnu 1956 začali studenti vystupovat s požadavky „projednat na zasedání Národního shromáždění otázku rozšíření demokratických svobod v zemi“, přestat s umlčováním západních „hlasů“ a dovolit obyvatelstvu nerušeně poslouchat pořady rozhlasové stanice Svobodná Evropa, nehrát sovětskou hymnu při akcích nesouvisejících s československo-sovětskými

34 *RGANI*, f. 5, op. 28, d. 400, l. 228, z deníku legačního rady sovětského velvyslanectví v Praze Pjotra G. Krekotěna, záznam rozhovoru s ministrem kultury Ladislavem Štollem 16.6.1956.

35 *Tamtéž*, f. 5, op. 28, d. 401, l. 279, z deníku rady sovětského velvyslanectví v Praze Arkadije V. Budakova, záznam rozhovoru s tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem 19.6.1956.

36 *AVP RF*, f. 0138, op. 41, p. 55, d. 525, l. 161 n., „Ob uspechach v razvitii narodnogo obrazovanija“, zpráva sovětského velvyslance v Praze Ivana T. Grišina zasláná ministru zahraničí SSSR Dmitriji T. Šepilovovi 5.6.1956.

37 *RGANI*, f. 5, op. 28, d. 401, l. 113–115, z deníku 1. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Nikolaje I. Semjonova, záznam rozhovoru se zástupcem vedoucího oddělení pro školství a vědu ÚV KSČ Zelenkou ze 17.5.1956.

vztahy.³⁸ Kromě toho požadovali, aby byl obnoven systém reálných a klasických gymnázií, který podle nich lépe odpovídal úrovni rozvoje země. Dále studenti trvali na vyřazení kurzů marxismu-leninismu z programu výuky na vysokých školách a také na tom, aby výuka ruského jazyka byla fakultativní. Zaznívaly také výzvy, aby byla zrušena povinná vojenská služba pro absolventy vysokých škol. Poprvé se mezi studenty objevil i požadavek ukončit přítomnost sovětských poradců v zemi.³⁹

Sovětské velvyslanectví registrovalo mimořádně bouřlivý průběh shromáždění studentů Univerzity Karlovy a Akademie muzických umění v Praze a také vysokých škol v Bratislavě. Velvyslanec Ivan T. Grišin počátkem června 1956 znepokojeně sděloval svému nadřízenému ministrovi: „Mimořádný podiv vyvolává chování učitelů marxismu-leninismu na stranických schůzích a studentských shromážděních, protože ti ve své většině podněcovali protistranická vystoupení. Došlo to tak daleko, že dokonce na Vysoké stranické škole ÚV KSČ učitelé marxismu-leninismu a dalších společenských věd otevřeně projevovali nedůvěru vůči ÚV KSČ a požadovali svolání mimořádného sjezdu strany. (...) Také je sotva náhodou, že na shromáždění studentů AMU byli pozváni spisovatelé a básníci Hrubín, Seifert a Kohout, kteří na druhém spisovatelském sjezdu vystoupili nepřátelsky.“⁴⁰ Je evidentní, že studentská vystoupení velmi zneklidnila sovětské diplomaty v Praze, takže velvyslanec Ivan T. Grišin „považoval za vhodné dát našim přátelům podnět, aby obrátili pozornost k situaci na vysokých školách“.⁴¹

Jako třetí centrum neklidu vystupovaly základní stranické organizace s převahou inteligence. V tomto prostředí byla otevřeně vyjadřována nedůvěra ke komunistickému vedení a deklarován požadavek svolat mimořádný sjezd strany a odvolat jejího prvního tajemníka Antonína Novotného. Nutnost svolat sjezd byla odůvodňována tím, že Ústřední výbor KSČ „se stále ještě mechanicky řídí usneseními ÚV KSSS a ... neprojevuje dostatečnou schopnost dialekticky a samostatně projednat naše problémy, jak to činí KSSS“.⁴²

Na schůzích základních organizací KSČ na některých ministerstvech (mimo jiné na ministerstvu zahraničních věcí, ministerstvu chemického průmyslu a ministerstvu strojírenství), v Československé akademii věd, Státním úřadu plánovacím, na řadě fakult Univerzity Karlovy, ve vojenských školách (mimo jiné ve Vojenské politické akademii a Vojenské lékařské akademii) a také v některých vědeckovýzkumných ústavech zazníval nejen požadavek svolání mimořádného sjezdu strany, ale i řada

38 *Tamtéž*, l. 116 n.

39 *Tamtéž*, l. 277 n., z deníku rady sovětského velvyslanectví v Praze Arkadije V. Budakova, záznam rozhovoru s tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem 19.6.1956.

40 *AVP RF*, f. 0138, op. 41, p. 55, d. 525, l. 161 n., „Ob uspechach v razvitii narodnogo obrazovanija“, zpráva sovětského velvyslance v Praze Ivana T. Grišina zaslaná ministru zahraničí SSSR Dmitriji T. Šepilovovi 5.6.1956.

41 *RGANI*, f. 5, op. 28, d. 401, l. 103, zpráva Ministerstva zahraničních věcí SSSR pro ÚV KSSS z 20.6.1956.

42 *Tamtéž*, d. 400, l. 209, z deníku prvního legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Jurije A. Meškova, záznam rozhovoru s vedoucím Kanceláře prezidenta republiky Ladislavem Novákem z 12.5.1956.

dalších zásadních návrhů: seznámit řadové straníky s činností komise přešetřující případy odsouzených v procesu s Rudolfem Slánským, změnit funkci cenzurních orgánů, nepřenášet mechanicky sovětské zkušenosti do československých poměrů, revidovat školskou reformu z roku 1953, před svoláním sjezdu provést vnitrostranickou diskusi, volit stranické orgány a delegáty sjezdu tajným hlasováním, zrušit v zemi trest smrti.⁴³

Informace o tom, jak se v tomto prostředí konkrétně projednávaly závěry březnového a dubnového zasedání Ústředního výboru KSC, získávala sovětská strana z rozhovorů pracovníků velvyslanectví s českými a slovenskými úředníky zaměstnanými ve stranickém a státním aparátu. Tak vedoucí sekretariátu ministerstva zahraničí Miloš Paris se v rozhovoru s radou sovětského velvyslanectví Pjotrem G. Krekotěnem podělil o poznatky ze svého pracoviště: „Projednávání materiálů pléna probíhalo v základních organizacích MZV dost bouřlivě, přičemž byly zároveň se správnými kritickými poznámkami na adresu vedení vyslovovány i chybné názory na politiku strany a vlády a na řadu opatření provedených v zemi. Požadovalo se mimo jiné zrušení cenzury a ‘svoboda tisku’ v buržoazním pojetí tohoto pojmu, svobodná kulturní výměna se západními zeměmi, vystupovalo se proti poklonování před sovětskými zkušenostmi. V základní organizaci sdružující komunisty tiskového odboru a odboru mezinárodních organizací byla přijata rezoluce s požadavkem svolat mimořádný sjezd, přičemž pro rezoluci hlasovali i členové předsednictva této organizace. Předseda stranického výboru, přítomný na schůzi, proti této rezoluci nevystoupil.“⁴⁴

O poměrech na ministerstvu školství informoval jeho náměstek Bohumil Mucha tajemníka sovětského velvyslanectví Nikolaje I. Semjonova: „Na ministerstvu školství proběhla schůze k závěrům pléna bouřlivě a trvala asi 12 hodin. Řada komunistů ve svém vystoupení vyjádřila nedůvěru v ÚV KSC a požadovala svolání mimořádného sjezdu strany. Je špatné, že mnozí vedoucí pracovníci na ministerstvu taková vystoupení podporují nebo jednoduše mlčí.“⁴⁵ Ústřednímu výboru KSC bylo zasláno celkem více než tři sta dvacet rezolucí požadujících svolání sjezdu (v některých informacích pro Moskvu se uvádí i jiný počet – tři sta padesát rezolucí).⁴⁶

Jako čtvrté centrum opozičních nálad lze na základě sovětských dokumentů označit Slovensko, poznamenané neřešenou národní otázkou, odsouzením „buržoazních nacionalistů“ Gustáva Husáka, Ladislava Novomeského a Daniela Okáliho k dlouholetým trestům a vyloučením dalších politiků z veřejného života. Nepřekvapuje

43 *Tamtéž*.

44 *Tamtéž*, f. 5, op. 28, d. 401, l. 152, z deníku legačního rady sovětského velvyslanectví v Praze Pjotra G. Krekotěna, záznam rozhovoru s vedoucím sekretariátu ministerstva zahraničních věcí Milošem Parisem 26.5.1956.

45 *Tamtéž*, l. 165, záznam rozhovoru 1. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Nikolaje I. Semjonova s náměstkem ministra školství B. Muchou 27.5.1956.

46 *AVP RF*, f. 0138, op. 41, p. 27, d. 50, l. 197, „Političeskoje pismo ob otnošenii trudaščichsja Českoslovakii k sobytijam sovremennoj meždunarodnoj žizni i merach po ulučšeniju otnošenij meždú SSSR i Českoslovakii“, zpráva velvyslance Ivana T. Grišina zasláná ministru zahraničí Dmitriji T. Šepilovovi 16.6.1956.

proto, že se zde nesouhlas a kritika projevovaly mnohem ostřeji než v českých krajích. Jejich nositeli byla stejně jako v českých zemích především inteligence. Diskuse k závěrům zasedání Ústředního výboru KSC byla na Slovensku mimořádně ostrá. Jak sděloval do Moskvy bratislavský generální konzul Vasilij D. Karjakin, ústředním úřadům zde docházely požadavky, aby kultura, věda, tisk a literatura byly odděleny od politiky, aby byla zrušena cenzura a lidé dostali právo otevřeně vyjadřovat své názory. Navrhovalo se také „skoncovat s hesly a řečmi o tom, že Sovětský svaz je náš vzor, a učit se nikoli na úspěších SSSR, ale na jeho chybách“. Na komunistickém shromáždění v Bratislavě za účasti více než dvou tisíc lidí byl přímo nastolen problém, že slovenské národní orgány nemají žádná práva a „sbor pověřenců běhá s každou maličkostí do Prahy“, že slovenská národní otázka musí být konečně řešena. Kromě toho si účastníci stěžovali, že v zemi nebývala síla byrokratismus: „Vedení strany a vláda nevědí, jak žijí naši dělníci, co nám dělá starosti a jaké útrapy prožívá náš národ. (...) Na aktivu padl návrh svolat nový sjezd KSC, aby byli odstraněni špatní vedoucí funkcionáři.“ Podle informace sovětského konzula se z patnácti osob, které vystoupily na tomto aktivu, „nikdo nepostavil na odpor proti demagogickým protistranickým prohlášením, ale naopak – ve všech vystoupeních zazněly projevy demagogie a hněvu vůči vedení“. Když se člen byra Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska Oskár Jeleň pokusil zhodnotit činnost tohoto stranického orgánu a položil otázku, zda přítomní důvěřují jeho prvnímu tajemníkovi Karolu Bacílkovi, lidé mu „odpověděli hvízdáním a dupáním“. V závěru své zprávy konzul sděloval do Moskvy: „Byro ÚV KSS se rozhodlo svolat ještě jedno shromáždění stranického aktivu s účastí asi 800 lidí a v případě opětovných podobných vystoupení se jim postavit na odpor.“⁴⁷

Studium dnes dostupných sovětských materiálů dovoluje učinit závěr, že opoziční nálady v Československu roku 1956 vyjadřovaly především střední vrstvy – umělecká i vědecká inteligence, vojáci, státní zaměstnanci, studenti. Dělníci a zemědělci nedávali své postoje tak jasně najevo. Je možné předpokládat, že ve své většině buď podporovali tehdejší politiku nebo byli k náladám, jimiž žily střední vrstvy, víceméně lhostejní. To by platilo i při celkovém pohledu na československou společnost, jejíž životní úroveň byla v tomto období dvakrát vyšší než v Polsku a Maďarsku, při porovnání se společenskými náladami v těchto dvou zemích.

Ve stínu polské a maďarské revolty

Odlišnost československé situace v roce 1956 od ovzduší v Maďarsku a Polsku byla podstatně podmíněna také tou okolností, že v Praze a Bratislavě chyběli vůdcové typu Imreho Nagye nebo Władysława Gomułky. Příčinu tohoto stavu odhalil myslím přesvědčivě americký velvyslanec v Praze U. Alexis Johnson ve své analýze politické

⁴⁷ *Tamtéž*, p. 55, d. 275, l. 154–158, „Spravka o provedení v partorganizacijach slovackoj kompartii v martě aprele 1956 g. vnutripartijnoj diskusii“, zpráva sovětského generálního konzula v Bratislavě Vasilije D. Karjakina.

situace v Československu v polovině roku 1956: „Proces se Slánským zůstává zlým snem československých komunistů a jeho následky pro zemi jsou hluboké. Obliba kolektivního vedení zesílila, protože ti, kteří přežili, se v žádném případě netouží dostat do pozice, ve které by je potkal podobný osud. To bezpochyby vysvětluje stabilitu vedení československého režimu v posledních třech letech. Zatím se neobjevil nikdo, kdo by se Gottwaldovi a Slánskému vyrovnal velikostí a silou a převzal úřad prezidenta nebo tajemníka strany. (...) A tak tedy v posledních třech letech ostrý mocenský zápas ani otevřené soupeření frakcí o nejvyšší pozice v KSČ neprobíhá.“⁴⁸

„Triumvirát“ byl jednomyslný v odhodlání zadržovat nejradikálnější požadavky, které zaznívaly ve vnitrostranické diskusi, nepřipustit žádnou kritiku činnosti Klementa Gottwalda, a přitom si udržet tvář antistalinistů. Především bylo třeba odmítnout požadavky na svolání mimořádného sjezdu. Do nejvýznamnějších stranických organizací, které kladly podobné požadavky, byli proto vysláni členové ústředního výboru se záměrem dosáhnout odvolání přijatých rezolucí. Do Moskvy pak mohla být zaslána informace, že padesát nejvýznamnějších základních organizací KSČ své rezoluce odvolalo a o svolání sjezdu usiluje již jen 235 organizací sdružujících kolem jednoho procenta členů.⁴⁹ Jejich stanoviska, označená za trockistická, byla vedením odmítnuta a nebezpečí rozkolu tak bylo zažehnáno.

Nicméně vedení KSČ, které oficiálně odsoudilo stalinismus, ale svým smýšlením zůstávalo stalinistické, vyvodilo z vnitrostranické diskuse jasný závěr – hlavní nebezpečí budou představovat nejdůslednější stoupenci destalinizace. Svědčil o tom program opatření zaměřených na umlčení ostré kritiky zaznívajících na shromážděních základních stranických organizací, který předložil Antonín Novotný na schůzi politbyra 11. května 1956. Ještě před jeho projednáním Novotný speciálně zdůraznil ve svém vystoupení: „Bylo by nesprávné tyto hlasy podceňovat a nevěnovat jim pozornost.“⁵⁰ Ve zmíněném programu první tajemník navrhoval konkrétní kroky, jak zabránit šíření opozičních nálad ve společnosti. Jako neodkladný úkol vytkl změnit systém politické práce v armádě, analyzovat strukturu a činnost armádních politických orgánů a také se zaměřit na situaci ve Státní bezpečnosti, zvláště v jejích stranických organizacích. Pečlivě se měla prověřit činnost fakultních vedení na univerzitách, zejména na katedrách marxismu-leninismu, a složení učitelského sboru. Stranou pozornosti nezůstal ani stranický a státní aparát. Byla naplánována prověrka všech článků tohoto systému a výměna těch, „kteří projeví slabost a nerozhodnost“, „věrnými členy“ strany. Zdůrazňovala se přitom nutnost přijmout okamžitá opatření v těch oblastech řízení, které byly předmětem mimořádně ostré kritiky dělnických kolektivů. Jako způsob řešení slovenských stížností měl být nadále uplatňován kurz boje proti „hlinkovským separatistům“ a „buržoazním nacionalistům“. Novotný považoval za potřebné také revidovat vztahy s nekomunistickými stranami, aby byla omezena možnost kritiky z jejich řad. S ohledem na to

48 Citováno podle: BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001, s. 129.

49 *Tamtéž*, s. 85.

50 Citováno podle: *tamtéž*, s. 86.

v předloženém dokumentu požadoval vypracovat pádnou argumentaci, proč právo na kritiku nedostatků může patřit jedině komunistické straně.⁵¹

Realizace plánu však zdaleka nezačala okamžitě, ale až v roce 1958. Francouzská historička Muriel Blaive, která se důkladně seznámila s československými archivy, mimo jiné i s fondy Státní bezpečnosti, píše ve své monografii s jistým podivem, že nenašla žádné materiály týkající se let 1956 a 1957, jež by svědčily o represích vůči studentům, vysokoškolským učitelům nebo členům KSČ, kteří hlasovali pro svolání mimořádného sjezdu.⁵² Jak je možné vysvětlit evidentní rozpor mezi ostrým tónem uvedeného dokumentu, přijatého v květnu 1956, a skutečností, že mocenské orgány nepodnikly žádné faktické kroky k jeho realizaci? Tento rozpor mezi „slovy“ a „činy“ souvisí s působením řady vnějších faktorů, především politického vývoje gradujícího od léta 1956 v Polsku a Maďarsku, na situaci v Československu.

Jak ukazují materiály z Archivu Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace, potlačení masového protestního vystoupení dělníků v Poznani 30. června 1956 přímo a bezprostředně ovlivnilo nálady v československé společnosti. Sovětské velvyslanectví, které bedlivě sledovalo situaci v zemi, sdělovalo v polovině července 1956 do Moskvy: „Jistá část obyvatelstva zastává názor, že v Československu nejsou podmínky, aby se opakovaly poznaňské události, protože životní úroveň je v ČSR vyšší než v Polsku.“ Přitom však sovětské diplomaty soustředili hlavní pozornost na činnost „reakčních elementů“, které údajně využívaly poznaňské události a pokoušely se v řadě krajů – Ostravském, Plzeňském, Ústeckém a Libereckém – vyprovokovat dělníky z jednotlivých závodů k vystoupením za zvýšení mezd.⁵³ Podařilo se jim dosáhnout určitých úspěchů, když v řadě cechů Závodu Klementa Gottwalda v Ostravě-Kunčicích, Závodu V. I. Lenina v Plzni, v železničním depu Louny a v několika dalších podnicích se právě takovéto požadavky staly příčinou stávek. Někteří dělníci i inženýrsko-techničtí pracovníci považovali poznaňské události „za vyjádření skutečných názorů lidu, který jiným způsobem nemohl vyjádřit své názory. (...) To, co se stalo v Polsku, by mělo dorazit i k nám. (...) Také našim je třeba ukázat,“ parafrázovali sovětské diplomaty tyto názory.⁵⁴

Část inteligence, zejména na Slovensku, také přivítala návrat Władysława Gomułky do politiky. „V poslední době,“ psal sovětský konzul v Bratislavě, „se mezi spisovateli stal velmi aktuálním tzv. polský příklad. (...) Předávají si mezi sebou různé polské materiály, podrobně je studují a snaží se je nejrůznějším způsobem realizovat. Mohutně propagovat polský příklad začali po návratu Ondreje Pavlíka⁵⁵ ze SSSR a Polska. Po návratu ze SSSR hovořil Pavlík se svými přáteli o tom,

51 *Tamtéž*, s. 87.

52 *Tamtéž*, s. 133 n.

53 *RGANI*, f. 5, op. 28, d. 400, l. 261, „Otkliki v Českoslovakii na sobytija v Poznani“, zpráva sovětského velvyslanectví v Praze zaslaná Ministerstvu zahraničních věcí SSSR 18.6.1956.

54 *Tamtéž*.

55 Pedagog a komunistický činitel Ondrej Pavlík byl poválečným pověřencem školství a informací na Slovensku, dlouholetým poslancem Slovenské národní rady a po vzniku Slovenské akademie věd se stal jejím předsedou. V roce 1957 byl za své kritické názory vyloučen z KSČ, v 60. letech byl rehabilitován.

že tam panuje strašná byrokracie a životní úroveň je velmi nízká. (...) Dnes je taková situace, že lidé už Sovětskému svazu nedůvěřují a obracejí svůj zrak k Polsku, kde se odehrává nádherný očistný proces. Panuje tam nadšení, o jakém se nám jen zdá. Po celé zemi tam probíhá skutečná očista od stalinismu a všichni to podporují.⁵⁶

Na situaci v Maďarsku, zejména v létě a na podzim 1956, podle materiálů z ruských archivů česká a slovenská společnost reagovala dost zdrženlivě. Letáky rozšiřované v zemi s hesly „Polsko je svobodné, Maďarsko bojuje a je čas, abychom i my začali!“ nebo „Slováci, ruské holínky dupou po svobodě Maďarska, utlačují národ. Pryč s ruskou nadvládou! Smrt ruským vrahům!“, šířené mezi obyvatelstvem Slovenska, neměly žádoucí politický efekt. Mělo to své objektivní příčiny.

V oblastech Košického, Banskobystrického a Nitrianského kraje, které hraničily s Maďarskem a odkud byli v letech 1945 a 1946 masově vysídleni Maďaři a půda byla předána Slovákům, se mezi obyvateli „objevily obavy a nervozita: Maďaři se vrátí a vyřídí si to s námi“.⁵⁷ Při politickém hodnocení maďarských událostí hrálo u obyvatel Československa svou roli také vystoupení kardinála Józsefa Mindszentyho, který požadoval vrácení půdy konfiskované po agrární reformě v roce 1945, a také návrat hraběte Esterházyho a dalších bývalých velkých vlastníků půdy, kteří si dělali nároky na své ztracené majetky.

Tyto okolnosti podstatně deformovaly chápání událostí probíhajících v Maďarsku a dovolovaly oficiální propagandě traktovat je jako kontrarevoluci. Sovětský konzul v Bratislavě sděloval do Moskvy, že slovenské inteligenci, zejména části spisovatelů, která vyjadřovala nespokojenost s linií vedení KSČ a KSS, „ukázaly události celou škodlivost jejich požadavků. (...) Slovenští spisovatelé kontrarevoluci v Maďarsku oficiálně odsoudili, ale někteří z nich neoficiálně prohlásili, že ačkoli si ponechávají svá stanoviska, nebudou nyní své požadavky prosazovat kvůli maďarským událostem. Ale takových lidí není mezi spisovateli mnoho (Tatarka, Mináč aj.). Hlavní část se však pod vlivem maďarských událostí svých bývalých postojů zřekla.“ Totéž učinili spisovatelé a kulturní činitelé židovské národnosti, když se dověděli o anti-semitských vystoupeních a popravách Židů v Maďarsku.⁵⁸

Správa zahraničněpolitických informací sovětského ministerstva zahraničí ve své analýze československé situace zdůraznila, že zdejší inteligence reagovala na maďarské události „správně, když odsoudila aktivity kontrarevoluce a vlády I. Nagye. Avšak při hodnocení příčin maďarských událostí se jistá část inteligence přikláněla k jugoslávskému stanovisku, když tvrdila, že příčiny těchto událostí spočívají v samotném systému panujícím v Maďarsku a dalších zemích včetně Československa a v přebujelém byrokratickém a stranickém aparátu.“⁵⁹

56 *AVP RF*, f. 0138, op. 42, p. 283, d. 720, l. 262 n., informace sovětského generálního konzula v Bratislavě Vasilije D. Karjakina o cestě Ondřeje Pavlíka do SSSR na mezinárodní pedagogickou konferenci z 20.3.1957, zasláná náměstkovi ministra zahraničí SSSR Nikolaji S. Patolicevovi.

57 *Tamtéž*, op. 37, p. 30, d. 109, l. 183, souhrnná zpráva o cestě 1. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Volenika do Bratislavy z ledna 1957.

58 *Tamtéž*, l. 185.

59 *Tamtéž*, op. 42, p. 283, d. 5, l. 28.

Z uvedeného materiálu je tak patrné, že proces destalinizace zahájený v Maďarsku a Polsku, který v roce 1956 nabyl co do intenzity různé podoby, byl československou společností přijímán jako dva různorodé jevy: jako kontrarevoluce (Maďarsko) a jako demokratizace (Polsko). Může se to zdát paradoxní, ale právě tato okolnost v určité míře napomáhala tomu, že politická situace v Československu na přelomu let 1956 a 1957 zůstávala poměrně stabilní. Není náhodou, že západní pozorovatelé při hodnocení situace v regionu (v sovětské interpretaci) vytrvale zdůrazňovali, že „změny v Polsku a protisovětské povstání v Maďarsku fakticky ukončily nevýraznou tendenci k liberalizaci v Československu po 20. sjezdu KSSS. (...) Československo se evidentně rozhodlo pokračovat v původní linii, tedy těsně se držet moskevské politiky a udržet si kontrolu v zemi díky mírným ekonomickým ústupkům vůči dělníkům, což lze považovat za nejdůležitější garanci ‘dalších úspěchů socialismu’.“⁶⁰

Ke zvolení takové linie v nemalé míře napomohlo, že sovětské vedení korigovalo některé principy své zahraniční politiky ve východoevropském regionu. Ve vztahu k Československu začala Moskva již na přelomu let 1956 a 1957 naznačovat, že by mohla v jisté míře omezit svou přítomnost v zemi, například podstatně oslabit svou kontrolu prostřednictvím sovětských poradců a specialistů, a také změnit a zdokonalit formy ekonomické spolupráce.

Podle dostupných údajů v listopadu 1956 pracovali v Československu 192 sovětských poradců. Osmatřicet z nich byli civilní specialisté, sto šestnáct jich bylo spojeno s armádou a devětačtyřicet působilo v dalších silových strukturách.⁶¹ Vedle institutu poradců měla sovětská strana v Československu ještě aparát zmocněnců Hlavní správy pro ekonomické styky (*Glavnoje upravlenije ekonomičeskich svjazej* – GUES). Tito zmocněnci, jak se konstatovalo v analytické zprávě sovětského velvyslanectví pro Ministerstvo zahraničních věcí SSSR z listopadu 1956, „se vzhledem ke své činnosti dost aktivně vměšovali do praktických aktivit státního aparátu ČSR, do národohospodářských plánů, a dokonce do práce jednotlivých podniků“.⁶² Dále tu existovala společná československo-sovětská správa Jáchymovských uranových dolů, kde paralelně působily dvě řídicí správy a pětinu všech specialistů tvořili sovětsští občané.

Projednávat uvedené problémy začalo sovětské vedení ještě v roce 1956. Začátkem následujícího roku byly uzavřeny první dohody s československou stranou, podle nichž se měl snížit počet sovětských vojenských poradců na pětatřicet osob a obě strany si měly vyměnit názory na smysl dalšího pobytu sovětských civilních specialistů a poradců v silových resortech v Československu. V rozhovorech s československou vládní delegací v létě 1957 pak sovětské představitelé projednávali otázku likvidace institutu zmocněnců Hlavní správy pro ekonomické styky, kteří působili na všech ministerstvech a v podnicích strategického významu, plně

60 *Tamtéž*, l. 27.

61 *Tamtéž*, op. 41, p. 273, d. 35, l. 123.

62 *Tamtéž*, p. 271, d. 18, l. 33, „Čto mešajet dalnějšemu ulučšeniju vzaimootnošenij SSSR i ČSR“, memorandum sovětského velvyslance v Praze Ivana T. Grišina z 24.11.1956.

předání správy Jáchymovských uranových dolů československé straně a také možnost poskytnout Československu úvěr ve volně směnitelné měně.⁶³

Připomeneme-li si, jaké požadavky směřovaly na Ústřední výbor KSČ během vnitrostranické diskuse na jaře 1956, je naprosto zjevné, že sovětské návrhy usilovaly o snížení napětí mezi mocenským centrem a kriticky naladěnými složkami československé společnosti. Moskva jasně dávala najevo, že zná smýšlení a ovzduší panující v československé společnosti a že je bere v úvahu. Zároveň svými kroky směřovala k tomu, aby byly zabezpečeny pozice vládnoucí elity.

Politická „očista“ státního aparátu

Je třeba konstatovat, že sovětský faktor sehrál nemalou úlohu také v transformaci samotné mocenské vertikály v Československu. Napomáhal k vyřešení velmi složité situace, která nastala v politbyru ÚV KSČ po smrti prezidenta republiky Antonína Zápotockého v listopadu 1957. Jeho členové se nedokázali shodnout, zda má být zachován prezidentský úřad. Část politbyra soudila, že je možné jej zrušit a nahradit funkcí předsedy Národního shromáždění. Jiní trvali na jeho zachování, ale neshodli se na konkrétním kandidátovi. Mezi návrhy, které se projednávaly uvnitř vládnoucí elity, se sice neobjevil nápad spojit nejvyšší stranickou a státní funkci – prvního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky. Nadhozen však byl již v červenci 1957 v Moskvě, když zde pobývala československá vládní delegace, v rozhovoru s členy prezidia ÚV KSSS Nikitou S. Chruščovem, Anastazem I. Mikojanem a Michailem A. Suslovem.⁶⁴ Tato okolnost nakonec sehrála rozhodující roli při posílení pozice Antonína Novotného v mocenské špičce, když v podstatě zablokovala jakoukoli diskusi okolo kandidatury na nového československého prezidenta.

Prezidentská volba v listopadu 1957 se stala tím mezníkem v utváření mocenské vertikály v komunistickém Československu, který *de facto* završil právní úpravu stranicko-státní diktatury, když soustředil všechny politické páky řízení společnosti v ruce jedné osoby – Antonína Novotného. Sotva Novotný obdržel nový status, rozhodl se provést rozsáhlou očistu státního aparátu od osob s odlišnými a nekonformními názory, o níž hovořil již v květnu 1956.

Jejímu zahájení předcházelo v červnu 1957 mimořádné zasedání Ústředního výboru KSČ věnované otázkám ideologické práce, na němž vystoupil s referátem tajemník pro ideologii Jiří Hendrych. Referát sice nebyl publikován, na jeho zaměření však lze usuzovat z obsahu rozhovoru, který Hendrych koncem října 1956 poskytl zpravodaji sovětského deníku *Pravda* Sergeji Krušinskému. Hlavní pozornost v něm soustředil na nutnost odstranit nejednotu v ideologické práci a zmatek v interpretaci otázky různých forem výstavby socialismu. Podle jeho slov bylo důležité podtrhnout, že „to hlavní spočívá ve společných rysech cesty k socialismu, a ne ve specifikách spojených s konkrétními podmínkami existujícími v jednotlivých

63 *Tamtéž*, op. 42, p. 274, d. 18, l. 17 n.

64 *Tamtéž*, p. 278, d. 8, l. 23 n.

zemích. (...) Velká pozornost bude věnována práci s inteligencí a situaci v literatuře a umění. (...) Chyby, k nimž došlo, budou podrobeny přímé a důkladné kritice. (...) Ve stranických organizacích, kde se v období po 20. sjezdu KSSS objevily politicky nezdravé tendence, se budou konat stranická shromáždění, tak aby byly posíleny správné názory a odsouzeny chybné...“⁶⁵

Bylo evidentní, že komunistické vedení se ve sféře ideologie snažilo přenést hlavní pozornost z překonávání dogmatismu a „kultu osobnosti“ na boj proti projevům tvůrčího myšlení a kritice současné politiky, aby tak znemožnilo šíření nekonformních názorů. Svědčil o tom i fakt, že ihned po zvolení Antonína Novotného prezidentem se politbyro ÚV KSČ zabývalo „kádrovou situací“ ve státním a hospodářském aparátu. Při jejím projednávání konstatovalo, že řada vedoucích pracovníků státního aparátu uplatňuje nemístný liberalismus při výběru a rozmístování „kádrů“, který se projevuje oslabením „třídního přístupu“ a preferováním odborné kvalifikace, diplomů a osvědčení o ukončení vysoké školy jako výlučných kritérií kompetence na úkor politických kvalit pracovníků. Z tohoto výkladu vyplynul politicky principiální závěr, že pod záminkou takzvané odborné kvalifikace do státního aparátu na všech úrovních a také na ministerstva a úřady „pronikly cizí a nepřátelské elementy... Jak je pravidlem, tyto osoby nepracují pro blaho stávajícího zřízení, ale naopak, projevují se jako nositelé byrokratismu, nositelé reakčních a antisovětských nálad a horoucí obdivovatelé Západu.“⁶⁶

Na základě tohoto hodnocení přijalo politbyro ÚV KSČ usnesení o provedení proveryky všech pracovníků ministerstev a centrálních úřadů a také vědeckovýzkumných ústavů a projektových organizací „z hlediska jejich třídní a politické spolehlivosti“. Kampaň byla přímo koordinována s plánovanou reorganizací řízení národního hospodářství s cílem omezit byrokratický aparát. V usnesení přímo stálo, že cílem proveryky je „očistit státní aparát od všech politicky nespolehlivých elementů a nepřipustit, aby se přesunuly na jiná významná místa“.⁶⁷

V souladu s přesným seznamem kritérií pro výběr „spolehlivých kádrů“ museli pak ze státního aparátu odejít všichni bývalí továrníci, vysocí státní úředníci, velkoobchodníci, majitelé finančních a advokátních kanceláří a také ti, kteří „zradili“ za okupace národ anebo „ztratili politickou důvěru“. V samostatném bodu usnesení bylo stanoveno, že ve státním aparátu nemohou pracovat příbuzní osob odsouzených za „protistátní činnost“ – s výjimkou těch pracovníků, „kteří celým svým životem dokazují, že s takovými příbuznými nemají nic společného“.⁶⁸

Bylo evidentní, že komunistické vedení tímto usnesením usilovalo o to, aby se do státního aparátu nedostaly osoby, které měly zájem na revizi a přehodnocení politických represí z přelomu čtyřicátých a padesátých let. Na celou akci byly v podstatě

65 RGANI, f. 5, op. 28, d. 400, l. 311 n., záznam rozhovoru korespondenta deníku *Pravda* Sergeje Krušinského s tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem z 21.10.1956.

66 AVP RF, f. 0138, op. 43, p. 290, d. 41, l. 8 n., informace sovětského velvyslance Ivana T. Grišina o neuspokojivé práci s „kádry“ v československých státních orgánech z 10.1.1958.

67 *Tamtéž*, l. 11.

68 *Tamtéž*, l. 13.

vyhrazeny maximálně dva měsíce. Prověrka se – bez vysvětlení důvodů – neměla podle usnesení týkat jen dvou ministerstev – obrany a vnitra.

Sovětská diplomacie pohlížela na chystanou akci s obavami. Ministerstvo zahraničních věcí sdělovalo Ústřednímu výboru KSSS, že sovětské velvyslanectví v Praze „projevuje z tohoto důvodu znepokojení, protože uvedené opatření se dotkne velmi vysokého množství osob, zejména na Slovensku, a může vyvolat nezdravou reakci“.⁶⁹ Jak ukázal další vývoj událostí, úředníci velvyslanectví měli o skutečném stavu v zemi dobré informace. Od samého počátku realizace usnesení na ně společnost reagovala negativně. V informaci zaslané do Moskvy velvyslanectví sdělovalo, že mezi zaměstnanci ministerstev, centrálních úřadů a podniků se objevují „projevy nespokojenosti s prováděným opatřením k reorganizaci řízení průmyslu a stavebnictví“. Na řadě ministerstev „lze pozorovat oslabení práce, některé odbory se vůbec přestaly zabývat podniky spadajícími pod jejich správu. Podniky se začaly cítit jako nezávislé a odmítají plnit nařízení přicházející z ministerstev.“⁷⁰

Ve Státním plánovacím úřadu mezi osobami, které zaujímaly velmi zodpovědné funkce, převládaly názory, že prováděná přestavba řízení průmyslu a stavebnictví je nepromyšlenou decentralizací: „Nikdo nemá jasnou představu, jak se tato přestavba projeví při plnění plánů, a stávající vážné potíže v energetickém, palivovém a hutním průmyslu a v zahraničním obchodě se ještě více prohloubí.“ Ministerští úředníci otevřeně mluvili o tom, že za prováděnou reformou „se skrývá politická čistka na ministerstvech“ a že reforma dokazuje „bankrot metod výstavby socialismu“. Mezi dělníky vyvolávala prováděná reorganizace obavy z revize pracovních norem a předpisů pro výplatu prémie, což by nakonec mohlo vést ke snížení mezd. Sovětské velvyslanectví z těchto projevů usuzovalo, že nastalý „zmatek kolem reorganizace je velmi výhodný pro západní státy a podporuje naděje části obyvatelstva na návrat k bývalému stavu“.⁷¹

Jak bylo usnesení politbyra ÚV KSČ postupně od prosince 1957 realizováno v praxi, lidé v jeho hodnocení stále více zohledňovali politický význam přijatého opatření. Přesvědčivě to dokládají výsledky perlustrace dopisů, především ministerských úředníků a pracovníků vědeckovýzkumných ústavů a projektových kanceláří, prováděné orgány Státní bezpečnosti. Například zástupce ředitele Státního výzkumného ústavu materiálu a technologie psal v jednom dopise: „Opatření k očištění ministerstev a úřadů od třídně nepřátelských živlů jsou nepromyšlená a svědčí o politické krátkozrakosti vedení. (...) Ministři a odpovědní úředníci nastrkali tyto lidi do různých úřadů a nyní je vyhazují jako dobytek. (...) Někdo bude volán k odpovědnosti za tuto 'slánštinu'.“ V kontrolovaných dopisech byla „ověřka politické spolehlivosti kádrů“ ostře odsuzována jako „gestapácké šarlatánství, které zbrzdí vývoj národního hospodářství a vezme lidu chuť do poctivé práce“, jako „tažení

69 *Tamtéž*, I. 16.

70 *Tamtéž*, I. 71, zpráva sovětského ministerstva zahraničí pro ÚV KSSS 12.2.1958.

71 *Tamtéž*, I. 71–73.

proti střední vrstvě úředníků“, jako „útok na inteligenci se záměrem ji likvidovat“. ⁷² Ve zprávě sovětského velvyslanectví v Praze pro náměstka ministra zahraničních věcí Nikolaje S. Patoličeva se uvádělo, že z poznatků získaných na základě prohlídky dvou tisíc osmi set soukromých dopisů „je zřejmé, že prováděná prověrka vyvolala značné znepokojení širokých vrstev úředníků a inteligence. Mnozí úředníci, autoři dopisů, popisují svůj strach z prověrky, přecházející občas v paniku, a vyjadřují obavy, že přijdou o místo. (...) Značná část autorů si stěžuje, že byli propuštěni kvůli ‘třídnímu původu’, a nazývají prověrku ‘druhou heydrichiádou’. (...) Řada autorů považuje za iniciátora prověrky prezidenta Novotného a vyjadřuje názor, že za bývalého prezidenta by byla všechna nová opatření prováděna mírnějšími metodami.“ ⁷³

Snad nejvýmluvnějším svědectvím z této doby je dopis zaměstnance ministerstva těžkého strojírenství L. Šišky z Prahy: „Reorganizace nabývá té nejstrašnější podoby, kterou jsem očekával, ale nikdy jsem si nemyslel, že to bude tak strašně avanturisticky promyšleno. Všechno se připravovalo po dlouhé a dlouhé měsíce speciálně vybranými pracovníky. Jsou to vytríbeným způsobem promyšlená opatření, jimiž nyní plnou silou ženou celou střední vrstvu úředníků k likvidaci, chtějí nás likvidovat jako třídu a vykonat to všechno ještě před završením cesty k socialismu a přechodu ke komunismu, tedy při příchodu beztřídní společnosti. V historii se dosud nepozoroval takový ostrý teror proti střední vrstvě obyvatelstva, tak důležité pro národ, jaký probíhá u nás. (...) Strach, jehož jsme se měli zbavit po poslední světové válce, nic neznamená před začínajícím vakuem, v němž se ocitly tisíce lidí s rodinami, bez zákonné ochrany, ačkoli tito lidé pomáhali budovat socialistickou společnost vlastníma rukama. Taková hesla jako ‘zvýšení efektivity výroby’, ‘omezení přebujelého aparátu’ atd. představují způsob, jak to zdůvodnit navenek. (...) Pro ně nic neznamená, že jsi v potu tváře pracoval 12 let, že jsi účinně pomáhal při přestavbě kapitalistické společnosti v socialistickou, že jsi byl vynálezcem, racionalizátorem, laureátem, získal jsi Řád práce. Nyní nastal čas a ty máš být zlikvidován.“ ⁷⁴

Jaké byly výsledky této politické kampaně? Podle údajů tlumočených velvyslanectvím do Moskvy bylo na ministerstvech a ústředních správách prověřeno celkem 28 686 osob. Bez připomínek prošlo 78,9 procent z nich, tedy zhruba třiatdvacet tisíc osob. 905 zaměstnanců (3,2 procenta prověřovaných) bylo kvůli „nízké politické zralosti“ převedeno na práci do nižších orgánů státního a hospodářského aparátu. A jen 889 osob (3,1 procento) bylo propuštěno ze státního aparátu z důvodu „třídní nespolehlivosti“. Mezi nimi bylo i šest pracovníků patřících do nomenklatury Ústředního výboru KSČ. Co do politické příslušnosti bylo mezi propuštěnými 193 členů KSČ, jedenáct členů jiných stran Národní fronty a 701 bezpartijních. Většinu

72 *Tamtéž*, l. 106 n., informace sovětského velvyslanectví v Praze o průběhu přestavby řízení průmyslu a stavebnictví v Československu zasláná vedoucímu evropského oddělení Ministerstva zahraničních věcí SSSR Andreji I. Gorčakovovi 29.4.1958.

73 *Tamtéž*, l. 162, informace sovětského velvyslanectví v Praze o náladách obyvatelstva v souvislosti s prověrkou pracovníků státního řídicího aparátu zasláná náměstkovi ministra zahraničních věcí SSSR Nikolaji S. Patoličevovi 12.5.1958.

74 *Tamtéž*, l. 182, příloha k výše uvedené informaci sovětského velvyslanectví z 12.5.1958.

propuštěných přitom tvořili lidé buď s humanitním vzděláním (148 osob) nebo se středoškolským vzděláním.⁷⁵ Ve vědeckých a projektových ústavech bylo prověřeno celkem 6688 osob, z nichž na původním místě setrvalo 5036 osob (75,3 procenta) a do nižších funkcí bylo převedeno 798 pracovníků (11,9 procent). Na Slovensku z 13 298 lidí, kteří pracovali ve státních orgánech a prošli „prověrkou třídní a politické spolehlivosti“, si své funkce podrželo 11 639 osob (87,5 procent). Mezi slovenskou stranickou nomenklaturou „prošlo“ ze 450 osob 417 (92,6 procent). Na práci do nižších složek aparátu bylo přesunuto 988 osob, z nichž šestadvacet patřilo do nomenklatury Ústředního výboru KSS. Do důchodu odešlo 146 osob.⁷⁶

Hodnotíme-li politické důsledky kampaně k očištění administrativního aparátu v první polovině roku 1958, je možno říci, že se stala významným mezníkem v poměru mezi mocenským centrem a společností. Avšak její skutečný význam se stal zřejmým až po deseti letech. Jak dokládá předložený archivní materiál, vládnoucí stranické „věrchuše“ v čele s Antonínem Novotným šlo v této kampani především o to dostat pod svou kontrolu mechanismus utváření (kritických) nálad ve společnosti a zastavit rozvoj nonkonformního myšlení (zejména mezi inteligencí).

Další vývoj událostí však ukázal, že výsledky akce podniknuté v roce 1958 byly zcela jiné, než její iniciátoři čekali. Provedená čistka nevyhnutelně vyžadovala, aby byli do stranického a státního aparátu získáni noví lidé, což ve skutečnosti napomáhalo nejen jeho „omlazení“, ale také podstatně měnilo úroveň jeho intelektuálního potenciálu. Na přelomu padesátých a šedesátých let vstoupila do veřejného a politického života země aktivně nová poválečná generace komunistů, z níž vzešli Alexander Dubček, Čestmír Císař, Oldřich Černík, Vojtěch Mencl, Zdeněk Mlynář a celá plejáda dalších činitelů, kteří se stali nositeli idejí reformy socialismu směřující k tomu, aby toto zřízení získalo „lidskou tvář“.

Z ruštiny přeložila Jitka Vondrová

75 *Tamtéž*, op. 43, p. 290, d. 47, l. 217 n., „Ob itogach proverki gosapparata, proveděnoj v ČSR“, memorandum legačního rady sovětského velvyslanectví v Praze Konstantina I. Alexandrova zasláné náměstkoví ministra zahraničních věcí SSSR Nikolaji S. Patoličevovi 18.5.1958.

76 *Tamtéž*, l. 220.

Diskuse

Kontinuita nestejného

Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného

Karel Hrubý

Monografie Matěje Spurného *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*,¹ pojednávající o poválečném znovuosídlení pohraničí a o vztazích, které tam mezi obyvateli různé etnické a sociální provenience vznikaly, je živým obrazem i vážným analytickým projektem. Vedle zbylých Němců a starousedlých Čechů hledala v pohraničí nový domov etnicky i sociálně pestrá společnost. Autor sleduje vývoj vztahů těchto dvou a dalších vybraných skupin obyvatel jednak v jejich vzájemnosti, jednak ve způsobu, jak problémy pohraničí vnímaly a jak na ně působily centrální úřady, tisk a postoje či nálady vnitrozemského obyvatelstva. Jádrem knihy, které tvoří podrobné studie těchto vztahů na pozadí problémů pohraničních regionů, je dobře dokumentovaným svědectvím o obtížném procesu osidlování a sblížování heterogenního obyvatelstva i jeho postupné integraci. Zachycuje i vývoj poměru společnosti v pohraničí s centrálními orgány a sleduje postupnou změnu v jejich strategii vůči menšinám. Spurný ukazuje, jak se privátní sféra proplétala s mocenskou politikou, a svými analýzami všedního života v pohraničních oblastech přispívá k pochopení „malých dějin“ tamních obyvatel, jak se utvářely na území zbaveném většiny původního osídlení, v prostředí etnicky a sociálně velmi

1 Praha, Antikomplex 2011, 373 s.

nesourodém, v němž každodenní starosti a úkoly zatlačovaly do pozadí „velké dějiny“, současně se odvíjející na celostátní úrovni.

Méně přesvědčivé jsou obecné teze a závěry, které autor koncipuje zejména v úvodu a ve shrnutí své práce, kde podává nový obraz diktatury KSČ. Ne všechny soudy, které tu formuluje o povaze procesů v pohraničí a aplikuje i na přeměny v padesátých letech, vyplývají z předložené studie.² Mnohé nesou stopy projektu, který metodou teorie každodennosti (*Alltagstheorie*) sleduje revizi obrazu komunistické diktatury, jež nabízejí starší modely teorie totalitarismu.³ Teorie každodennosti v historiografii byla rozpracována především mladší generací německých historiků a nyní ji přejímají i někteří generačně blízcí historici čeští, mimo jiné též Matěj

-
- 2 Tři diskusní příspěvky, které jsou věnovány Spurného knize v *Soudobých dějinách* (roč. 20, č. 1–2, 2013), vesměs oceňují autorovu snahu podat alternativní výklad nedávné historie, současně však vyslovují také některé výhrady. Kateřina Čapková (Menšiny za komunismu: Dvě úvahy nad knihou Matěje Spurného, s. 190–198) mj. zpochybňuje autorovu definici menšin poukazem na to, že etnické vymezení je často zavádějící a nevhodná si jiných podstatných znaků charakterizujících např. skupiny imigrantů, jež státní úřady začlenily účelově pod stejnou nálepkou. Pavla Šimková (Menšiny a revize výkladu českých poválečných dějin, s. 178–181) vyslovila pochybnost, „nakolik politika, která nese ovoce ve specifické situaci pohraničí, fungovala ve vnitrozemí, v národnostně víceméně homogenních oblastech, kde nedošlo po válce k tak radikálním změnám v sociální struktuře“, a konstatuje, že je to „otázka, která by sice stála za prozkoumání, na kterou ale může studie zabývající se pohraničními oblastmi dát jen těžko odpověď“ (s. 180). David Kovařík (Nespolehlivé živly, anebo objekt sociálního inženýrství v českém pohraničí?, s. 182–189) dává knize šanci, že se „může stát i jakousi ‘platformou’ pro diskusi nad obecnějšími otázkami českých poválečných dějin a jejich historickým zpracováním“ (s. 188).
- 3 Vývoji teorie každodennosti, hlavním rysům její metody a rozborům jejích stěžejních pojmů je věnována důkladná studie Petra Sedláka „Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání“ v *Soudobých dějinách*, roč. 20, č. 1–2 (2013), s. 120–157. Reaguje v ní také na projekt „Socialismus jako myšlenkový svět“, který byl prezentován v předcházejícím ročníku časopisu (roč. 19, č. 2, 2012), a sleduje, jak s každodenností zacházejí jednotliví autoři, kteří se hlásí k této inspiraci, rozpracované zejména historiky německými. Sám chápe každodennost nejen jako ohraničenou realitu všedních dnů, ale v její přesahné dimenzi, v níž se nachází smysl života jako celku (s. 157).

K jednotlivým pracím zejména mladších českých historiků, kteří usilují o revizi obrazu komunistické diktatury, jak ji podávali autoři starší generace, se Petr Sedlák kriticky vyslovuje v další své studii „Proč tak snadno? Silné a slabé stránky revize vykládání diktatury KSČ a jejího nástupu v únoru 1948“ (in: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 10, č. 1 (2013), s. 30–55). Oceňuje snahu historiografie každodennosti hledat klíč k porozumění diktatuře též v sociální praxi a smýšlení obyvatelstva, k pojetí revizionistických prací má však podstatné výhrady. Vytýká jim především tendenci „příliš rychle utíkat k zobecnujícím závěrům“ (s. 48), což vyvolává dojem, že se snaží ve svých prvních významných studiích za každou cenu „přijít s něčím novým“ (s. 44). Sami však obvykle „v binárním modelu na jedné straně předkládají zjednodušený obraz stávajícího výkladu jako ‘totalitárního paradigmatu’, aby vůči němu mohli na straně druhé předložit vlastní přístup jako součást nového výkladového proudu, a to v hodnotovém protikladu jako teoreticky vyspělejší a metodologicky funkčnější“ (s. 53). Sedlák označuje historiky uplatňující paradigma teorie každodennosti na interpretaci diktatury KSČ v Československu jako revizionisty. Používám této klasifikace rovněž.

Spurný ve zmíněné knize.⁴ Narozdíl od jiných prací revidujících obraz komunistické diktatury, které se soustřeďují především na poststalinskou éru⁵, věnuje se autor období patnácti poválečných let, do nějž spadá i vznik a takzvaná budovatelská léta „socialismu“⁶, jež byla silně poznamenána metodami stalinismu. Období přechodu z demokraticky strukturovaného systému do systému koncentrované monopolní moci tak tvoří organickou součást jeho práce. Z pečlivých analýz života v pohraničí v tomto období vyvozuje některé teze, jejichž platnost zobecňuje a přenáší i na celorepublikovou společnost, procházející systémovými změnami v letech po únoru 1948. Roli komunistické strany v tomto počátečním období diktatury přitom staví do závislosti na celospolečenské mentalitě „očisty“.⁷ V tomto příspěvku chci upozornit na úskalí této interpretace.

V jejím základu je podle mého názoru problematické chápání poválečné kontinuity, které se promítá do uvažování o různých fenoménech. Jednou z hlavních tezí knihy Matěje Spurného je zjištění, že na myšlení, postoje a chování společnosti, jimiž byl legitimizován princip „očisty“ a použití násilí i praktiky segregace ve třech poválečných letech, *kontinuálně* navázala mentalita poúnorové společnosti, poznamenaná ještě vlnou poválečného nacionalismu.⁸ To podle Spurného zajišťovalo i podporu vládě jedné strany a legitimizovalo používání „očisty“ nové společnosti od jejích (nově definovaných) nepřátel.⁹

Spurný proto odmítá pohled na diktaturu KSČ, jak ji podává velká část české historiografické produkce po listopadu 1989, když „do značné míry redukovala její popis právě na otázky útlaku a represe“ (s. 13). Klíčem k pochopení existence a charakteru socialistické diktatury jsou podle něj nikoli jen „dílní mocenské mechanismy“, nýbrž také chování a postoje většiny obyvatelstva, která nepatřila

4 Hned na první stránce v úvodu své knihy konstatuje autor: „Většina článků a knih o poválečné minulosti, které vyšly v posledních dvaceti letech, byla zasvěcena hledání důkazů, že komunistická diktatura (nebo spíše 'totalita') nebyla ničím jiným než právě jen okradením milionů občanů Československa o svobodu, tedy o možnost autonomně a autenticky jednat. Svobodné jednání pak bylo (a zčásti dodnes je) připisováno na jedné straně pouze 'zločinným' nositelům režimu a na druhé straně pak nepočteným odbojářům. Pokračovat v hledání důkazů pro toto krajně vyhrcované tvrzení o československé socialistické diktatuře se mi však dnes už jeví jako neinspirativní a nesmyslné.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 9.)

5 Viz např. PULLMANN Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

6 „Socialismem“ je tu míněn výhradně politický, sociální a hospodářský systém komunistické diktatury, proto tento pojem v daném smyslu dávám do uvozovek. O demokratických modelech socialismu revizionističtí autoři nemluví a diktatura se tak stává takřka synonymem „socialismu“. I to je typická deformace revizionistického pojmosloví.

7 „... přinejmenším v českém prostředí se mechanismus očisty nerodí jako produkt diktatury KSČ, ale diktatura KSČ se etabluje kromě jiného díky poptávce prostředí, přesyceného touhou po očistě.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 103.)

8 „V roce 1948 se sice změnil charakter politického systému, společnost však zůstávala prodrnutá poválečným nacionalismem.“ (*Tamtéž*, s. 22)

9 Stála za tím i touha „zajistit ve světě pořádek, který bude schopen vzdorovat všem příštím ohrožením. (...) Ostatně jestliže je třeba, aby se konečně zrodila spravedlivá společnost, je zřejmé, že ne všichni členové té stávající budou moci být její součástí.“ (*Tamtéž*, s. 103.)

k mocenským elitám ani k obětem. Narozdíl od „potlačené“ společnosti, jak ji prezentoval model totalitarismu, přiznává teorie každodennosti společnosti jistou aktivitu (omezenou „hranicí diktatury“), která jí umožňovala „smysluplně naplňovat svůj život“ (s. 25). Toto pojetí tedy relativizuje podíl politických složek při destrukci demokracie a přisuzuje spoluodpovědnost za nastolení diktatury mentalitě společnosti, neboť vytvářela příznivou půdu pro její nastolení v roce 1948.

Význam společnosti pro mocenskou praxi je podle autora i v diktaturách značný. Zejména na úrovni lokálních byrokratů a funkcionářů zde dochází „k pozoruhodnému střetávání diskursů, přičemž jejich vzájemné ovlivňování je oboustranné. Místní vzorce jednání a často nerefektované vnímání skutečnosti jsou sice někdy vytlačovány dominantní ideologií či autoritativními rozhodnutími diktátorské moci, zároveň ale mohou hrát i aktivní roli. Ve snaze získat si podporu širokých vrstev společnosti je moc nucena přinejmenším v některých aspektech takové postoje akceptovat a snažit se o jejich zabudování do dosud dominantních diskursů.“ (s. 15) Značná diskrepance v typu a relevanci ústupků, které dělala vládnoucí strana a k nimž byla donucena společnost, je tu však zastřena.

Nestejná ideologie, nestejný nepřítel

I když některé aspekty života v pohraničí v době omezené parlamentní demokracie a života většiny vnitrozemské (české a slovenské) společnosti v pozdější diktatuře KSČ vykazují jisté podobnosti, nelze nevidět, že jsou tu také důležité rozdíly, které mají spíše charakter diskontinuity.

To se týká například procesu „očisty“ a segregace v obou obdobích, tedy před únorem 1948 a po něm. Matěj Spurný je považuje za kontinuální jev, jehož motivem byla snaha očistit vlastní společnost od cizích žvlů. Tato snaha měla ovšem zcela rozdílné kořeny. Před únorem se izolovalo a vylučovalo *podle etnického principu*, což ve vztahu většinové české populace k Němcům bylo motivováno převážně letitými předsudky *nacionalistické ideologie* a zážitkem pokoření a teroru z nedávné *minulosti*. Po únoru však byly tyto praktiky inspirovány *ideologickým modelem a politickým programem*, podle něž komunistická strana záměrně realizovala svůj *plán diktatury proletariátu* jako předpoklad vybudování beztřídní společnosti v *budoucnosti*. Téma „očisty“ už se netýkalo etnika zbaveného občanství (Němců, respektive Maďarů), ale těch československých občanů, kteří byli označeni za „nepřátele socialistického zřízení“ podle třídních a ideologických kritérií, jak je postulovala marxisticko-leninská ideologie.¹⁰ „Očista“ byla nejen zdůvodněna jinou ideologií, ale měla i jiný cíl a vycházela také ze zcela jiných motivů.

10 „Po roce 1948 následovaly další posuny diskursu očisty; od jednotlivých škůdců, kteří škodí svým sobectvím a nerespektováním pravidel společného budování, se definice „nečistých“ přesouvá stále více k sabotérům a třídním nepřátelům; kapitalistům, velkostatkářům, vesnickým boháčům, buržoazii a reakcionářům vůbec. Nyní již jde o likvidaci staré sociální struktury jako takové. Ani to pochopitelně není záležitost zcela nová a neznámá; snahu o legitimizaci této hluboko jdoucí likvidace starého jakožto nutné součásti vybudování

V obou obdobích se legitimizovalo něco jiného a z jiného důvodu. V prvním případě, zejména při postihu „kolektivní viny“ německého etnika, šlo o zájem značné většiny národa (především českého) o dosažení etnické homogenity společnosti ve státě, jehož územní rozsah a demokratický charakter už neměly být ohrožovány menšinou, která byla v minulosti osudově spojena s hitlerovskou diktaturou. Naproti tomu v druhém případě šlo o zájem KSČ nastolit státněsocialistickou diktaturu, která se už neopírala o tak široký konsenzus jako v případě nuceného vysídlení Němců. Proces „očisty“, který se před únorem těšil téměř celonárodní podpoře, nebyl už po únoru 1948, kdy byli namísto příslušníků „nepřátelského“ etnika diskriminováni a perzekvováni třídní a političtí odpůrci nového režimu, legitimizován souhlasem naprosté většiny národa, nýbrž jen jeho částí. Nenáleželi k ní už lidé, kteří mentálně setrvali na principech parlamentní demokracie a se „smyslem“ diktatury se neztotožňovali (třebaže se lišili v tom, nakolik otevřeně dávali své smýšlení najevo).

Nestejný rámec politického zřízení

Život pohraničí v prvních letech po válce – včetně nuceného vysídlení Němců, provázeného násilím – se stále ještě odvíjel v pluralitně uspořádaném státě. Hrubé porušování lidských a občanských práv – i pokud mu bylo vystaveno jinonárodní obyvatelstvo – bylo ještě možno posuzovat diferencovaným politickým pohledem,¹¹ ventilovat dosud nezglajchšaltovaným tiskem¹² a zvažovat justici, která ještě neztratila svou nezávislost. V mentalitě české společnosti nehrál důležitou roli jen motiv odvety a etnické „očisty“, ale také zájem vybudovat pevnější stát s fungující pluralitní parlamentní demokracií, pro kterou politické strany našly formu Národní fronty. Tato demokratická složka poválečné mentality byla ovšem silnější ve vnitrozemí než v pohraničí.

Přes podstatné rozdíly v tom, jaký byl objekt i účel „očisty“ a segregace před únorem 1948 a po něm, vnímá Matěj Spurný tyto procesy jako veskrze kontinuitní. Únor 1948 pak v jeho hodnocení představuje důležitý, nikoli však klíčový předěl,

nové, zdravější a spravedlivější společnosti můžeme právě v pohraničí sledovat již v předchozích letech.“ (*Tamtéž*, s. 112 n.)

- 11 Když se v únoru 1946 připravoval zákon o volbách, požadoval sociálnědemokratický ministr Václav Majer, aby volební právo dostali také Němci, kteří bojovali za svobodu proti nacismu v československém zahraničním vojsku. Jeho návrh byl však nacionalistickou většinou sněmovny odmítnut. – V červnu 1947 se sociálnědemokratický poslanec Vojta Beneš, prezidentův starší bratr, ujímal německých učitelů-antifašistů, kteří tehdy u nás živořili. Komunistický poslanec Vodička mu cynicky odpověděl, že mohou přece odejít do Německa, kde nemusí živořit. (Viz HRUBÝ, Karel: Začít odjinud. In: *Listy*, roč. 32, č. 6 (2002), s. 68–70.)
- 12 Na kritické postoje některých žurnalistů upozornil Milan Drápala v publikaci *Na ztracené vartě Západu: Antologie z české nesocialistické publicistiky let 1945–1948* (Praha, Prostor 2000) – viz např. TIGRID Pavel: Odsun Němců, Západ a my. In: *Tamtéž*, s. 195–199 (původně otištěno v *Obzorech*, roč. 1, č. 12 (20.11.1945), s. 117 n.).

neboť princípy „očisty“ a segregace byly už od osvobození uplatňovány jako legitimní politické prostředky (s. 11 n.).

Nestejně prostředky násilí

Legitimizace násilí, ve vztahu k Němcům ještě široce akceptovaného, nabyla po únoru 1948, kdy se obrátilo proti třídním a politickým nepřátelům režimu, také nových podob. Změnil se v první řadě charakter a intenzita nasazených potlačovacích prostředků. Násilí v diktaturách, které mají totalitární ambice, je podle autora „projevem teroru sloužícího k likvidaci nebo zastrašení ideologických a politických nepřátel jako předpokladu pro tvorbu loajálního kolektivu“ (s. 101). Je nepochybné, že teror v tomto smyslu byl uplatňován proti Němcům. Jeho užití při formování „loajálního kolektivu“ z nesourodé směsice nových osídlenců v pohraničí však v masovém měřítku nepřicházelo v úvahu; byli by odtud utekli, což jistě nebylo smyslem osídlovací akce. Zatímco v pohraničí docházelo po vysídlení většiny Němců převážně k postihu *jednotlivců*, často z iniciativy místního občanstva, pouťorová *masová hysterie* provázející různé represivní akty byla na celém území státu vyvolávána mocenským centrem, tedy komunistickou stranou a jí ovládanými složkami (jednotnými organizacemi odborů, mládeže, žen a podobně). Kampaně ve zglajchšaltovaných médiích, organizovaná shromáždění a rezoluce v závodech, úřadech, školách a obcích nevycházely z mentality společnosti jako v pohraničí, nýbrž jí byly stranickým a státním aparátem do značné míry implantovány jako součást úsilí nových mocipánů o dosažení nové *gouvernementality*.¹³

Masové využívání státních prostředků perzekuce (Státní bezpečnosti; justice podřízené autoritě komunistické strany a soudící podle třídních, politických a ideologických kritérií; čistek ve sjednocených svazech a organizacích; systému táborů nucených prací; kádrové politiky ve všech zaměstnaneckých vztazích a omezení vzdělávání u takzvaně nespolehlivých osob a jejich rodinných příslušníků; likvidace náboženských řádů a zájmových organizací jako skautingu, Sokola a podobně) umožnila až změna politického režimu po únoru 1948. V podmínkách monopolizované moci a „uzavřené společnosti“ jim byli víceméně *bezmocně* vystaveni ti, kteří byli kvůli svému jednání, přesvědčení nebo původu označeni za „nepřátele socialistického zřízení“. Snaha zastrašit tím široké vrstvy jinak smýšlejícího obyvatelstva, zejména ve vnitrozemí, byla nepřehlédnutelná.

Tenor revizionistických prací, marginalizujících podíl komunistické strany na destrukci demokratického systému a na uplatňování represí, je také v ostrém kontrastu

13 Michel Foucault podává následující definici tohoto svého pojmu: „Gouvernementalitou rozumím celek tvořený institucemi, postupy, analýzami a reflexemi, kalkulacemi a taktikami, které dovolují vykonávat tuto vpravdě specifickou, a přece komplexní formu moci, jejímž hlavním terčem je obyvatelstvo, hlavní formou vědění politická ekonomie a podstatným technickým instrumentem bezpečnostní dispozitivu.“ (FOUCAULT, Michel: *Die Gouvernementalität*. In: TÝŽ: *Analytik der Macht*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2005, s. 148–179, zde s. 171.)

s postoji a výroky vlivných komunistických intelektuálů¹⁴ a politiků v reformním období diktatury, tj. za pražského jara, kteří tehdy nepopírali odpovědnost činitelů vlastní strany za násilné metody používané v padesátých letech proti skutečným či domnělým nepřátelům. I předsednictvo Ústředního výboru KSČ uznalo, že násilí nebylo dílem společnosti jako celku, nýbrž především těch, kteří měli tehdy k takovému jednání rozhodující moc.¹⁵ Věrohodnost konstrukce, podle níž státní násilí uplatňované z rozhodnutí vedoucích složek strany, bylo legitimizováno „očistnou“ mentalitou společnosti, či alespoň její větší části, je proto ve světle svědectví představitelů reformního proudu v KSČ přinejmenším zpochybněna.

Počet obětí diskriminace a perzekuce komunistických orgánů po únorovém převratu, mezi něž se řadí nejen osoby z politických důvodů vězněné, nasazené na nucené práce a připravené o život, ale i lidé přeřazení, sesazení, sociálně, politicky i jinak existenčně postižení, jejichž případy nejsou zachyceny v policejních či justičních

14 Viz např. KALIVODA, Robert: Demokratizace a kritické myšlení. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 10 (2.5.1968), s. 1 a 13; č. 11 (9.5.1968), s. 6. Podobně Karel Kosík proti masám, které lze mocensky a ideologicky manipulovat, vyzdvihuje práva jednotlivého občana: „Příčina naší politické krize tkví v tom, že obyvatelé této země již *nechtějí* žít jako bezprávné nebo neplnoprávné stranické a nestranické *masy*, a nositelé moci již *nemohou* uplatňovat svou vedoucí úlohu v podobě policejné byrokratické diktatury, tj. jako bezvýhradný monopol vládnutí a rozhodování, opírající se o zvlášť násilí.“ (KOSÍK, Karel: Naše nynější krize. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 7 (11.4.1968), s. 3. Přetištěno in: TÝŽ: *Století Markéty Samsové*. Praha, Český spisovatel 1993, s. 25–62; také in: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. 11.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2004, s. 134–148, zde s. 134.) Tato pasáž – a ostatně celý Kosíkův esej, jenž vycházel v *Literárních listech* na pokračování od 11.4. do 16.5.1968 – ilustruje, že komunističtí intelektuálové přikládali v období zrušené cenzury odpovědnost za používání násilí *stranické a policejní byrokracii* a poukazovali na odpor, který to jak v řadách KSČ, tak zejména mezi obyvatelstvem vyvolávalo.

15 V návrhu politického stanoviska k rehabilitacím, jež předložil předseda vlády Oldřich Černík spolu s předsedou Národního shromáždění Josefem Smrkovským na 74. schůzi předsednictva ÚV KSČ 24.5.1968, stojí: „Komunistická strana Československa se nezříká morální odpovědnosti za porušování socialistické zákonnosti v padesátých letech. Je však třeba otevřeně říci, že *tyto protizákonné činy, i když byly prováděny ve jménu strany, nebyly záležitostí strany jako celku, ale záležitostí úzké skupiny lidí spolu s nemnohými inscenátory i vědomými vykonavateli těchto aktů zvláště*.“ (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – MORAVEC, Jan (ed.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/1.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999, s. 530, dokument č. 74, kurzivou zvýraznil KH.) O tlaku společnosti se tu nic nedozvídáme. Jelikož v roce 1960 byla amnestována většina politických vězňů, zužovala se nyní rehabilitace na ty případy, „kdy došlo k zařazení do táborů nucené práce osob na základě jejich předchozího soudního potrestání, které bylo nebo bude uznáno v rehabilitačním řízení za nezákonné, dále těch osob, které tam byly zařazeny jako domnělí nepřátelé socialistického zřízení (zejména příslušníci národního boje za osvobození, někteří bývalí důstojníci, duchovní, atd.)“ (*tamtéž*, s. 531). V návrhu se poukazuje také na široký okruh perzekucí, které „postihly nejen nespravedlivě postižené, ale měly vážné existenční i jiné důsledky pro jejich rodiny, pro děti i pro příbuzné“ (*tamtéž*, s. 529).

protokolech, šel nepochybně do statisíců.¹⁶ Proti „politicky nespolehlivým“ osobám přitom různým způsobem zasahovaly také podniky, správní orgány, různé komise a podobně, což vytvářelo mimo jiné široký prostor i k uplatnění osobní zvláště. Která část společnosti tato opatření legitimizovala a která se s nimi naopak odmítala ztotožnit, to z jinak pečlivě sebraného a analyzovaného materiálu v monografii Matěje Spurného vyčíst nelze.

Nestejná společenská základna

Společnost pojatá jako jeden legitimizující celek je zavádějící pojem. Ve skutečnosti tu bylo více „společností“, z nichž každá podřizovala svůj život jiným perspektivám, jinému smyslu a jiným hodnotám.¹⁷ A v důsledku toho také nějaká část společnosti z dané situace profitovala, jiná své šance ztrácela.

Rozdíl v etnickém, sociálním i mentálním složení společnosti pohraničí a větší nové společnosti celého Československa byl zřetelný. Zastoupení etnicky odlišných skupin obyvatelstva bylo v pohraničí ve srovnání s celostátní populací silně nadproporční.¹⁸ V pohraničním „vzorku“ dvou milionů obyvatel převažovaly statisíce sociálně slabších občanů, doufajících v materiální i společenský vzestup (s. 112). V jejich mentalitě politično nehrálo takovou roli jako u většiny lidí ve vnitrozemí;

16 Matěj Spurný staví do protikladu počet obětí politické justice v 50. letech a nucených poválečných odsunů a vyvozuje z toho, že vlastně 50. léta byla v uplatnění násilí mírnější (s. 12). Jan Kuklík z Právnické fakulty Univerzity Karlovy v pořadu ČT 24 „Politické procesy v 50. letech“ dne 28. listopadu 2011 naopak upozornil, že politické procesy je třeba zasadit „do širšího rámce perzekucí, kdy to mělo i majetkový charakter nebo šlo o problémy v zaměstnání a podobně. Navíc zde byly kromě těch několika monstrprocesů před Státním soudem, který byl k tomu zřízen v Praze, Brně a v Bratislavě, procesy v okresech nebo krajích. A také národní výbory mohly bez soudního líčení, pouze svými trestními komisemi, stíhat a posílat lidi do táborů na nucené práce. Čili počet takto postižených několikrát násobně narůstal.“ A k tomu je potřeba přičíst mnohdy ještě rodinné příslušníky přímo postižených osob, jejichž životní šance byly pak rovněž citelně zredukovány (viz <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/exkluzivne-na-ct24/historie-cs/154940-politicke-procesy-v-50-letech>).

17 Známy německý historik Thomas Lindenberger, jehož se dovolávají také čeští historičtí „revizionisté“, upozorňuje na mnohoznačnost postojů, motivů a jednání ve východoněmecké společnosti v čase tamní diktatury, jak se odrážela ve smyslu, který obyvatelé dávali skutečnosti (*Eigen-Sinn*): „Sahaly od přehnané horlivosti zapálených idealistů a egoistického využívání možností aktivní spolupráce přes nanejvýš loajální, avšak vnitřně distancované chování až k pasivním formám odmítání, k otevřenému disidentství a odporu. Tyto postoje a motivy nechávají také aktéry podrobené panství projevit se jako subjekty moci, a proto o nich nelze uvažovat odděleně od panství.“ Poslední věta odkazuje k pojetí panství (*Herrschaft*) u Maxe Webera, který panství definoval jako vztah mezi panujícím subjektem a ovládanou společností. (LINDENBERGER, Thomas: *Die Diktatur der Grenzen: Einleitung*. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur*. Köln/R., Böhlau 1999, s. 23.)

18 „Podíl etnických menšin byl v pohraničí i po ukončení nuceného vysídlení Němců a hlavní vlny poválečného osídlování výrazně vyšší než jinde a totéž platí o celkové (nejen etnické) heterogenitě tamního obyvatelstva.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 17.)

v popředí tu byly materiální zájmy, bydlení, chod podniků a zemědělských usedlostí, překonávání nedostatků ve školství, zdravotnictví, veřejném pořádku a podobně. Úprava blízkých sousedských vztahů byla zde důležitější než vztah ke vzdálené centrální moci. Sám Spurný poukazuje na to, že kulturní úroveň společnosti v pohraničí byla obecně nízká (s. 65). Podprůměrně naproti tomu byly zastoupeny střední a vzdělanější vrstvy.

Politická orientace společnosti v pohraničí byla před únorem 1948 dána především očekáváním výhod, jež jí slibovaly či poskytovaly jednotlivé strany, v reálu pak na prvním místě strana komunistická – narozdíl od společnosti ve vnitrozemí, kde si ještě více či méně silný vliv udržovaly tradiční politické strany s rozdílným světonázorovým profilem a kde se projevoval výraznější ohled na „smysl“ dění také *sub specie* hodnot občansko-právních a morálních. Přenášet jednoduše výsledky „laboratorního experimentu“ v pohraničí na poměry, život a dění ve vnitrozemí je proto sice obrazně svádivé, ale nepřesné. Jistě je možné uvažovat o praktikách poválečné segregace a marginalizace určitých skupin obyvatelstva jako o inspiraci či vzoru pro postupy užívané v letech padesátých, ale je třeba přitom mít na mysli, že tyto postupy (organizované už jen jednou monopolně panující politickou stranou) tehdy byly aplikovány na společnost, která se sociálně, etnicky, ale především mentálně lišila od společnosti v pohraničí.¹⁹ Tam se navíc státní správa a podniková vedení potýkaly s nedostatkem pracovních sil, což ovlivňovalo i prostředky získávání souhlasu s novým uspořádáním, a místní instituce (národní výbory, bezpečnost a podobně) byly v mnohem větší míře obsazeny komunisty, než tomu bylo ve vnitrozemí. Snahy o homogenizaci společnosti po únoru 1948 byly pak uplatňovány již *bezkonkurenční* mocí nejen politickou a správní, ale i justiční, mediální, výchovnou, a také diferencovaným přidělem prerogativ sociálních a právních na straně jedné – a diferencovanou diskriminací a postihem na straně druhé.

Narozdíl od jiných historiků revidujících obraz komunistické diktatury, kteří na podporu své kritiky totalitarismu zatlačují do pozadí mocenské mechanismy a používání násilí proti „nepřátelům“, Matěj Spurný uplatňování násilí jako potlačovacího prostředku nebagatelizuje.²⁰ Nebere však dostatečný zřetel na to, že charakter, motivy a perspektivy společnosti pohraničí se podstatně lišily

19 Politické tradice byly zejména ve větších městech a velkých závodech u dělníků a zaměstnanců a také ve středních vrstvách hlouběji zafixovány a názorově jemněji strukturovány, zejména díky výchovné činnosti odborů a politických stran v období pluralitní parlamentní demokracie. Naproti tomu noví osídlenci pohraničí se rekrutovali z velké části z venkova, jejich mentalita byla odlišná a také jejich politická orientace byla mělčeji zakotvena. U Romů nebyla ještě dost vědomá, Němci (pokud směli zůstat) byli politicky bezbranní. Jinak tomu bylo u usedlého obyvatelstva ve vnitrozemí, kde zásahy „shora“ do vyspělejší politické orientace občanstva byly provázeny vědomím, že za nimi stojí hrozba zákonného i mimozákonného postihu, nebudou-li akceptovány.

20 „První léta diktatury KSČ, její takzvaná revoluční fáze, bezesporu patří k těm obdobím moderních českých dějin, v nichž se v nemalé míře uplatnilo politicky motivované a státem řízené násilí vůči jednotlivcům a celým sociálním skupinám. Z hlediska individuálních práv člověka, jak je definuje liberální demokracie, to bylo období značného bezpráví, období, v němž byla systematicky porušována celá řada svobod člověka a občana.“ (*Tamtéž*, s. 12.)

od charakteru, perspektiv a motivů, které byly po vzniku diktatury určující pro různé segmenty obyvatelstva vnitrozemí.

Nestejný myšlenkový svět

Svůj autorský záměr vymezuje Spurný snahou „zachytit myšlenkový svět a sociální praxi, na jejichž pozadí se utvářely složité vztahy mezi starými a novými menšinami, mezi menšinami, většinou společností a politickými strukturami nastupující diktatury“ (s. 31). Sociální experiment, k němuž po válce v pohraničí došlo, považuje za „rozhodující i pro proměny společnosti následující po roce 1948“ (s. 11).

Myšlenkový svět společnosti v pohraničí ovšem nebyl totožný s myšlenkovým světem většinové společnosti obyvatel Československa, jehož převážná část žila v jiných poměrech, čelila jiným problémům, byla jinak strukturována sociálně i kulturně a byla též podstatně diferencovanější názorově díky hlubší zakotvenosti politických tradic. Jinak řečeno: společnost, která legitimizovala vysídlení Němců, se lišila co do kvantity i kvality od společnosti, která schvalovala politické procesy a hrdelní rozsudky nad Horákovou, Slánským a stovkami dalších obětí. Prostředky, které k upevnění svého panství mohla používat vůči odpůrcům KSČ po únoru, byly před únorem pro tak masové uplatnění ještě blokovány demokratickými partnery v Národní frontě. Považovat procesy, jimiž procházela společnost v pohraničí, za „klíčové“ pro pochopení procesů, jimiž po únoru procházela společnost ve vnitrozemí (politicky, sociálně i vzděláním mnohem diferencovanější), je tedy z mnoha důvodů pochybné.

Nestejný podíl KSČ a společnosti na vzniku diktatury

Snížili-li se význam politických faktorů v přechodu od omezené parlamentní demokracie ke komunistické diktatuře, nabývají procesy v mentalitě společnosti v revisionistickém paradigmatu větší váhy. A stejně tak platí obráceně, že akcentování mentálních předpokladů oslabuje efekt dlouhodobého vývoje marxisticko-leninské ideologie a organizace „revoluční strany“, která se po léta připravovala na uskutečnění jinde už vyzkoušeného programu „diktatury proletariátu“ jako svého zásadního cíle. Koncentrace moci v rukou vedení jedné strany nemá pak v optice Matěje Spurného zdaleka takovou důležitost při vzniku, trvání a rozpadu diktatury, jako měly každodenní potřeby a požadavky lidí a jejich úsilí o vylepšení všednodenního, návykového, repetitivního a pokud možno klidného života, které ve svém souhrnu charakterizují mentalitu „poslušných“. Komunistická diktatura, která v okrajových záležitostech byla ochotna ke kompromisu s požadavky některých sociálních skupin, se z tohoto úhlu pohledu jeví koneckonců jako docela snesitelné uspořádání.²¹

21 Matěj Spurný to vysvětluje tak, že pro KSČ po roce 1945 „mnohokrát proklamovaná snaha ‘získat většinu národa’ nebyla ovšem pouhým prostředkem k definitivnímu uchopení moci,

Připouští se sice, že tyto požadavky se nesměly dotýkat dogmat o vedoucí roli strany či zestátnění výrobních prostředků, která vymezovala nedotknutelnou „hranici diktatury“; nicméně společnost se s tímto omezením dovedla smířit a vytvořila si formy individuálního i sociálního života, v nichž se zabydlila, protože v nich nacházela „alespoň minimální autonomii pro své vlastní konání a jednání“ (s. 15).²²

Viděno revizionistickou optikou, komunistické panství ve svém zrodu i trvání bylo legitimizováno a nadlouho stabilizováno právě takto redukováným pojetím života a přízní velké části společnosti. V tomto výkladu, který je do značné míry ovlivněn zjednodušenou teorií každodennosti v protikladu ke starším modelům totalitarismu, se diktatura stává celospolečenskou záležitostí. Koneckonců byly „represivní zásahy státu a jeho úřadů ... v mnoha případech i v padesátých letech reakcí na širokou a neodbytnou společenskou poptávku“ (s. 339, kurzivou zvýraznil KH).

Jiná velká část společnosti se však s tímto omezeným údělem nespokojovala a ve svém privátním prostoru žila politicky i kulturně jiným diskurzem a hodnotami než stoupcem komunistické „revoluční cesty k socialismu“. Této velké části „poslušných“, avšak nesouhlasících s uplatňovanými metodami panství KSČ se v revidovaném obraze diktatury nepřisuzuje téměř žádný význam. Právě z této části jinak smýšlejících se ovšem rekrutovali ti, kteří na sobě pocítovali tlak „očisty a vylčení“ nejčastěji – ať už šlo o přímé násilí policejního či justičního charakteru nebo o jinou formu represe a diskriminace, jako byl sociální sestup, ztráta pracovní kvalifikace či odepření šance na vyšší vzdělání a kariérní postup. „Upozaděním“,

jenž by v únoru 1948 přestal být relevantní. Nárok znovu a znovu získávat většinu národa činí jakýkoli politický systém i bez svobodných voleb v dlouhodobé perspektivě závislým na přízní velké části společnosti. Vedle 'získávání' přízně obyvatelstva, tedy legitimizace svého panství vůči širokým vrstvám společnosti, ovšem musely elity KSČ legitimizovat moc samy před sebou a statisíce dalších straníků, přičemž zásadní roli hrál soulad realizované politiky, ideologických východisek a utopických vizí komunistické budoucnosti. Právě tyto vize totiž v posledku ospravedlňovaly i represivní strategie jako organizované státní násilí vůči některým skupinám obyvatelstva. Je otázka, nakolik se podařilo emancipativní vize udržet živé a nakolik se naopak během padesátých let v důsledku jejich oslabování prosazovala legitimizace moci KSČ jako záruky již dosaženého stavu – tedy způsob legitimizace, jenž nutně vede ke konzervativní politice udržování pořádku.“ (*Tamtéž*, s. 13 n., kurzivou zvýraznil KH.)

- 22 Omezenost této „autonomie“ vystihuje Thomas Lindenberger, podle něhož její hranice ve státněsocialistické diktatuře byla přísně omezena na prostor „Lebensweltu“, tj. na pracovní kolektiv, rodinu a příbuzenstvo, obec, bydliště. Hranice směrem „nahoru“, už např. k rovině okresu nebo podniku, byla dalekosáhle neprodyšná. (LINDENBERGER, T.: *Die Diktatur der Grenzen*, s. 31 n.) „Nahoru směřuje všechno k jednotě a identitě, k propojení (*Fusionierung*) strany, státu a společnosti.“ (*Tamtéž*, s. 33.) „Svévole“ (*Eigen-Sinn*) jednotlivců předem podléhala všude platnému diktátu „až sem, ale ne dále!“ (s. 34) Na straně 24 opisuje autor výraz *Eigen-Sinn* jako vlastní význam, který jednotlivci dávají své účasti na oficiálních nařízeních, vynucených způsobech chování a zákazech, jejichž smysl byl převážně definován ideologicky v souhlasu se záměrem panujících. K tomuto pojmu a jeho významovým konotacím viz SOMMER, Vítězslav: *Cesta ze slepé uličky „třetího odboje“: Koncepty rezistence a studium socialistické diktatury v Československu*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 1 (2012), s. 23–25.

respektive snížením významu této násilím ohrožované části společnosti se obraz diktatury ovšem zřetelně mění.

K přeměně demokratického režimu v diktaturu jedné strany, a tím i k uplatnění masové perzekuce „nepřátel socialistického zřízení“ státními orgány, však nepřispěla rozhodujícím způsobem mentalita společnosti, jak čtenáře chce přesvědčit Matěj Spurný, nýbrž (a to nejen u nás, ale i v dalších státech sovětské zájmové zóny) *organizovaná akce komunistické strany, opírající se o hrozbu násilí* (domácího nebo i zahraničního).²³ Těto hrozbě byla – vedle zmíněné gouvěrnementality – vystavena i mentalita společnosti.

Shrnutí

Práce usilující o revizi tradičního obrazu komunistické diktatury korigují právem jednostranný model totalitarismu v tom, že upozorňují na roli společnosti, která nebyla vždy jen pasivní. A také v tom, že i život v diktatuře šel navyklým způsobem dál, třebaže byl usměrňován četnými limity, že docházelo k represím a hrozba postihu provázela každé narušení zavedeného diskurzu. Vedle mocenské vůle a pronásledování odlišně smýšlejících se odvíjel také „obyčejný život“ se svými radostmi i starostmi, šancemi a perspektivami alespoň v „malém světě“ každodennosti, který byl vcelku sociálně zabezpečený. Zážitky osobního štěstí, rodinné pospolitosti nebo kolektivní pohody patří k těm, na které se rádo vzpomíná, stejně jako třeba uspokojení ze sociálního zaopatření.

Revizionisté se ale dopouštějí jiné jednostrannosti. Jestliže starší práce sledovaly hlavně mocenské struktury a společnost vnímaly jejich prizmatem jako silně manipulovanou, dělají revizionisté pravý opak.²⁴ Aby snížili význam politické a ideologické aktivity revoluční strany při vzniku a upevňování mocenského rámce diktatury, stavějí do popředí *nediferencovanou „společnost“*. Na ni přenášejí kus zodpovědnosti za mocenské zásahy, „očistu“ a segregaci, neboť její mentalita tyto postupy údajně podporovala a někdy i vyžadovala.²⁵ Podstata diktatury – bezkonkurenční koncentrace moci v rukou jedné panující strany – přestává být pro revizionisty rozhodujícím faktorem pro uplatnění metod, jimiž panující moc zdisciplinovala

23 Nelze pominout přítomnost sovětských vojenských posádek ve Východním Německu, v Polsku nebo v Maďarsku, které mohly být (a také byly) v případě ohrožení panství komunistické strany nasazeny.

24 „Revizionistům může hrozit to, co sami kritizují na revidovaném: kritická východiska poznání a dějepisné reflexe se mohou stát omezenými jejich potřebou vymezit a hájit hodnotové postoje a názory, tj. stávají se omezenými paradigmatickým revizionistickým.“ (SEDLÁK, P.: Proč tak snadno?, s. 53 – viz pozn. 3.)

25 „Očišta společnosti, přinášející různé formy represe i teroru, byla v první řadě vyjádřením společenské vůle, nikoliv pouze metodou, kterou by mocní zastražovali ovládané. energii a dynamiku čerpal tento způsob utváření společnosti převážně zdola a její využívání bylo pro KSČ ve čtyřicátých i v padesátých letech úspěšnou legitimizační strategií.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 340.)

obyvateľstvo a ovládala ho komplexem nástrojů technicky i psychologicky vyspělé gouvěrneměntality.

Proti „nespravedlivému“, ba „dehonestujícímu“ obrazu diktatury, jak ho podle historických revizionistů podávají starší historické studie, otevírá tato revize cestu k „nezaujatému“ bádání o diktatuře, chápané jako obecný projev evropské moderny.²⁶ Spurného interpretace vzniku a prvních let diktatury KSČ (jeho práce zachycuje vývoj do roku 1960) všude tam, kde vyjadřuje obecné soudy o diktatuře, marginalizuje roli *politického záměru* a používaného násilí v tomto období (zahrnujícím stalinistickou fázi), které v očích společnosti údajně nacházely ospravedlnění díky „vykupitelské“ ideologické vizi.²⁷ *Ideový záměr* diktatury přetvořit společnost podle utopické vize v homogenní stoupence socialismu, uskutečňovaného cestou monopolní vlády komunistů, se tak v tomto pohledu stává jistou *rehabilitací diktatury, jejím změkčením, zlidštěním a novým vysvědčením* monopolního panování KSČ jako systému, v němž – za předpokladu, že se „společnost“ smířila s „hranicemi diktatury“ a dodržovala „poslušnost“ – se všední život odvíjel vlastně docela „normálně“.

Cenná monografie Matěje Spurného o problematice menšin v pohraničí *ve svých obecných soudech o diktatuře KSČ* více vychází z interpretačních tezí revizionistického paradigmatu než z vlastní analýzy podmínek a příčin vzniku a působení diktatury v české a slovenské společnosti v padesátých letech. Je proto třeba číst ji opatrně.

26 Svým úsilím o glajchšaltaci myšlení, o nastolení mentální i normativní jednoty celé společnosti připomínala ovšem komunistická diktatura spíše „jednotu víry“ středověku, a nikoli moderní pojetí života, jak se vyvinulo v posledních stoletích v euroatlantické civilizaci, do jejíhož okruhu diktatura v Československu spadala. Její hodnoty jako toleranci, pluralitu a autonomii individua diktatura odmítala. Kontrola vlády „zdola“ fakticky neexistovala a ideový dialog byl nahrazen monologem v rámci oficiální ideologie. To vše připomíná spíše dávnou minulost ve vývoji civilizace než modernu.

27 Viz kurzivou zvýrazněná pasáž z citace Spurného knihy v poznámce 21.

Recenze

Komplexní rozbor poválečných retribucí a nezodpovězené otázky

Pavla Šimková

FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Z angličtiny přeložil Jakub Rákosník. Praha, Academia 2010, 502 strany, ISBN 978-80-200-1838-0.

Byla československá poválečná retribuce aktem spravedlnosti, nebo odplaty? Je možné ji posuzovat podle dnešních nároků na spravedlivý a nestranný proces, nebo je nutno ji vnímat výhradně v kontextu její pohnuté doby? Lze ji šmahem odsoudit jako politicky motivovanou spravedlnost vítězů, nebo naopak hodnotit jako vážně míněný, i když nedokonalý pokus o vyrovnání se zločiny minulosti? Odpovědi na tyto otázky se během uplynulých patnácti let snažila najít celá řada historiků zabývajících se soudobými českými dějinami. Jejich přístup byl přitom v zásadě tentýž: podobu poválečné retribuce rekonstruovali na dílčím případě některého ze čtyřiaadvaceti mimořádných lidových soudů ustavených roku 1945 takzvaným velkým retribučním dekretem. Za všechny jmenujme průkopnickou studii Mečislava Boráka o retribučním soudnictví v Ostravě či práce Lucie Jarkovské o dění

na Královéhradecku a Václava Jiříka o Chebu.¹ I téměř deset let po svém původním vydání však zůstává studie amerického historika Benjamina Frommera *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu* jedinou prací, která mapuje československou retribuici na celonárodní úrovni a podává ucelený obraz její přípravy, průběhu a částečně i jejích výsledků.² Frommer na jedné straně poskytuje celkový přehled o retribuci, aniž by na druhé straně opomíjel konkrétní průběh jednotlivých případů, na nichž demonstrovuje obecnější charakteristiky retribučního soudnictví. Přesto však jeho kniha vyvolává více otázek, než nabízí odpovědí.

Po úvodní kapitole pojednávající o takzvané divoké retribuci bezprostředně po válce, kterou – jak Frommer poměrně přesvědčivě dokazuje – londýnská exilová vláda nejen tolerovala, ale dokonce schvalovala a v četných svých prohlášeních podporovala, se autor vrací o několik let nazpět a přibližuje okolnosti vzniku retribučního zákona, na jehož základě později stavěl velký retribuční dekret. Poté se zabývá činností mimořádných lidových soudů, které ustanovení dekretu aplikovaly v praxi, obtížemi, jež provázely jejich fungování, i zločiny, s nimiž byly tyto soudy nejčastěji konfrontovány. Ve zvláštní kapitole věnuje autor pozornost zločinu udavačství, na který londýnská vláda při tvorbě retribučního zákona kupodivu nepomyslela, jehož potrestání však leželo domácím obyvatelstvu obzvlášť na srdci. Samostatná kapitola je věnována rovněž takzvanému malému retribučnímu dekretu a trestání „provinění proti národní cti“ stejně jako Národnímu soudu, před kterým stanuli prominentní českoslovenští občané obvinění z kolaborace, mimo jiné i protektorátní vláda. Závěrečná kapitola pak pojednává o oživení retribuice komunistickým státním aparátem po únorovém převratu.

Jednou z největších předností Frommerovy knihy je jeho důsledné chápání retribuice nikoliv jako neměnné skutečnosti, ale jako dynamicky se měnícího politického bojiště, jímž byla i přes relativní nezávislost mimořádných lidových soudů po celou dobu svého trvání, a jeho detailní analýza politických tlaků, které na ni působily od chvíle jejího zrodu. Autor plasticky vykresluje jak vyhocené debaty o podobě retribuice v londýnské vládě, tak pozdější snahy nejrůznějších politických hráčů ovlivnit její průběh a výsledky. S tím souvisí na obecnější úrovni také neobyčejně zdařilé vystižení politizace všech sfér poválečného života v Československu, od zneužívání retribuice ke znevýhodňování politických konkurentů – což oproti obecně panující představě neprovedla zdaleka jen komunistická strana – až po případy, kdy občané vstupovali do KSČ v naději, že je členství ve straně, která po válce takřka monopolizovala právo reprezentovat protinacistický odboj, uchrání před možným vyšetřováním. Nesmírně zajímavé je i téma využití retribuice k ospravedlnění odsunu Němců: jak Frommer přesvědčivě dokládá, bylo účelem retribučních

1 BORÁK, Mečislav: *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě (1945–1948)*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998; JARKOVSKÁ, Lucie: *Odplata, či spravedlnost? Mimořádné lidové soudy 1945–1948 na Královéhradecku*. Praha, Prostor 2008; JIŘÍK, Václav: *Nedaleko od Norimberku: Z dějin Mimořádného lidového soudu v Chebu v letech 1946–1948*. Cheb, Svět křidel 2000.

2 FROMMER, Benjamin: *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Post-war Czechoslovakia*. New York, Cambridge University Press 2005.

soudů nejen potrestat skutečné pachatele trestných činů, ale zároveň představit sudetské Němce jako národ zrádců a zločinců, se kterými je jakékoliv soužití zcela nemožné (s. 306–308). Takové propagandistické zneužití soudních procesů by mohlo snadno svádět k odsouzení celé retribuice jako politického divadla s předem určeným výsledkem. Frommer ale k retribuici přistupuje po celou dobu diferencovaně, pečlivě váží každý její aspekt a kromě jejích z dnešního hlediska jednoznačně předpojatostí zavánějících rysů dokazuje na nespočtených příkladech procesů před mimořádnými lidovými soudy, že retribuice nebyla i přes zjevné nedostatky pouhou spravedlností vítězů, ale v první řadě upřímnou snahou o potrestání nacistických zločinců a kolaborantů, a to navzdory politickým bojům, které o ni sváděli demokraté i komunisté.

Důkladná analýza těchto politických konfliktů je, jak už bylo řečeno, velkou devízou Frommerovy knihy. Paradoxně je však tato přednost zároveň její největší slabinou. Tím, že konečnou podobu retribuice vysvětluje především jako výsledek politického vyjednávání, opomíjí do značné míry jiné roviny analýzy, které by se nabízely – ať už se jedná o hledisko sociální, kulturní nebo právní. Retribuci lze chápat – a také tak svými tvůrci chápána byla – jako očištění těla národa od cizorodých prvků, ať už se jednalo o Němce a Maďary, jejichž cizorodost byla dána národnostně, nebo o ty, kteří se z národního společenství sami vyloučili svým jednáním, tedy kolaboranty a udavače. Frommer tento aspekt retribuice sice zmiňuje, ale blíže nerozebírá; přitom lze od knihy, která má pojem „národní očista“ přímo v názvu, oprávněně očekávat kritický rozbor tohoto konceptu a problémů spojených s jeho užíváním a realizací. Ve chvíli, kdy se z národnosti stane zločin, je důležité se ptát, z jakých zdrojů se živily dobové představy o „národu“ a o tom, kdo do něj patří a kdo ne; stejně tak je v případě, kdy člověk mohl být odsouzen za vágně definované provinění proti „národní cti“, nasnadě otázka, jaké vlastnosti a chování se očekávaly od „správného Čecha“, jehož národní čest zůstala bez poškození. Až na velmi zajímavé pojednání problematiky ambivalentní národnostní identity (s. 266 n.) se však Frommer těmto otázkám hlouběji nevěnuje. Podobně by zmínka o zákonu č. 115/1946 Sb., jenž zprošťoval trestní odpovědnosti ty Čechy, kteří spáchali zločiny v rámci „boje za národní osvobození“ (s. 162), mohla – a měla – sloužit jako odrazový můstek k reflexi skutečnosti, že násilí bylo v poválečné době zjevně vnímáno jako legitimní prostředek řešení sporů, zejména probíhalo-li po národnostní dělicí čáře. Tento závěr si ale čtenář musí domyslet sám, autor jej explicitně nenabízí a ani nevysvětluje, jak k takovému posunu ve vnímání násilí oproti předválečné době mohlo dojít.

Benjamin Frommer ve svém textu opakovaně upozorňuje na fakt, že československá retribuice byla jednou z nejkrvavějších v Evropě a že přinesla téměř sedm stovek poprav, „což představuje číslo vyšší, než byl počet popravených za čtyři následující desetiletí komunistické diktatury“ (s. 21). Nespokojí-li se však čtenář pouhým konstatováním a ptá se po příčinách tak vysokého čísla, nabízí mu autor v podstatě výhradně příčiny bezprostřední, tedy nemožnost odvolání a bezodkladné vykonání rozsudku, jak to zakotvil velký retribuční dekret. Možné hlubší důvody, které by se naskývaly ze sociálně- či kulturněhistorického hlediska – například z rozboru všudy-

přítomnosti a zevšednění násilí ve válečných letech a vlivu této situace na myšlení lidí, jak jej lze nalézt třeba v knize Matěje Spurného *Nejsou jako my*³ – nechává Frommer v podstatě bez povšimnutí. Podobně v závěru suše konstatuje, že se při úvahách o způsobu potrestání válečných zločinců nejednalo o volbu mezi souzením a tlustou čarou za minulostí, ale mezi souzením a popravami bez soudu (s. 444); už se ale nezabývá otázkou, z jakých důvodů se českoslovenští představitelé rozhodli vypořádat se zločinci soudní cestou.

To, co zde bylo řečeno o těchto specifických bodech, platí v podstatě pro celou knihu: Frommer podává velmi podrobný rozbor jednotlivých retribučních opatření a do detailu popisuje průběh retribuice, daleko menší pozornost však věnuje ideologickému, společenskému a kulturnímu kontextu, z něhož retribuice vyrůstala. Jeho kniha poskytuje obšírnou a v zásadě vyčerpávající odpověď na otázku, *jak* probíhalo souzení válečných zločinců a kolaborantů v poválečném Československu. Otázka *proč* v ní však zůstává v mnoha případech nezodpovězena.



3 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011, s. 11. Viz také diskuse k této knize v předminulém čísle *Soudobých dějin* (roč. 20, č. 1–2 (2013), s. 177–198).

Recenze

Táborové společenství jako „nová rodina“ *Německé děti ze „staré říše“ v Protektorátu Čechy a Morava*

Jan Špringl

ŠUSTROVÁ, Radka: *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě. Politika, každodennost a paměť 1940–1945*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, 315 stran, ISBN 978-80-7308-424-0.

Knižní produkce o tématech spojených s nacistickým Německem a dobou druhé světové války je v současných edičních plánech českých nakladatelů dosti hojně zastoupena, ovšem skutečně kvalitních nových prací z této oblasti, a navíc z pera českých historiků, vychází v poslední době bohužel pomálu. O to více je pak odborník i poučený laický čtenář potěšen, když se objeví publikace takového ražení. Kniha mladé historičky Radky Šustrové *Pod ochranou protektorátu* k nim rozhodně patří.

Nacistická akce *Kinderlandverschickung* (KLV), česky „vysílání dětí na venkov“, vycházela z projektu realizovaného v Německu již od počátku dvacátého století. Ačkoliv se původně jednalo o sociální kampaň, nacisté jí dali zejména rozměr výchovný, který vnímali jako nejdůležitější. Tábory KLV totiž pod vedením Hitlerovy mládeže (*Hitlerjugend*), jež úzce spolupracovala s Říšským ministerstvem pro vědu, výchovu a vzdělávání, tvořily součást výchovného systému nacistického Německa.

Radka Šustrová se chopila tématu zdejší historiografii dosud nedotčeného. Kromě její monografie a předcházejících dílčích studií¹ totiž nebyla o této akci v češtině publikována žádná odborná práce. Autorčin zájem je ovšem v české historiografii určitým způsobem přelomový nejen z hlediska zvoleného tématu. Čeští historici zatím víceméně všeobecně opomíjeli různé aspekty života německé části protektorátní společnosti, pokud se nejednalo o problematiku, na níž bylo možno sledovat „stýkání a potýkání“ Němců s Čechy, či o téma rasové perzekuce obyvatelstva židovského a romského původu. Ostatně tuto skutečnost reflektuje i Šustrová v předmluvě své knihy slovy, že „ze zřetele jim (českým historikům – pozn. autora) ... unikly některé otázky, které sice v českém národním příběhu nehrály nejdůležitější roli, ale v kontextu dějin protektorátu mají významné místo“ (s. 11). Vysvětluje přitom svůj koncept, jakým způsobem je možné na realizaci KLV v širších souvislostech vůbec nahlížet: „Na jedné straně se jedná o analýzu fenoménu, který výrazně vstoupil do života několika milionů německých dětí, v zásadě lze hovořit o celé jedné generaci, a ovlivnil jejich vzpomínání na dětství za druhé světové války. Možná významněji lze KLV vnímat v souvislosti s protektorátním prostředím jako téma, jež narušuje dosavadní domněle celistvý obraz protektorátu, který doposud konstruovalo současné, především české a československé historiografické bádání. Na straně druhé je proto možné prostřednictvím KLV sledovat, jak se z protektorátu stává prostředek mocensko-politických sporů, a v jejich rámci poznávat strategie jednání představitelů okupační správy v Čechách a na Moravě. Třebaže byla míra zapojení daného území do KLV svým způsobem otázkou prestiže a akceschopnosti představitelů režimu, těžko přehlédneme skutečnost, že zástupci okupační správy mohli KLV chápat jako další oblast, jejímž prostřednictvím docházelo k možné intervenci vyšších říšských instancí do jejich záležitostí.“ (s. 12 n.) Tento na závěr citace uvedený postřeh je důležitý, neboť (jak autorka správně naznačuje) se netýká pouze projektu KLV, ale dá se vysledovat i v roli jiných institucí v mocensko-politických střetech uvnitř protektorátu.

Autorka též příhodně pocítila potřebu v předmluvě předejít nedorozumění při používání termínů, jejichž dobový význam může být odlišný od dnešního chápání. Týká se to zejména používání výrazu „tábor“ (*Lager*), jenž byl základní ubytovací jednotkou mládeže zapojené do KLV. Toto slovo ovšem v žádném případě nevyjadřovalo způsob ubytování, ale uzavřenost skupiny – tábory KLV byly umístěny ve zděných ubytovnách, penzionech a podobně. Vůbec táborová výchova mládeže či táborová školení dospělých byly pro nacistické Německo typické, jak autorka vysvětluje v první kapitole své práce. Poučenému čtenáři tím pomáhá lépe chápat

1 ŠUSTROVÁ, Radka: Dětský válečný prožitek: Říšské děti v programu KLV na území Protektorátu Čechy a Morava. In: *Historie – Otázky – Problémy*, roč. 2, č. 1 (2010), s. 137–150; TÁŽ: Pro výcvik a ochranu německých dětí! Zřízení táborů KLV na území Protektorátu Čechy a Morava. In: *Securitas Imperii*, č. 18 (1/2011), s. 200–225; TÁŽ: Půl milionu německých dětí v Protektorátu Čechy a Morava: Tábory KLV jako prostředek výchovy dětí v nacistickém Německu. In: MERVART, Jan – STŘEDOVÁ, Veronika a kol.: *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, sv. 4. Ústí nad Orlicí – Hradec Králové, Ofts – Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové 2009, s. 301–308.

i tehdejší situaci české mládeže, byť té (s přihlédnutím k zaměření práce logicky) nevěnuje velký prostor. Srovnáním nacistických německých táborových projektů a přístupu k (pře)výchově české protektorátní mládeže můžeme zřetelněji pochopit některé způsoby a nástroje germanizace a nacifikace českého výchovného systému v protektorátu. Připomeňme táborová přeškolení českých učitelů probíhající od roku 1941 (v Rankenheimu u Berlína a na mnoha místech protektorátu), táborovým způsobem byly organizovány přijímací zkoušky na určité typy škol, mnoho táborových setkání instruktorů a akcí pro své členy organizovalo Kuratorium pro výchovu mládeže (školení instruktorů ve výcvikových střediscích, sociálně demagogická Akce Reinharda Heydricha, učňovské internáty zvané Domoviny mládeže a podobně) i jiné kolaborující protektorátní organizace.

Škála pramenů, jež autorka shromáždila, je široká, z hlediska využití zahraničních zdrojů až úctyhodná. Stěžejní byly pro Šustrovou zejména fondy v Archivu bezpečnostních složek, pražském Národním archivu, Spolkovém archivu v Berlíně a Rakouském státním archivu ve Vídni. Vedle nich však vytěžila také potenciál několika domácích okresních archivů při řešení otázky, jaká byla každodennost v táborech KLV a jejich styk s okolním českým prostředím. Touto sondou na nejnižší úroveň sledované organizace obohatila svou monografii o další důležitou dimenzi. Kromě archiválií pak ve svém výzkumu přirozeně zohlednila množství dobových tisků, periodik, pramenných edicí, memoárů i odborné literatury, z více než sedmdesáti procent cizojazyčné. Jestliže si uvědomíme, že základem monografie je autorčina diplomová práce, jedná se i z tohoto úhlu pohledu o skutečnost hodnou ocenění, neboť používání zahraniční literatury není pro současné studenty magisterského studia historie typické. Je zajímavé, že ačkoliv mohla v některých případech k pochopení výchovného systému nacistického Německa využít i tištěné prameny v češtině, dala přednost raději provenienci německé. Týká se to například publikace *Organizace školství a cíl výchovy v Německu* (1939) z pera funkcionáře Národního souručenství Tomáše Krejčího, která v rozšířené verzi vyšla ještě později pod názvem *Výchovný řád Velkoněmecké říše* (1943). Oba tyto tisky sice autorka nijak nereflktuje, nicméně vzhledem k použití jiných autentických pramenů se nejedná o žádný problém. Trochu nelogické je bohužel strukturování seznamu pramenů a literatury na závěr publikace. V bloku nadepsaném „Publikované prameny“ jsou totiž vedle sebe uvedeny dobové tisky i některé pramenné edice; ty by bylo lépe přesunout do bloku nazvaného „Edice“ a odstavec „Publikované prameny“ nazvat „Dobové tisky“.

Kniha je rozdělena do pěti kapitol, logicky seřazených tak, aby vyprávění postupovalo od nejobecnějšího k nekonkrétnějšímu, a zároveň z hlediska organizace KLV od jejích nejvyšších pater k nejnižším. První dvě kapitoly se dají chápat jako úvod k hlavnímu tématu, jímž je *Kinderlandverschickung* v protektorátu.

V první kapitole s názvem „Nacifikace výchovy a vzdělávání v Německu“ Šustrová uvádí čtenáře do problematiky výkladem výchovného systému nacistického Německa a nacistické pedagogiky. Neopomíná v něm hledisko organizačně-správních a legislativních změn, aspekt profesní učitelské totalitní organizace (Nacionálně-socialistický svaz učitelů – *Nationalsozialistischer Lehrerbund*), vznik nových typů

elitních nacistických škol, jako byly Národněpolitické výchovné ústavy (*Nationalpolitische Erziehungsanstalten*) a Školy Adolfa Hitlera (*Adolf-Hitler-Schulen*), úpravy některých „světonázorových“ vyučovacích předmětů a jejich obsahu, úlohu Hitlerjugend, uplatňování antisemitské politiky ve školství, a hlavně také nacistickou teorii výchovy mládeže. Jak autorka vysvětluje, hlavním postulátem nacistické pedagogiky byla výchova založená na primátu národního společenství a prožitku v jeho rámci. Jako inspirace sloužil nacistickým teoretikům reformně pedagogický směr, jehož pojmům však dali nový obsah a také upravili jeho cíle: namísto samostatnosti to měla být vazba na pospolitost. Ostatně pro nacismus je tento přístup (používání různých inspiračních zdrojů, přejímání již existujícího a jeho úprava) typický. Každý badatel, který se zabývá tématy spjatými s nacismem, si musí klást otázku, co je v nich původní a co nikoliv. V případě nacistické výchovy a její inspirace reformní pedagogikou se autorce podařilo na základě dostupné literatury tento aspekt dobře vysvětlit, stejně jako v případě akce *Kinderlandverschickung*, která rovněž vycházela z přednacistických inspirací. Ovšem u táborového systému Hitlerjugend, odporu nacistických teoretiků ke společné výchově chlapců a dívek či hesla „Mládež vychovává sama sebe“ jsou soudobé i předchozí vlivy bohužel opomíjeny. S obsahem tvrzení, jež Radka Šustrová přejala z práce Barbary Vinkenové, že „důvodem rozdělení na dívčí a chlapecké tábory ... byla nejen různost každodenních programů, ale rovněž úsilí o vytvoření či udržení polarity charakterů obou pohlaví jako indikátoru zdraví národa“ (s. 39), nemusíme zcela souhlasit. Citát vychází spíše z dikce soudobých nacistických pramenů, inspirace se však dá hledat i jinde. Můžeme si klást otázku, zda se tu neuplatnil vliv dobových konzervativních představ o správné morálce a příklad organizací (například skautských), jež koedukaci též nepraktikovaly. Opět by se tedy jednalo, jako v případě reformní pedagogiky, o přisouzení nového významu starším přístupům a pojmům. Nelze však autorce vyčítat, že nerozkrývá původ těchto inspirací, neboť k tomu nesměřuje hlavní zájem její monografie. Určité rozpaky v první kapitole budí jen překlad termínu *Volkschule*, který se zde objevuje ve dvojí podobě, jako „obecná škola“ i „lidová škola“.

Ve druhé kapitole autorka přechází k projektu *Kinderlandverschickung*, vysvětluje jeho historické kořeny, genezi a nacistickou transformaci. Původně, na začátku dvacátého století, se jednalo o venkovské rekreační pobyty pro berlínské děti z nejnižších sociálních vrstev, organizované převážně dobročinnými organizacemi. Šustrová zde ovšem nepopisuje pouze vývoj KLV od prvopočátků do konce druhé světové války, ale věnuje se též dalším sociálním projektům a institucím v kontextu výmarské republiky i třetí říše. Po uchopení moci nacistickou stranou (NSDAP) zpočátku německé obyvatelstvo na základě předchozích zkušeností vnímalo KLV hlavně jako sociální kampaň. Ostatně toto zdání se snažili nacisté co nejvíce posilovat, ačkoliv ve skutečnosti, zejména po vypuknutí války, již kladli důraz spíše na její výchovný rozměr. V roce 1940 se říšská vláda rozhodla dát projektu ještě masovější ráz pod záminkou ochrany německých dětí před nepřátelskými leteckými útoky. „Motivem byla letecká válka, cílem ovšem nacionálně socialistická výchova dětí a mládeže,“ píše Šustrová (s. 63). Do jisté míry se jednalo o výsledek snažení nejvyššího funkcionáře Hitlerjugend a pozdějšího místodržitele ve Vídni Baldura von Schiracha,

který v akci spatřoval posílení výchovné role své organizace na úkor rodiny a školy. V rámci dlouhodobých, nejméně šestiměsíčních pobytů v táborech KLV v odloučenosti od svých rodin byly totiž německé děti podrobovány nacistické výchově pod vedením Hitlerjugend.

Autorka osvětluje i financování akce a její aspekty propagační, respektive propagandistické. Mnoho rodičů totiž nechťelo děti do táborů posílat a vedení KLV tak muselo ve spolupráci s Goebbelsovým ministerstvem vymýšlet různé přesvědčovací strategie. Jako obvyklé důvody této distance rodičů autorka uvádí jejich religiozitu či sociální postavení: „Rodiče v řadě případů váhali, protože se obávali, že odjezdem dětí budou jejich dosavadní konfesijní zvyklosti narušeny nebo že dětem budou dokonce zcela znemožněny pravidelné návštěvy kostela a další sebevzdělávání. (...) Nadále byla diskutována délka pobytu dětí v KLV a jejich kontakt s rodinou, pravděpodobně nejobtížněji řešitelný problém, kterým se úřady zabývaly po celou válku.“ (s. 85) Ostatně tyto obavy, jak autorka na základě analýzy pramenů v další kapitole dokazuje, byly naprosto opodstatněné. Určitou roli také hrála velká vzdálenost táborů od domova evakuovaných dětí, i přes snažení propagandy narůstající nedůvěra k akci jako humanitárnímu programu, obavy z mravního ohrožení dívek, nedůvěra k organizátorům a podobně. Svůj význam určitě mělo i to, že návštěvy rodičů v táborech byly vnímány jako nežádoucí.

K hlavnímu tématu své monografie, tedy k výkladu realizace projektu KLV v Protektorátu Čechy a Morava, se Radka Šustrová dostává ve třetí kapitole. První transporty německých dětí přijížděly na jeho území již v závěru roku 1940, nejdříve do moravských destinací: lázní Luhačovice a Teplice nad Bečvou a do Bystřice pod Hostýnem. Postupně pak byla do projektu zahrnována i další místa, v Praze byly dokonce organizovány kurzy pro táborové učitele a vedoucí Hitlerjugend. Je třeba zmínit, že osazenstvo táborů v českých zemích netvořily německé děti z protektorátu, ale z takzvané staré říše. Autorka si velice pozorně všímá praktických stránek výstavby i chodu táborů a problémů, které je provázely. Zřizovány byly „zpravidla v hotelech, ubytovnách, ozdravovnách, lázních, starých šlechtických sídlech, penzionech či klášterech“ (s. 96), majitelům těchto nemovitostí však nesmělo být podle říšského zákonodárství upíráno právo na bydlení, hospodaření, výkon zaměstnání a podnikání. Bylo by zajímavé sledovat, zda se v tomto případě praxe nerozcházela s teorií, nicméně této otázce se autorka nevěnuje. Využití ubytovacích zařízení bylo ošetřeno nájemními smlouvami mezi majiteli a Hitlerjugend, s tím že byly přirozeně výhodnější pro nacistickou mládežnickou organizaci: uzavírány byly na dobu neurčitou a právo výpovědi měla pouze ona, nikoliv majitel. Zajímavá je okolnost, že mládež umístěná v táborech se nesměla stýkat s místním obyvatelstvem, na druhou stranu ale její bezpečí zajišťovalo protektorátní četnictvo a policie a Češi byli využíváni jako pomocné pracovní síly.

Přínosné jsou pasáže pojednávající o roli státního tajemníka a později státního ministra pro protektorát Karla Hermanna Franka v projektu KLV, které rozšiřují naše dosavadní znalosti o této osobě v době německé okupace a o mocensko-politických střetech, v nichž byl jedním z aktérů. Autorka přibližuje správní systém KLV v protektorátu, propagaci protektorátních táborů v oblastech Německa, odkud měly

děti přijíždět, celkovou ubytovací kapacitu táborů, vliv válečného vývoje na průběh projektu, ale i táborovou každodennost, zajištění pedagogického personálu a školní výuky, lékařskou péči a podobně. Věnuje se i chování dětí a personálu v táborech, přičemž se nevyhýbá ani kriminálním deliktům, jako bylo například sexuální zneužívání. Bohužel kromě popisu některých případů už čtenáře neseznamuje s tím, jaké byly důsledky pro jejich pachatele, což by bylo zajímavé zejména s přihlédnutím ke kontextu nacistického vnímání homosexuality.

Chvályhodné je, že Radka Šustrová nezůstala pouze u všeobecného líčení protektorátní *Kinderlandverschickung* a provedla i sondu přímo do jednoho z táborů – z hlediska organizátorů nejvýznamnějšího a největšího protektorátního komplexu KLV v lázních Poděbrady. Na tomto příkladu ukazuje, že ačkoliv bližší styk německých dětí s českým obyvatelstvem byl zakázán, místní české firmy profitovaly, když dodávaly do táborů různý potřebný materiál, podílely se na stavebních úpravách a podobně. Navíc řemeslníci pracující pro KLV byli osvobozeni od případného totálního nasazení v říši. Naznačen je též vztah české společnosti k německým dětem v KLV a incidenty, jež měly i formu fyzického napadení. Zevrubný je popis situace na sklonku války, s přesahem do doby po jejím skončení. Autorka si klade otázku, zda byly skutečně všechny děti z táborů před osvobozením českých zemí evakuovány na německé území, jak rozhodl K. H. Frank a vedení KLV v první polovině dubna 1945. Na základě shromážděných pramenů vyjadřuje určité pochybnosti a přibližuje čtenáři své úvahy o možných osudech dětí v prvních mírových měsících.

Čtvrtá kapitola nese název „Děti a táborová realita“ a Radka Šustrová se v ní snaží proniknout k tomu, jak pobyt v protektorátních táborech KLV prožívaly samotné děti. Uvědomuje si přitom, že podmínky v jednotlivých táborech se od sebe lišily, takže své závěry nemůže generalizovat. Z pramenného hlediska vychází například z korespondence účastníků akce, která byla zadržena a nakonec nedoručena adresátům, protože její obsah byl vedením tábora shledán jako nevhodný. Autorku přirozeně také zajímá, jak se vzájemně vnímaly německé děti a jejich české okolí. Konstatuje, že „vztah k českému obyvatelstvu a především k české mládeži se na první pohled nemusel jevit jako problémový, avšak dochované zprávy hovoří o velmi negativním mínění místního obyvatelstva o ubytování německých dětí v jejich městě“ (s. 222 n.), a navíc se tento vztah neustále zhoršoval. Neexistuje však mnoho dokladů o aktech krajního násilí, kromě pumového útoku na tábor KLV v Letovicích v září 1941. Zajímavý je pohled na útky z táborů a jejich příčiny, které leckdy nemusely souviset s odporem k táborové výchově, ale byly naopak jejím produktem. Autorka uvádí příklad útoku devatenácti mladistvých frekventantů tábora v Dolní Rovni v září 1944, kteří v zanechaném dopise vysvětlili důvod jeho nedovoleného opuštění takto: „...nechceme nečinně sedět, mezitím co nepřítel ohrožuje hranice naší vlasti a tisíce našich kamarádů pokládá za vůdce a náš národ život.“ (s. 230)

Jestliže v první až čtvrté kapitole se Radka Šustrová zaměřovala na historii *Kinderlandverschickung*, v poslední, páté kapitole přechází k poválečné interpretaci a paměti této akce. Všimá si zejména hlasů reprezentovaných Dokumentačním a pracovním kolektivem a kroužkem přátel KLV (*Dokumentations-Arbeitsgemeinschaft und Freundeskreis KLV e.V.* – DAF), spolkem založeným na konci sedmdesátých let

a existujícím dodnes, který sdružuje část bývalých účastníků táborů, jejich zaměstnanců a organizátorů. Autorka definuje jeho pohled na KLV jako protiváhu „k obecně přijímanému stanovisku o nehumánní a neetické činnosti Hitlerjugend a dalších subjektů, které se podílely na výchově dětí a mládeže v Německu v letech 1933 až 1945“ (s. 243), a vysvětluje, že se tu jedná o institucionální prosazování určitého druhu paměti a vytváření schematického vzorce vzpomínání na KLV. V oficiálním výkladu tohoto spolku opět dominuje, stejně jako během války v nacistické propagandě, teze, že akce byla v první řadě sociální vymožeností, a nikoliv (pře)výchovným projektem. Tento obraz minulosti je pak šířen i prostřednictvím publikační činnosti tohoto spolku a jeho členů. Charakteristická je pro něj právě skutečnost, že sdružuje osoby, které na KLV vzpomínají kladně. Důvod podle autorky spočívá v tom, že nad přísným výběrem členů spolku bděli jeho zakladatelé, jimiž byli dřívější vysocí funkcionáři Hitlerjugend. V jejich případě je motivace k takovému výkladu jasná, nicméně autorka si klade otázku, zda je tomu tak i u členů z řad chovanců táborů. Vysvětluje, že odpověď na ni je složitější a může být skryta ve „vnímání válečné zkušenosti dětí, kterou nemusel formovat ani tak prožitek tábora jako spíše silnější vzpomínka na situaci rodiny za války, její případný rozpad, dospívání bez otce, ať už z důvodu jeho úmrtí či věznění, nebo vlastní zážitek z bombardování Německa“ (s. 260 n.). Na základě těchto zkušeností pak KLV po letech skutečně vnímají jako instituci, jež jim přinesla bezpečí. Jejich názory se tak ocitají v určitém rozporu s příklady negativního vnímání KLV, o nichž vypovídá předcházející kapitola a jež jsou autentičtější, neboť nevycházejí ze vzpomínek, ale z dobových pramenů. Samozřejmě že v tomto pamětnickém pohledu na KLV se mohou promítat i další faktory, které obecně souvisí s vývojem lidské paměti, její selektivností, procesem vytváření kolektivní paměti členů spolku a podobně. Nicméně i přesto vznik spolku a jeho činnost jsou spojeny hlavně s revizionistickými snahami jeho zakladatelů, kteří se pokoušeli rehabilitovat pohled na Hitlerjugend. Vytvořili spolek a jeho výkladový rámec, pro který pak hledali důkazy – kladné vzpomínky pamětníků z řad dětí, které prošly tábory KLV. Do spolku pak nebyl přijat nikdo, kdo měl vzpomínky jiné než pozitivní. Členové spolku se tudíž ztotožňují s jeho obrazem KLV jako s jediným, který přesně odpovídá skutečnosti, a stanoviska historiků považují za dezinterpretace.

V samotném závěru své práce autorka shrnuje hlavní poznatky, ke kterým během studia problematiky KLV dospěla, a vyjadřuje se k možnostem dalšího směru bádání. Výzkum by se podle ní „mohl odvíjet nejen na rovině komparativních studií o působení projektu v jednotlivých evropských zemích, ale také na poli bádání o velmi komplikovaném a nikdy neukončeném procesu vyrovnávání se s nacistickou minulostí“ (s. 275). Cílem by pak mohlo být nalezení odpovědi na otázku, do jaké míry byla nacistická vzdělávací a výchovná politika úspěšná.

Kniha Radky Šustrové je výsledkem seriózního bádání o přeněhu o širokou heuristiku a promyšlené metodologické uchopení tématu. Přináší velkou sumu nových poznatků a inspiruje čtenáře k řadě dalších otázek. Na některé z nich může hledat odpověď přímo v knize, ovšem ne vždy se mu to bohužel podaří. Kupříkladu zamrzí, že při tak zevrubném průzkumu archivních materiálů autorka neseřavila a nepublikovala

seznam táborů KLV v Protektorátu Čechy a Morava. Ten by na jedné straně mohl inspirovat regionální historiky k podobným sondám, jakou podnikla autorka v případě Poděbrad. Na druhé straně by to přineslo užitek též badatelům, kteří se zabývají i jinými tématy. V některých lokalitách zmiňovaných v knize jako stanoviště táborů KLV byly totiž umístěny i tábory jiných projektů, například Kuratoria pro výchovu mládeže. Bylo by pak zajímavé sledovat bližší interakci mezi nimi a KLV, i s přihlédnutím k tomu, že Hitlerjugend měla ve vztahu k české mládežnické organizaci dohlážitelskou a poradní funkci. Rozšířily by se tak naše poznatky nejen o historii protektorátního území, ale též o další složku českého příběhu v jeho rámci. Ovšem všechny tyto postřehy jsou vzhledem k záběru a přínosu monografie Radky Šustrové nepodstatné. Navíc se jedná o práci ve svém jádru naprosto původní, která odstraňuje jedno „bílé místo“ české historiografie protektorátního období. A tím, že autorka pojednává o protektorátních táborech KLV v celkovém kontextu této organizace ve třetí říši, přispívá k potřebnému ustavování širších souřadnic zdejšího historického výzkumu protektorátu.

Recenze

Slovenská otázka za první republiky jako poutavý příběh

Marek Šmíd

VAŠŠ, Martin: *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*. Martin, Vydavateľstvo Matice slovenskej 2011, 284 strany, ISBN 978-80-8115-053-1.

Je poněkud macešské od české historiografie, že dosud nezareagovala na podnětnou knihu slovenského historika Martina Vašše *Slovenská otázka v 1. ČSR*, která vyšla již před téměř třemi lety. Kniha věnovaná období první Československé republiky, jež vzbudila zaslouženou pozornost slovenské historické obce, totiž nejenže nabízí zajímavý vhled do česko-slovenských vztahů, ale přináší též systematicky a podrobně zpracovanou analýzu slovenské otázky v myšlení osobností politické a kulturní scény Slovenska v meziválečném období. Má tak mnoho co říci k tématu, jež se nás bezprostředně dotýká. Domnívám se totiž, že právě vztah Čechů a Slováků představoval jeden z významných zdrojů napětí ve vnitřní politice mladé Československé republiky. Pro českého čtenáře je slovenská otázka zajímavá tím spíše, že byla v naší historiografii ztotožňována s autonomistickým programem Hlinkovy slovenské lidové strany, což častokrát vedlo k jejímu nepřesnému chápání.

Autorem recenzované knihy je mladý historik Martin Vašš, jenž v současné době působí na Katedře slovenských dějin Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Specializuje se na politické, hospodářské, sociální a kulturní dějiny

Slovenska v první polovině dvacátého století a projevuje zájem také o současnou teorii historiografie, zvláště v souvislosti s lingvistickým obratem a dílem Haydena Whita. Vašš publikuje sice převážně ve slovenských časopisech a sbornících, jeho jméno však mohli zaregistrovat i čtenáři zdejších historických periodik.¹

Dosud ani ve slovenském prostředí neexistovala syntetická monografie, jež by se komplexně věnovala slovenské otázce ve dvacátém století. Martin Vašš plní tento úkol pro dobu první Československé republiky, zatímco vývoj slovenské otázky před rokem 1918 a po roce 1938 ještě čeká na své důkladné zpracování. Mezi válkami v podmínkách demokratického Československa Slováci dozráli v moderní politický národ. Právě tehdy se ukázalo, že „v rámci jednotlivých segmentů slovenskej otázky bol dominantný jej nacionálny segment – problém uznania samostatnosti slovenského národa, ktorému boli podriadené ďalšie segmenty: štátoprávny, hospodársky, sociálny, kultúrny a geopolitický“ (s. 7).

Z konceptuálního hlediska považuje Vašš slovenskou otázku za historiografický, politologický a filozofický konstrukt, jenž se rozpadal do celé řady dalších reálných problémů. V předkládané práci nicméně dovozuje, že tato otázka byla objektivní sociálně-historickou realitou, přičemž v Československu po roce 1918 získala zcela novou kvalitativní podobu. V této souvislosti poukazuje autor i na Tomáše Garrigua Masaryka, který obdobně pracoval s pojmem „česká otázka“ a vnímal ji jako reálnou entitu. Martin Vašš tak neuvažuje o slovenské otázce jako o konstruktivním sociálním v duchu teorie národa současného amerického sociologa Rogerse Brubakera a svým vnímáním procesu dotvoření Slováků v moderní politický národ ve třicátých letech minulého století² se přibližuje teorii filozofa, sociologa a antropologa českého původu Ernesta Gellnera.

Vaššova práce je rozdělena do sedmi kapitol, přičemž tvoří dva logické samostatné celky. První kapitola knihy přináší syntetický pohled na politické, hospodářské, kulturní a sociální proměny, jež ovlivnily formulaci slovenské otázky ve dvacátých a třicátých letech minulého století. V ostatních kapitolách pak autor podává přehlednou analýzu názorů konkrétních osobností slovenského politického, hospodářského a kulturního života na slovenskou otázku.

Politickou scénu zachycuje autor v celém jejím spektru, od krajně levicových po pravicové strany, od stran provládních po opoziční; konkrétně si v jednotlivých kapitolách všímá postojů slovenských politiků v důležitých československých stranách, dále představitelů Hlinkovy slovenské lidové strany, Slovenské národní strany a slovenských komunistů. Svůj přístup však Martin Vašš nezužuje na politickou dimenzi slovenské otázky či na představy autonomie v programovém směřování politických stran, nýbrž svou pozornost upírá i na kulturní a ekonomickou rovinu. Jeho ambicí je zachytit proměny vnímání slovenské otázky u slovenských politických,

1 Viz VAŠŠ, Martin: Slovenská otázka v Československej republike 1918–1938. In: *Moderní dějiny*, roč. 19, č. 2 (2011), s. 71–117.

2 Právě na přelomu 20. a 30. let (1929–1932) se HSLS jako nejsilnější slovenská strana rozešla s vládní koalicí, přešla do tábora slovenské opozice a zesílila své volání po autonomii.

hospodářských a kulturních elit; národohospodářským regionalistům a umělcům či kulturním činitelům vyhradil dvě poslední kapitoly knihy.

Právě reprezentativní selekce, k níž se Martin Vašš v knize uchyluje, zřejmě je tou nejschůdnější možností, jak představit charakteristické názorové proudy ve vztahu ke slovenské otázce za první republiky, i s jejich případnými vnitřními rozpory a individuálními specifiky. Z politických, ekonomických a kulturních špiček meziválečného Slovenska autor vybírá politika a kněze Andreje Hlinku, politika a lékaře Vavro Šrobára, politika a právníka Milana Hodžu, politika a kněze Jozefa Tisa, politika a sociologa Antona Štefánka, politika a právníka Ivana Dérera, politika a kněze Ferdinanda Jurigu, politika a právníka Emila Stodolu, politika a spisovatele Martina Rázuse, politika a právníka Vladimíra Clementise, politika, novináře a básníka Ladislava Novomeského, ekonoma a právníka Imricha Karvaše, politika a ekonoma Petra Zaťka, spisovatele a publicistu Jána Smreka a několik dalších osobností, jejichž projevy, novinové články, parlamentní vystoupení, dopisy a knihy podrobně – s mimořádnou erudicí a hlubokými znalostmi materie – analyzuje a interpretuje.

Vlastní výklad doplňuje podrobný a přehledný poznámkový aparát, který odkazuje na další literaturu a současně sleduje autorovu argumentaci v hlavním textu. Český, možná ale i slovenský čtenář by uvítal podrobnější medailonky prezentovaných osobností, jejichž život v knize častokrát „začíná“ teprve rokem 1918. Pak by z nich třeba i v některých případech jasněji vyplynulo, v čem byla právě zvolená osobnost po roce 1918 vzhledem k tématu knihy klíčová a proč se ji autor rozhodl zařadit do svého „panteonu“ slovenských představitelů.

Martin Vašš vycházel především z četných vydaných pramenů – edic, deníků, vzpomínek, korespondence, parlamentních projevů – a z významných slovenských periodik meziválečného dvacetiletí (*Prúdy*, *Robotnícke noviny*, *Slovák*, *Slovenský denník* a další). Opíral se také o rozsáhlou sekundární literaturu, v níž ovšem absentují – což je zřejmě s ohledem na vnitroslovenský úhel pohledu pochopitelné – některé základní české monografie, například Kárníkovy *České země v éře První republiky* či Klimkův *Boj o Hrad*. Jejich využití by ovšem mohlo obohatit autorův záběr o zajímavou reflexi slovenské problematiky v českém prostředí a naznačit, jakých „odpovědí“ na české straně se dočkaly sledované ideje slovenských představitelů.

Slovenská otázka v 1. ČSR je sice práce v prvé řadě analytická, je však psána živým a čtivým jazykem, který se přibližuje stylu Klimkovy knihy *Boj o Hrad*. Autor nechává promlouvat především samotné aktéry, jejichž názory komentuje jen stručně, aby tak nenarušil plynulý tok textu. Jeho soudy jsou vyzrálé a uměřené, usiluje v nich o maximální objektivitu. V zásadě pozitivistická metoda zpracování historické látky se u něj spojuje s komplexním přístupem k tématu a pragmatickým pochopením pro možnosti, ambice a iluze historických aktérů. Kniha Martina Vašše je poutavým příběhem, jenž pomáhá českému čtenáři lépe porozumět argumentům slovenských autonomistů, politických stran a elit v čase první republiky, kterou jsme stále zvyklí vnímat víceméně českýma očima.

Recenze

Rozsáhlá encyklopedie československé vojenské generality

Pavel Kreisinger

MASKALÍK, Alex: *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918–1992*. Banská Bystrica, Vydavateľstvo HWSK – Vojenský historický ústav Bratislava – Pro Militaria Historica 2012, 1030 stran, ISBN 978-80-970941-0-2.

Rozsáhlé biografické slovníky a encyklopedické příručky z oblasti dějin československého vojenství nevycházejí v České republice každým rokem. Z významných encyklopedických prací a biografických slovníků, které u nás byly v posledních letech publikovány, je třeba připomenout zejména třistapadesátistránkovou kolektivní práci zaměstnanců pražského a bratislavského Vojenského historického ústavu *Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945*.¹ Tento výběrový biografický slovník přinesl medailony téměř šesti set vojenských osobností, i přesto se však řada významných odbojářů do tohoto výběru nedostala, a navíc se jednalo o neprodejnou publikaci, která nebyla v běžné obchodní síti vůbec dostupná. O rok později pak vyšla další záslužná, téměř osmisetstránková encyklopedická práce věnovaná

1 LÁNÍK, Jaroslav – ČAPLOVIČ, Miloslav – RAJLICH, Jiří a kol.: *Vojenské osobnosti československého odboje 1939–1945*. Praha, Ministerstvo obrany ČR – AVIS 2005.

československé armádě za první republiky.² Na podzim 2012 pak na Slovensku vyšla rozsáhlá encyklopedická publikace o československých generálech, která je předmětem této recenze.

Její autor, vědeckovýzkumný pracovník Vojenského historického ústavu v Bratislavě Alex Maskalík, na sebe vzal nesnadný úkol – zpracovat biografické profily všech československých generálů. Tedy nejen vojenských, ale i civilních osobností, které byly v letech 1918 až 1992 jmenovány do hodnosti československého generála (případně jim byla tato hodnost propůjčena). Rovnou je možno říci, že se tohoto záměru zhostil se ctí. Recenzovaná publikace je výsledkem autorova letitého badatelského zájmu o problematiku vojenských elit v Československu, zejména na Slovensku. Ve své disertační práci se ostatně zabýval výstavbou důstojnického sboru československé armády v letech 1945 až 1968 s ohledem na slovenské důstojníky.³ Jako spoluautor se pak podílel na výše zmíněném biografickém slovníku *Vojenské osobnosti československého odboje* a dále na kolektivních monografiích o slovenské vojenské generalitě a o Ferdinandu Čatlošovi.⁴

Stěžejní částí Maskalíkovy publikace je vlastní „Biografický slovník čs. vojenskej generality“ (s. 84–681), který obsahuje biografické profily celkem 1059 československých generálů. S ohledem na tak vysoký počet hesel se autor rozhodl pro specifický systém jejich zpracování, takže v knize nenajdeme klasické „medailony“ či biogramy. Hlavním cílem tu je výstižnost a přehlednost, a proto „namiesto pútavejšieho hovoreného slova bola uprednostnená alternatíva strohého faktografického výpočtu dát, ale aj v jeho vnútornej skladbe, ktorá separátne zachytáva vzdelanie, hodnostný postup i priebeh profesionálnej vojenskej služby jednotlivých generálov“ (s. 73). Hesla jsou seřazena abecedně podle příjmení generálů, přičemž na každé straně jsou umístěny zpravidla dva generálské profily, osobnostem s velmi pestrá kariérou je pak vyhrazena vlastní stránka. Autor se snažil každý portrét opatřit také fotografií, což se mu v 982 případech podařilo, a podobenky tak vhodným způsobem zlidšťují faktografickou podobu jednotlivých hesel. Možná je trochu škoda, že autor v závěru každého generálského profilu neuvádí konkrétní odkazy na archivní prameny, na jejichž základě daný profil vypracoval (zpravidla se jedná o kariérní dokumenty z až pěti specializovaných vojenských archivů v České republice a Slovenské

2 FIDLER, Jiří – SLUKA, Václav: *Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920–1938*. Praha, Libri 2006. Z ohlasů na tuto práci viz např. anotace Martina Čížka v *Soudobých dějinách* (roč. 14, č. 2–3 (2007), s. 567 n.). Na některé nepřesnosti a chyby upozornil v internetové recenzi vojenský historik a archivář Pavel Šrámek (viz http://armada.vojenstvi.cz/recenze_8.htm, staženo 24.9.2013).

3 MASKALÍK, Alex: *Slovenský aspekt vo výstavbe dôstojníckeho zboru československej armády v rokoch 1945–1969*. Bratislava, Historický ústav Slovenskej akadémie vied 2009 (disertační práce).

4 ŠTAIGL, Jan a kol.: *Generáli: Slovenská vojenská generalita 1918–2009*. Bratislava, Magnet Press 2009 (2., aktualizované a zpřesněné vydání: TÍŽ: *Generáli: Slovenská vojenská generalita 1918–2012*. Bratislava, Magnet Press 2012); BAKA, Igor – CSÉFALVAY, František – KRALČÁK, Peter a kol.: *Ferdinand Čatloš: Vojak a politik (1895–1972)*. Bratislava, Pro Militaria Historica – Vojenský historický ústav 2011. Tato zajímavá práce doposud v České republice nezbudila žádné ohlasy.

republice). Nicméně ze závěrečného soupisu použitých pramenů je zřejmé, o jaké zdroje se jedná. Totéž platí o dosud vydaných životopisech a specializovaných biografických studiích, jejichž absenci v jednotlivých heslech opět doplňuje závěrečný přehled použité literatury. Řada personálních studií zůstala sice opomenuta, s ohledem na celkově vysoký počet generálů je to však pochopitelné. Až na několik výjimek se pak autor nezmiňuje o tom, že mnozí českoslovenští generálové byli také literárně a publikačně činní; psali a ještě během svého života publikovali paměti, nebo alespoň časopisecké vzpomínky, případně vydávali odborné vojenské publikace. V každém případě se jedná o specifické prameny, které mohou zajímavým způsobem dokreslit životní osudy jednotlivých generálů. Na druhou stranu je třeba podotknout, že pokud by každé heslo obsahovalo takovéto odkazy, bylo by to sice velmi záslužné, zároveň by tím ale narostl už tak impozantní rozsah knihy. Každý generál by pak musel mít v knize samostatnou stránku, což by si nejspíš vynutilo rozdělení do více svazků. Na obranu autora je také třeba dodat, že jeho cílem nebylo kompletní zpracování generálské tematiky. Kniha má podle něj sloužit hlavně jako pomůcka pro základní orientaci v dané problematice. V úvodu práce výslovně uvádí: „Informačnú bázu a obrazový materiál publikácie možno prirodzene naďalej rozširovať a dopĺňať.“ (s. 8) Není tedy vyloučeno, že se v budoucnu dočkáme druhého, rozšířeného vydání. Tiráž knihy ostatně vyzývá čtenáře, aby své připomínky, postřehy, doplňující informace, případně chybějící nebo vhodnější fotografie zasílali na adresu vydavatelství nebo přímo na e-mailovou adresu autora. Takováto snaha o komunikaci a případnou spolupráci čtenářů s autorem rozhodně zaslouží pochválit.

Vedle encyklopedického slovníku kniha sestává ještě z dalších dvou částí. V první řadě se jedná o obsáhlou úvodní studii „Analýza výstavby čs. armádnej elity“ (s. 13–66), která svým pojetím, rozsahem a kvalitou přesahuje pouhý „povinný“ úvod do problematiky. Studie, vybavená poznámkovým aparátem, je rozdělena do čtyř kapitol, jež sledují armádní elitu v jednotlivých etapách společné československé státnosti – tedy v letech 1918 až 1939, 1945 až 1948, 1948 až 1989 a 1989 až 1992. Období druhé světové války s ohledem na kritérium společné státnosti zahrnuto není, avšak portréty osob, které byly v letech 1939 až 1945 jmenovány do generálské hodnosti, v encyklopedickém slovníku nescházejí. Přínosné jsou zde početné odkazy na dosavadní literaturu, ale také na důležité prameny; archivní výzkum autor realizoval také v řadě pražských nevojenských archivů⁵ a v bratislavském Slovenském národním archivu.

Neméně zajímavé jsou pak rozsáhlé „Přílohy“ jako třetí, závěrečný oddíl publikace (s. 688–1011). První část příloh obsahuje celkem šedesát schémat, seznamů a grafů. Můžeme tedy konstatovat, že autor zkoumanou látku vytěžil a analyzoval opravdu důkladně. Přílohy kupříkladu přehledně shrnují (a vyjmenovávají jednotlivé osoby), že 116 československých generálů (včetně 98 důstojníků, kteří získali generálskou hodnost až po roce 1945) během druhé světové války přežilo nacistické věznění

5 Archiv bezpečnostních složek, Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, Archiv Masarykova ústavu, Národní archiv.

a vrátilo se do osvobozené vlasti (s. 863, příloha č. 23). Další seznam obsahuje jména osmadvaceti československých generálů, kteří zemřeli v letech 1939 až 1945 nepřírozenou smrtí (s. 864, příloha č. 24).⁶ Z tohoto počtu čtyři generálové padli v boji⁷ a ostatních čtyřiadvacet bylo buď popraveno nebo zemřelo v nacistických věznicích, káznicích či koncentračních táborech na následky útrap, nemocí a mučení.⁸

Podobnými statistikami se může „pochlubit“ i poválečný komunistický režim v Československu: tímto režimem bylo degradováno rovných sto generálů a celkem čtyřiačtyřicet jich bylo vězněno (s. 866, příloha č. 28). Z toho devět osob vězení nepřežilo nebo bylo popraveno.⁹ Někteří se však před svým uvězněním na čistkách v pouňorové armádě aktivně podíleli a nesli za rozpoutání tohoto „honu na čarodějnice“ plnou zodpovědnost. Trojice nechvalně proslulých generálů Karel Hanus, Josef Musil a Bedřich Reicin¹⁰ pak byla dokonce popravena. Známé rčení z dob Velké francouzské revoluce, že revoluce po čase začne požírat své děti, se tak potvrdilo i mezi československou generalitou. Perzekuce ze strany komunistického režimu

6 Do tohoto výčtu by měl být navíc zahrnut i generál šéf zdravotnictva MUDr. Ludvík Fisher (dříve psáno Fischer, 1880–1945). Fisher byl jako příslušník Obrany národa zatčen v roce 1941 gestapem a byl vězněn v káznici v rakouském Melku. Po propuštění žil v Praze, kde 19. února 1945 zemřel na následky zranění, které utrpěl při spojeneckém náletu na Prahu (stručně k okolnostem jeho úmrtí viz http://www.codyprint.cz/obrana/gen_a-h.html, staženo 26.9.2013).

7 Prvním padlým byl divizní generál Vojtěch Boris Luža (1891–1944), vůdčí představitel domácí odbojové organizace Rada tří, který byl 2. října 1944 zastřelen protektorátními četníky během přestřelky v obci Hřiště u Příbyslavi. Jako druhý zahynul účastník zahraničního odboje na Západě i Východě brigádní generál Jaroslav Vedral, krycím jménem Sázkavský (1895–1944), který padl na Dukle, poté co jeho štábní vůz najel 6. října 1944 na minu. Další dva generálové padli během Pražského povstání: 6. května 1945 byl příslušníky Zbraní SS zastřelen vojenský velitel Zbraslavi brigádní generál Karel Mejstřík (1886–1945). V poslední den války v Evropě, 9. května 1945, byl v Praze zastřelen brigádní generál Ing. Jaroslav Untermüller (1889–1945). Zprávy o jeho úmrtí se různí; doposud není zcela jasné, zda padl v bojích s Němci anebo byl omylem zastřelen ve svém domě sovětskými vojáky.

8 Za mimořádných okolností zemřel v Kolíně 13. června 1943 brigádní generál Antonín Pavlík (1888–1943). V květnu 1943 byl zatčen kolínským gestapem a buď ve vyšetřovací vazbě spáchal sebevraždu (jak uvádí Maskalík, s. 455) nebo přišel o život v přestřelce s vyšetřujícími gestapáky, poté co se mu během výslechu podařilo uvolnit pouta a zmocnit se jedné zbraně. Dvě nepřímá poválečná svědectví, která potvrzují druhou verzi, zveřejnil na svých internetových stránkách nakladatel Radan Lášek (viz http://www.codyprint.cz/obrana/vice_pavlik.html, staženo 26.9.2013).

9 Autor do tohoto počtu nezahrnul armádního generála Sergeje Vojcechovského (1883–1951), jeho profil však v publikaci najdeme (s. 650). Vojcechovský byl v květnu 1945 odvezen do SSSR, kde poté zemřel v jednom z nechvalně proslulých gulagů – v Ozerlagu v sibiřském Tajsetu. Zevrubně k jeho osudům viz zejména BYSTROV, Vladimír: *Osud generála: Komentář k některým dokumentům o životě a tragickém konci Sergeje Vojcechovského*. Praha, Academia 2007.

10 K osobnosti šéfa tzv. Obranného zpravodajství a pozdějšího náměstka ministra obrany Bedřicha Reicina (1911–1952) viz zejména HANZLÍK, František: *Bez milosti a slitování: B. Reicin – fanatik rudého teroru*. Praha, Ostrov 2011. Z ohlasů na tuto biografii srv. např. rozsáhlou recenzi Jana Štaigla v časopise *Vojenská historie* (roč. 15, č. 4 (2011), s. 180–185).

v Československu by se s největší pravděpodobností dotkla také dalších jednadvaceti generálů, kteří po únoru 1948 emigrovali (s. 865, příloha č. 27).

Zvláštním fenoménem let 1948 až 1989 pak byli takzvaní generálové-paragrafisté, kteří byli přijati do československé armády na základě takzvaného stranického náboru. Celkem se jednalo o dvaatřicet generálů. Příznačné je, že nejvyšší hodností z generálů-paragrafistů disponoval nevoják – zeť Klementa Gottwalda Alexej Čepička (1910–1990), od dubna 1950 ministr národní obrany a od října 1950 armádní generál.¹¹ Další specifickou kategorií mezi československými generály tvořilo dvaatřicet osob, jimž nebyla generálská hodnost udělena, ale „pouze“ propůjčena. Jednalo se zejména o příslušníky francouzské vojenské mise v prvorepublikovém Československu nebo příslušníky bývalé carské armády, kteří bojovali v československých legiích v Rusku, případně o civilní osoby. Z počtu 1059 československých generálů bylo jen 149 osob slovenské národnosti. Kromě několika Němců, Rusů a Ukrajinců pak byla hodnost československého generála udělena také jednomu Litevci – bývalému důstojníkovi carské armády a později československých legií v Rusku Jindřichu Birulovi – a jednomu Chorvatovi – bývalému plukovníkovi rakousko-uherské armády Karlu Böttnerovi. Přílohovou část a vlastně i celou knihu vhodně uzavírají skeny vybraných třiačtyřiceti archivních dokumentů a novinových článků ze sledovaného období. Bohužel zde není uvedeno, ze kterých fondů archivní dokumenty pocházejí.

Na závěr nezbyvá než Maskalíkovu knihu všem zájemcům o československou generalitu a dějiny československého vojenství vůbec jednoznačně doporučit. V dané oblasti se jedná o opravdu mimořádný a průkopnický počín, na který nejen česká a slovenská historiografie, ale i zájemci z řad široké veřejnosti dlouho čekali. Pokud by snad případný zájemce váhal, zda si má tento encyklopedický slovník (který je zároveň díky rozsáhlé úvodní studii a mimořádné přílohové části vlastně i vědeckou monografií) pořídit, může nejprve navštívit internetové stránky knihy. Zde si může prohlédnout vybraná slovníková hesla a mimo jiné si také přečíst řadu zajímavostí. Nakonec si lze prostřednictvím těchto stránek knihu také objednat. Poštovné je již v ceně a vydavatel navíc garantuje vrácení peněz, když výslovně uvádí: „V prípade, ak publikácia nesplní Vaše očakávania a Vy nám ju pošlete späť, vrátíme Vám peniaze.“¹² To je také věc, která je dnes při nákupu knih poměrně mimořádná.

11 Nejnověji k němu viz KAPLAN, Karel: *Alexej Čepička: Dobová dramata komunistické moci*. Brno, Barrister & Principal 2011. Z ohlasů viz např. recenze Jana Šacha v *Historii a vojenství* (roč. 62, č. 2 (2013), s. 149 n.).

12 Viz <http://www.elitaarmady.sk/objednavka.php>, staženo 24.9.2013.

Recenze

Plodná asymetrie

Precizní kniha o kulturní výměně přes železnou oponu

Soňa Mikulová

LIZCOVÁ, Zuzana: *Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století*. Praha, Dokořán – Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy 2012, 194 strany, ISBN 978-80-7363-201-4 a 978-80-87404-13-3.

Jak chápat kulturu? Jakou roli hraje ve vnitropolitickém vývoji státu a jaké důležitosti může dosáhnout v mezinárodní politice, uznáme-li ji jako jeden z faktorů ovlivňujících interakci mezi státy a národy? Tyto otázky si položila Zuzana Lizcová v úvodu své monografie zaměřené na velmi specifickou oblast bilaterálních kulturních vztahů mezi Československou socialistickou republikou a Spolkovou republikou Německo v šedesátých letech dvacátého století.

Vhodnost teritoriálního a časového vymezení práce, která má na tyto otázky odpovědět, je přitom nabíledni. Vztahy obou států, jejichž historické předchůdce v minulých stoletích charakterizovalo neustálé „stýkání a potýkání“, se po skončení druhé světové války ocitly na bodě mrazu. Traumata Mnichovské dohody a nacistické okupace na jedné straně, odsunu a vyhnání sudetských Němců z českých zemí na straně druhé, jež byla nejpatrnější v padesátých letech minulého století, jen dotvrzovala skutečnost ideologicky a politicky rozdělené Evropy do dvou nepřátelských velmocenských bloků. Třebaže v šedesátých letech nastalo první uvolnění

studené války na mezinárodní úrovni, oficiální diplomatické styky navázala Praha s Bonnem až po podepsání takzvané Pražské smlouvy koncem roku 1973. Obchodní mise ve Frankfurtu nad Mohanem, která plnila i konzulární služby, vznikla až v roce 1968, tedy osmnáct let poté, co byly zrušeny československé generální konzuláty v bývalých okupačních zónách západních spojenců. Jedině v Západním Berlíně existovala po celé sledované období československá Stálá vojenská mise při Spojenecké kontrolní radě. Nicméně i navzdory takřka neexistujícím politickým stykům probíhala právě v šedesátých letech dosud nejintenzivnější kulturní výměna mezi oběma státy, kterou ukončila okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy a která ve své rozmanitosti a intenzitě nebyla až do pádu komunismu obnovena.

Předkládaná práce je tedy především studií kulturního a kulturněpolitického vývoje obou zemí od konce druhé světové války do počátku sedmdesátých let, s těžištěm v letech šedesátých. V duchu nových politických dějin a nových kulturních dějin Lizcová zkoumá roli nejen vysoké politiky – tedy těch, kdo měli vliv na zahraniční kulturní politiku směrem k druhému státu – ale i společenských skupin mimo státní struktury, především samotných tvůrců a konzumentů kulturní produkce, která se stala předmětem kulturní výměny mezi Československem a Spolkovou republikou. Zároveň si všímá, jak byly tyto procesy a události komentovány v dobovém tisku, a celkově se snaží zobrazit zkoumané kulturní projevy v tehdejším politickém, společenském a hospodářském klimatu v obou státech. Ke konceptu transferu¹, který by se s ohledem na dané tematické zaměření nabízel, se autorka vysloveně nehlásí, třebaže ve své práci jej částečně aplikuje. To se projevuje především u jednoho ze závěrečných zjištění, v čem zahraniční kulturní politiky v druhé zemi uspěly a čeho naopak nedosáhly.

Práce vyniká přehlednou a logickou strukturou, která postupuje od obecného k jednotlivému. Členitý úvod nejenže zasazuje zkoumané téma do kontextu dosavadního bádání, ale zároveň slouží jako teoretický prolog k analýze vlastního tématu na základě bohatého korpusu odborné literatury a primárních zdrojů. Od pojmu „kultura“ jako takového, jeho historického vývoje a dvou základních způsobů chápání tohoto pojmu se tak dostáváme k definici kultury v mezinárodních vztazích. Autorka se hlásí k liberálně-idealistickému chápání kultury coby významného faktoru v mezinárodních vztazích a v dalším výkladu používá koncept amerického politologa Josepha Nyeho, který zahraniční kulturní politiku chápe jako „měkkou moc“, jejíž účinnost se neodvíjí od silového působení či hrozeb, ale vychází z pozitivního přesvědčování zahraničního publika.

Vlastní výzkum autorka opírá o archivní prameny (především o dokumenty z archivů ministerstev zahraničí obou států a stranických materiálů fondu Ústředního výboru KSČ v Národním archivu), dále o články z dobového tisku, výstavní katalogy

1 Srv. WERNER, Michael – ZIMMERMANN, Bénédicte: Vergleich, Transfer, Verflechtung: Der Ansatz der histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 28, č. 4 (2002), s. 607–636; THER, Philipp: Deutsche Geschichte als transnationale Geschichte: Überlegungen zu einer Histoire Croisée Deutschlands und Ostmitteleuropas. In: *Comparativ*, roč. 13, č. 4 (2003), s. 156–181.

či filmové ročenky, o paměti a odbornou literaturu české a německé provenience. Na pozadí politického, hospodářského a kulturního vývoje ve Spolkové republice a socialistickém Československu analyzuje zahraniční, speciálně pak zahraniční kulturní politiku obou států ve vzájemné interakci. Nakonec sleduje postoje a strategie politických reprezentací v Bonnu a Praze a nejvýznamnější projevy kulturní výměny ve dvou konkrétních oblastech – ve filmu a výtvarném umění. V této poslední kapitole autorka vlastně aplikuje výsledky svého zkoumání z předcházejících částí knihy.

Třebaže výběr právě těchto dvou oblastí umění není zdůvodněn, lze z autorčiny obecné analýzy vyvozovat, že koncentrace na další oblasti by výsledný obraz nezměnila, pouze by více vynikla různá specifika, která autorka již předtím zmínila. Příkladem budiž výměna v oblasti literatury, ve které jako jediné umělecké sféře převažoval import ze Spolkové republiky nad československým exportem. Skutečnost, že v Československu byla poválečná západoněmecká literární produkce jednoznačně známější než československá u našich západních sousedů, vysvětluje autorka na jedné straně podporou bezplatného exportu knih v SRN a kvalitou západoněmeckých autorů, na straně druhé pak složitostí překladů z češtiny a slovenštiny.

Jaký tedy byl charakter kulturní výměny mezi Spolkovou republikou a Československem ve sledovaném období? Co ji umožnilo a do jaké míry se živé kulturní kontakty za současné absence diplomatických vztahů ukázaly být účinným nástrojem mezinárodní politiky?

Zásadním předpokladem pro sblížení obou zemí bylo podle Zuzany Lizcové jednak mezinárodněpolitické uvolnění mezi západním a východním blokem a jednak jejich specifický vnitropolitický a společenský vývoj, v němž přes odlišnost politických systémů obou států autorka spatřuje jisté paralely. Konstatuje, že mladá generace jak v Západním Německu, tak v Československu – třebaže s odlišnou intenzitou a rozdílnou obsahovou náplní – vystupovala proti panujícímu ekonomickému systému a zakonzervovaným politickým a společenským strukturám. Byli to hlavně studenti, umělci a intelektuálové v obou zemích, kteří žádali reformy a vyrovnání se zločinnou minulostí generace svých rodičů a prarodičů. Co je skutečně spojovalo, byl odpor vůči autoritářským tendencím ve vlastní zemi a kritika militarismu jako prostředku mezinárodní politiky.

Díky tomu, že v šedesátých letech umělci jak ve Spolkové republice, tak v Československu začali po jisté odmlce obracet svou pozornost ke světovému uměleckému dění a s mírnými časovými posuny na ně živě reagovali, vzrostl mezi nimi zájem o rozvoj oboustranné kulturní výměny „zdola“. Kvalitní a neokoukaná díla československých umělců nabízela západoněmecké veřejnosti alternativu k dominantní americké kultuře, lidé v Československu zase hledali alternativu k současnému nepružnému modelu socialismu a českoslovenští umělci skrze Západní Německo šířili svá díla do dalších zemí západního světa. Vyvinula se tak žánrově pestrá a široká kulturní interakce, jejímž zásadním rysem byla asymetrie odrážející odlišnou strategii v zahraniční kulturní politice Československa a Spolkové republiky.

Nutno s autorkou souhlasit, že bez pozitivních opatření československého státu, jako bylo uvolnění pravidel pro cestování a vízových povinností, by se tehdejší kulturní výměna se západním sousedem stěží rozrostla do takové šíře. Stejně tak

nelze upřít jisté zásluhy příslušným státním orgánům, které trpěly nebo přímo podporovaly uměleckou produkci zobrazující vedle idealizované skutečnosti v duchu socialistického realismu i současná „obecně lidská“ témata, což pochopitelně zvyšovalo atraktivitu takových děl u domácího publika a jejich konkurenceschopnost v zahraničí. Jak je patrné z dobových materiálů, které Lizcová ve své studii vyhodnotila, Československo vedle snahy o obhajobu a legitimizaci vlastního politického uspořádání prostřednictvím kulturní prezentace v zahraničí svůj prvořadý zájem upíralo k devizovým ziskům plynoucím z exportu československého umění. Přílivu „podvratné“ západní umělecké tvorby se naopak konzervativně smýšlející českoslovenští diplomaté a úředníci bránili. Takto vzniklou asymetrii vzájemných kulturních styků a nápadný převis importu československého umění do Spolkové republiky přirozeně neviděli rádi tamní zodpovědní činitelé, kteří se s velkou obezřetností snažili pro ně nevýhodnou bilanci zvrátit. Nutno dodat, že stejně jako českoslovenští úředníci i oni vnímali kulturní politiku jako zcela druhořadý nástroj zahraniční politiky, jehož lze primárně využít k prosazení vlastního společenského modelu, případně materiálnímu zisku. V každém případě zůstala kulturní výměna mezi oběma státy výrazně asymetrická ve prospěch exportu z Československa po celé období šedesátých let.

Autorka neopomněla při zkoumání československo-západoněmeckých vztahů zohlednit i roli dalších aktérů v kulturní výměně mezi Československem a oběma německými státy. Zatímco Západní Berlín, v němž tehdy působila jediná politická reprezentace Československé socialistické republiky s pravomocemi částečně platnými pro území Spolkové republiky, měl pro rozvoj kulturních vztahů mimořádně pozitivní význam, Německá demokratická republika v něm takřka nehrála roli. Nadstandardní politické vztahy mezi Československem a NDR v rámci sovětských satelitů vydržely jen do počátku šedesátých let. Východoněmecké vedení kritizovalo československý reformní kurz jak v politice, tak v umění, vytýkalo mu nedostatečnou obranu vlastní kultury proti západní propagandě a zároveň utlumovalo kulturní styky s československými umělci. Ti ani státní orgány v Československu se o nápravu svého obrazu u severních sousedů příliš nesnažili, více jim záleželo na kulturních kontaktech se Spolkovou republikou, byť z rozdílných důvodů. Dlužno dodat, že naproti tomu v zahraniční politice stála Praha po celou dobu loajálně po boku Východního Berlína.

Konečně se dostáváme k původní otázce o významu kultury v mezinárodních vztazích. Autorka potvrzuje její roli coby svébytného a relevantního faktoru v mezinárodní politice, který nicméně „působí jako element do značné míry nevypočitatelný a z hlediska státní moci nespolehlivý“ (s. 160). Zvláště silně dokáže kulturní interakce v bilaterálních vztazích mezi státy působit v situacích, kdy klasická diplomacie nefunguje. Je jen logické, že se do velké míry uplatňuje mimo státní struktury, a k jejím největším výhodám patří to, že přináší dlouhodobý a trvalý přínos. Z příkladu kulturních vztahů mezi Československem a Spolkovou republikou vyplývá, že ačkoliv bohatá kulturní výměna vzala vpádem vojsk Varšavské smlouvy za své, kontakty a přátelství mezi jednotlivými umělci i běžnými občany obou států, nebo

i jen pověst, kterou si tito umělci prezentací svých děl v Západním Německu vybudovali, usnadnily mnohým z nich život a tvorbu v emigraci i v pozdějším období.

Ještě větší a dlouhodobější důsledky měly kulturní styky mezi Československem a Spolkovou republikou v šedesátých letech, které do značné míry podmiňovaly i tehdejší cestovní ruch a vzájemnou ekonomickou spolupráci, pro zvýšení informovanosti o sousední zemi a její mezinárodní prestiže. Především pak oboustranné kulturní styky vytvořily úrodnou půdu pro překonání předsudků a stereotypů vůči sousednímu státu, které byly na jedné straně živeny negativní zkušeností z minulosti nacistické okupace a štvavým antikapitalismem, a na straně druhé revizionismem sudetských Němců a antikomunistickou rétorikou. Izolaci, otevřenou nedůvěrou a vzájemné odsuzování, které se podařilo narušit díky mnohovrstevnatému dialogu na poli umění a kultury v šedesátých letech, se v následujících dvou dekadách už nepodařilo obnovit.

Svým jazykem je kniha velmi čtivá a formulačně precizní. Obsahově se drží snad až příliš striktně hlavní vyprávěcí linie jednotlivých kapitol, a vzhledem k množství informacemi nabitých poznámek pod čarou můžeme jen litovat, že některé z nich nebyly zapracovány přímo do textu – ať už proto, aby jej oživily biografickými detaily, nebo aby zdůraznily komplexní strukturu dané problematiky.

Tyto připomínky však nic nemění na skutečnosti, že se jedná o pozoruhodné dílo, které se zavede i čtenáři nesespecializovanému na česko-německé dějiny. Zuzana Lizcová ve své práci dokumentuje vývoj kulturní politiky ve dvou sousedních zemích, určuje její roli ve vzájemných zahraničněpolitických vztazích a sleduje rostoucí odlišnosti mezi oficiální strategií a dynamicky se rozvíjejícími aktivitami jednotlivců i kulturních institucí. Nabízí přitom řadu podnětů k přemýšlení o funkci, možnostech a limitech podpory či tolerance kulturních aktivit na poli vnitřní i mezinárodní politiky obecně. Především však neotřelým způsobem přibližuje československo-západoněmecké vztahy v šedesátých letech minulého století z pohledu státní reprezentace i společnosti v obou zemích a zachycuje proměnu vzájemného vnímání jejich občanů přes železnou oponu spočívající v tom, že se prostřednictvím aktivního zapojení do kulturní výměny z nenáviděných, obávaných, nebo přehlížených sousedů stávají obdivovatelé, kolegové přinášející novou inspiraci, nebo alespoň spolehliví obchodní partneři.

Recenze

Podoby socialistického konzumu

Květa Fremrová

BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (ed.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. New York, Oxford University Press 2012, xvi + 413 stran, ISBN 978-0-19-982767-1.

Mezi autory této kolektivní práce, jejíž název by se dal přeložit jako *Rozbalený komunismus: Konzum ve východní Evropě za studené války*, najdeme historiky, antropology a sociology, ale i ekonomy či geografy, což dává sborníku interdisciplinární charakter. Již v předmluvě je řečeno, že se práce chce hlouběji zabývat spotřebou v zemích východního bloku a rozpracovat ji do mnohem širších aspektů, než jsou notoricky známé dlouhé fronty, do kterých se člověk postaví, aniž by věděl, co je k dostání na druhém konci – jistě to bude něco nedostatkového a potřebného, jinak by tu přece nestáli ostatní. Co jako střeoevropští čtenáři jistě oceníme, je fakt, že většina esejů se věnuje jednomu či více státům v „nepřehledné oblasti mezi Německem a Sovětským svazem“ (s. iv), kterým právě pro zmíněnou „nepřehlednost“ nebyla dosud příliš věnována pozornost, alespoň pokud jde o studia spotřebních politik a strategií.

Autoři zastávají přesvědčení, že jelikož byl v socialistických státech „trh“ provázaný s ostatními sférami života mnohem úžeji a komplexněji než na Západě, může právě studium zdejší spotřeby a nákupních zvyklostí nabídnout vhled do dosud zamlžených oblastí každodennosti ve východní Evropě. Zároveň předmluva důrazně

upozorňuje na to, že historii tohoto regionu není možné vykládat optikou západní konzumní mentality.

Eseje a statě v knize jsou členěny do několika částí, přičemž klíčem k řazení je spíše tematická souvislost než čas či místo, jimž se práce věnují. Vyskytují se zde tak oddíly věnované černému trhu, genderu, elitám a několika dalším fenoménům. Ve svém souhrnu kniha „pokrývá“ mnoho aspektů každodenního života za socialismu. Dozvíme se, jak lidé nakupovali, jedli, pili, kouřili, vařili či získávali nedostatkové zboží. V pozadí vzniku celého sborníku pak prosvítá snaha ukázat život za socialismu jako mozaiku rozmanitých barevných střípků, aby již nadále nebyl vnímán jako jednolitá nevýrazná šed.

Nyní však již konkrétněji k samotnému obsahu. V úvodu autoři stručně nastiňují historii socialistického konzumu. Zdůrazňují především to, že produkce, spotřeba a dostupnost všech druhů zboží byla formou ovládnutí společnosti. Zejména s nástupem Nikity Sergejeviče Chruščova a následujícími roky je spjat „obrat ke konzumu“, kdy do sebe komunistické režimy začínají opět zahrnovat řadu aspektů „buržoazní spotřeby“, tentokrát však v socialistickém převleku (s. viii). Vznikla tak jakási kombinace konzumních politik a socialismu, kdy bylo třeba neustále kormidlovat mezi hranicemi stanovenými ideologií a nutností uspokojit potřeby obyvatelstva, případně i ambicí těžit z toho politický kapitál. Spotřeba a (ne)dostupnost zboží mohly totiž nejen vyvolávat revolty a nepokoje, ale také naopak sloužit jako hojivá mast na potlačené (kontra)revoluce, jak tomu bylo například v Československu po nastolení takzvané normalizace.

Úvodní oddíl knihy se mi jeví jako nejzajímavější. Nese název „Život na vysoké noze“ (*Living Large*) a jsou v něm zařazeny eseje popisující život ekonomických elit ve vybraných socialistických státech. Prvním z nich je stať spolueditorky Pauliny Brenové „Tuzex a podnikavec“ (*Tuzex and the Hustler*); podobně jako ve své předchozí práci o zelináři a jeho televizi¹ zakládá autorka i tento text velkou měrou na interpretaci a analýze filmové produkce. Tentokrát jsou k ilustraci využity především popisy scén z filmu *Bony a klid*. Autorka přivádí čtenáře do specifického prostředí veškláků a dalších lidí, kteří na ně byli navázáni a těžili z jejich činnosti, a dosti přesvědčivě přitom argumentuje ve prospěch hypotézy, že jedním z hybatelů revoluce v roce 1989 byla snaha právě takovýchto „podnikavců“ legitimizovat svůj status. Kate Brownová v eseji „Zatraceně skutečná utopie: Plutoniiová „uzavřená společenství“ v Sovětském svazu a ve Spojených státech“ (*Utopia Gone Terribly Right: Plutonium's "Gated Communities" in the Soviet Union and United States*) představuje elitní skupinu zcela jiného druhu. Jde o zaměstnance továren na plutonium, přičemž autorka vede paralelu mezi sovětskou továrnou Čeljabinsk-40 a obdobným zařízením Richland ve Spojených státech. V obou případech šlo o vysoce střežená místa, z důvodu utajení žili zaměstnanci továren i se svými rodinami přímo v městečku přiléhajícím k továrnímu komplexu a značně byl omezen jejich pohyb mimo

1 BREN, Paulina: *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca, Cornell University Press 2010 (v českém vydání: *Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013).

vymezenou zónu, aby se zamezilo prozrazení průmyslového tajemství. Zároveň však příslušné orgány velmi pozorně pečovaly o naplnění všech potřeb těchto elitních občanů. Vznikly tak dvě „utopické“ society (v SSSR a v USA), jejichž členové byli ochotni vzdát se části svých práv, aby dosáhli uspokojení svých potřeb. Ukazuje se, že již sama prosperita místa měla natolik legitimizující moc, že v očích místních ospravedlňovala veškerá omezení, která byla podmínkou pro dosažení této prosperity. Mnozí obyvatelé města přitom měli představu, že žijí ve stejných podmínkách jako ostatní lidé po celé zemi. Pokud se někdo rozhodl z továrny a města odejít, většinou se po střetu s realitou „mimo utopii“ vracel zpět. Poslední stať v této části knihy „Nůž ve vodě“ (*Knife in the Water*) Kacpera Pobłockého se věnuje možnostem elit v přístupu k nedostatkové surovině – nezávadné vodě – v průmyslovém městě Lodž; jak název napovídá, i zde je pro ilustraci využito filmu, tentokrát jde o stejnojmenný snímek Romana Polanského.

V části s názvem „Kontrola kvality“ (*Quality Control*) jsou zařazeny texty pojednávající o úrovni a kvalitě různých produktů vyrobených v socialistických zemích. Jednotlivým prvkem je zde snaha vyvrátit představu, že za socialismu bylo veškeré zboží špatnou a nekvalitní kopií obdobného sortimentu ze Západu. Tak vyznívá příspěvek „Chuť kouře“ (*The Taste of Smoke*) druhé spolueditorky Mary Neuburgerové, která pojednává o produkci tabákových výrobků v Bulharsku. Kuřivo bylo jedním z tahounů bulharské ekonomiky, a tak se kladl velký důraz na jeho kvalitu. Zároveň byly do výroby zapojeny i různé kapitalistické formy a principy, neustále se hledaly nové možnosti, prováděly se výzkumy preferencí, zkoušely se nové vůně i příchutě tabáku. Bulharští obchodníci byli ochotni nechat si poradit i od západních odborníků, aby byly výrobky prodejné i v západní Evropě a ve Spojených státech, zároveň však trvali na tom, aby si výsledek zachoval něco ze svého „orientálního“ charakteru. Patrick Hyder Patterson v článku s názvem „Riskantní podnikání“ (*Risky Business*) píše o obchodních domech (především v Jugoslávii, NDR a Maďarsku) a jejich organizaci, zaměřené na maximalizaci prodeje, o zacílení reklamy na ženy a řadě marketingových strategií převzatých ze Západu a přizpůsobených realitě socialismu. Práce Rossitzy Guentchevové „Materiální harmonie“ (*Material Harmony*) popisuje systém kontroly kvality výrobků v socialistickém Bulharsku, která měla brát v potaz jejich estetické hodnoty, design, styl i poptávku.

Třetí oddíl „Kuchyňské řeči“ (*Kitchen Talk*) je věnován socialistickému jídlu a pití. Státy východní Evropy cítily povinnost zásobit své občany základními potravinami za téměř nicotné ceny, což zapadalo do jejich ideologie, a navíc sloužilo jako legitimizační strategie. Bez ohledu na specifika jednotlivých zemí najdeme ve všech jednu konstantu – klíčovou roli žen při nákupu, zprostředkování, přípravě a spotřebě jídla i nápojů, stejně jako dalších potřeb pro domácnost. Zřejmě nepřekvapí, že přes proklamovanou rovnost všech tlačily komunistické režimy ženy do pozice, kdy musely přijmout břemeno dvojí práce v domácnosti a v zaměstnání. Eseje zahrnuté v této části však především ukazují, jak tyto režimy popíraly svou vlastní rétoriku rovnosti, když na ženy cílily reklamy na všechny druhy produktů pro domácnost, kuchařské knihy a podobně. Wendy Bracewellová ve stati „Jídlo v Jugoslávii“ (*Eating Up Yugoslavia*) metodologicky staví na analýze kuchařských knih, receptů a televizních

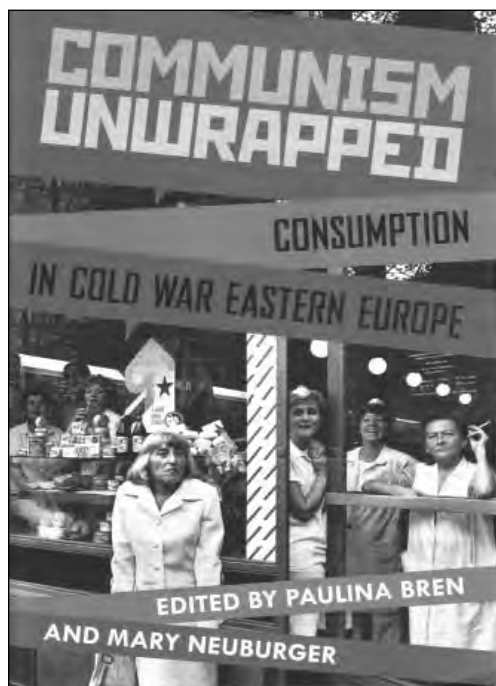
programů o vaření, esej Katherine Penceové „Důvody k nespokojenosti?“ (*Grounds for Discontent?*) mapuje na příkladu Východních Němců rozličné strategie, kterak se dostat ke kvalitní kávě, a práce Jill Massinové „Od černého kaviáru k černým hodinám“ (*From Black Caviar to Blackouts*) popisuje konzumní politiku v Ceaușeskově Rumunsku, a především důsledky zavedení přidělového systému v osmdesátých letech pro životní styl zejména ženské části populace.

Část čtvrtá s názvem „Na trh, na trh...“ (*To Market, to Market...*) se zabývá způsoby neformální výměny zboží a služeb v socialistických státech. Z příspěvků je zřejmé, že škála různých forem, jichž mohla tato výměna nabývat, byla ve východoevropských zemích mnohem rozmanitější a komplexnější než na Západě. Tři eseje této části ukazují, kterak pro získání kýžené komodity nebylo ani tak důležité dojit na trh nebo do obchodu jako spíš zapojit se do širokého přediva černého a šedého trhu. Článek „Socialistické zúčtovací středisko“ (*The Socialist Clearinghouse*) se zabývá nelegálním prodejem alkoholu v Rumunsku, jakož i rolí, kterou hrálo popíjení alkoholu při společenských událostech, budování sociálních vazeb a uzavírání obchodů. Stať „Mimořádná kariéra pana Feketevágó“ (*The Extraordinary Career of Feketevágó Úr*) líčí formy maďarského černého podnikání sahající od krádeží dřeva po ilegální porážky dobytka a prodej masa; jde o jednu z mála prací ve sborníku, která časově spadá ještě do padesátých let minulého století. Esej „V blízkosti domova“ (*Keeping It Close to Home*, věnovaný hojnosti i nedostatku v Polsku, je naopak zajímavý tím, že zasahuje i do období po roce 1989.

Poslední část nazvaná „Konstruktivní kritika“ (*Constructive Criticism*) se soustředí na kritiku konzumního chování ze strany komunistických režimů. Formálně sice mířila na státní politiku, v poslední instanci však sváděla vinu na občany. V úvodní pasáži tohoto oddílu dávají autoři za příklad situaci, kdy v rozhlasovém vysílání byla uvedena informace, že si lidé před Vánoci stěžují na nedostatek zboží v obchodech (a tedy nepřímou i na režimem nevládnutou výrobu a zásobování). Vzápětí však reportáž změnila tón a posluchači se mohli dozvědět, že za nedostatek mohou právě ti, kteří místo práce v továrnách vyrazili na předvánoční nákupy. Tento blok sestává z příspěvku Tamase Dombose a Leny Pellandini-Simanyiové „Děti, auta, nebo kešu?“ (*Kids, Cars or Cashews?*) o takzvané konstruktivní kritice konzumu v Maďarsku a o zdejších debatách o životním stylu obecně, statě Brigitte Le Normandové „Stavba, kterou stvořil socialismus“ (*The House That Socialism Build*) o bytové politice v Jugoslávii a eseje Marka Keck-Szjabela „Nákup po celém bloku“ (*Shop Around the Bloc*), věnovaného přeshraničním cestám za nákupy mezi jednotlivými státy východního bloku. Lidé si tak doplňovali zdroje, jelikož co bylo nedostatkovým zbožím například v Německé demokratické republice, mohlo být v Polsku běžně k dostání, a naopak.

Závěrem nezbyvá než knihu vřele doporučit i českému čtenáři. Je přístupná pro laiky nepřilíš obeznámené s probíranou tematikou, na své si ale jistě přijde i odborník. Příspěvky jsou psané vesměs přístupným a čtivým jazykem. Jelikož řada autorů pochází z anglofonního prostředí, uplatňuje přirozeně pohled zvenčí, díky němuž můžeme získat jinou perspektivu pohledu na nedávnou minulost, kterou jsme v mnoha ohledech sdíleli s dalšími zeměmi východního bloku. Zejména pamětník

sledovaného období a popisovaných situací tak může nabýt zvláštního dojmu, když se v práci zahraničních badatelů dočítá o své prožité každodennosti, viděné ale ze zcela jiného úhlu, odlišnou optikou, a snad proto i vedoucí k jiným závěrům. To však jistě není na škodu, pro historickou vědu mohou být různé perspektivy záběru na určitý výsek reality naopak jen přínosem. Jedinou drobností, kterou by snad publikaci bylo možné vytknout, je lehce zavádějící název. Alespoň ve mně napoprvé evokoval představu, že kniha bude zahrnovat rovnoměrně celé období existence východního bloku od konce čtyřicátých let až do konce let osmdesátých. Skutečnost je však trochu jiná a těžiště knihy je situováno do období šedesátých až osmdesátých let.



Recenze

Konfliktní cesty africké nezávislosti

Jan Dvořáček

ZÁHOŘÍK, Jan: *Ohniska napětí v postkoloniální Africe*. Praha, Karolinum 2012, 276 stran, ISBN 978-80-246-1961-3.

Kniha Jana Záhoříka představuje další významnou stopu současné české afrikanistiky, jež usiluje o návrat mezi elitní skupinu tuzemských společenskovědních disciplín. Tento obor stál po jistou dobu v ústraní, což bylo způsobeno několika faktory. Za ten nejvýznamnější považují skutečnost, že dřívější československá afrikanistika těžila z otevřených sympatií celého komunistického bloku k zemím takzvaného třetího světa, což se v praxi projevovalo bohatou akademickou činností, která však přitom nebyla z principu limitována ideologickými hledisky, jako tomu bylo v případě jiných oborů s dehonestujícím označením „buržoazní pavěda“. Afrikanistika tak vstoupila do polistopadové éry s nepříliš vhodným „lustračním osvědčením“, které přispělo k jejímu dočasnému útlumu, i přes značné úsilí několika renomovaných afrikanistů starší generace. Rovněž způsob a metodika práce potřebovaly po roce 1989 razantní proměnu, obnášející především intenzivní spolupráci s obcí zahraničních afrikanistů prostřednictvím konferencí, stáží a výzkumů v renomovaných centrech afrických studií. Celý proces rekonstrukce české afrikanistiky vyžaduje několikaleté úsilí mladší generace vědců, kteří se musí vypořádat s dědictvím dřívějších dob, aby tak povznesli obor, jenž má v naší zemi velmi bohatou tradici, navazující na období slavné československé orientalistiky z éry první republiky.

Jan Záhořík patří mezi hlavní představitele mladší generace afrikanistů. Předkládaná monografie tvoří nedílnou součást pestře komponované mozaiky autorovy bohaté publikační činnosti, zaměřující se na problémy dlouhodobě opomíjeného kontinentu, jenž je ve své postkoloniální éře zmítán celou řadou různých konfliktů. Jan Záhořík se především na základě studia pozoruhodného množství zahraniční literatury snaží o deskripci těchto konfliktů, pojednává o jejich genezi a v rámci společenskovědních kritérií usiluje o jejich zařazení. Jak autor sám v úvodu naznačuje, nad Afrikou se stále vznáší stín marginalizace, což je primárně způsobeno stylem prezentace západních médií, jež jsou tak přímo zodpovědná za šíření zjednodušujících stereotypů o černém kontinentu. Výchozím bodem práce je složité období dekolonizace, jejímž vyústěním byla s napětím očekávaná (ne)závislost afrických států, nad kterou se vznáší tolik otazníků.

První ze tří základních tematických kapitol knihy je metodologickým a terminologickým exkurzem do problematiky postkoloniální Afriky. Autor zde čtenáře seznamuje se základními pojmy zejména antropologického, ale v mnoha ohledech i politologického diskurzu, jako jsou etnicita a identita, hranice a teritorialita či fenomén občanství. Druhá část knihy podává historický přehled od koloniální éry a jejího dědictví po získání nezávislosti a s ní související výzvy nových vlád, jejichž charakter vládnutí začal být po právu označován jako neopatrimoniální. Počátky dekolonizace Afriky se časově kryjí s obdobím studené války, která měla na černém kontinentu natolik citelné dopady, až z něj učinily jakousi „laboratoř“ konfliktu supervelmocí. Secese koloniálních velmocí a kontext studené války odstartovaly éru, která Africe staví do cesty jednu z největších výzev současného rozvojového světa – globalizaci. Třetí část knihy pak analyzuje příčiny a souvislosti konfliktů v postkoloniální Africe, pojednává o nacionalistických, secesionistických a separatistických hnutích, seznamuje s fenoménem sociální a regionální marginalizace a s konflikty, jejichž pozadí tvoří soupeření o přírodní zdroje.

Z metodologického hlediska je Záhoříkova práce postavena na dvou základních předpokladech. Na jedné straně se jedná o *krizi státu a vládnutí*, na druhé straně o *krizi identity*. V prvním případě autor konstatuje, že pod krizi státu a vládnutí patří nejen „absence“ státu jako takového, ale zároveň i jeho „všudypřítomnost“. Krize identity úzce souvisí s krizí státu, může se ale projevat i existencí silných národních identit uvnitř jednotlivých států (s. 15). Tyto dva faktory jsou příčinou silné kriminalizace státu, která se projevuje mnoha protiprávními aktivitami, počínaje obchodem s lidmi, drogami či zbraněmi přes pirátství, korupci nebo ilegální vývoz nerostného bohatství po zneužívání ozbrojených sil a podobně. Jedním z nejvýznamnějších problémů současné Afriky je manipulace se zákony o občanství (Rwanda, Burundi) nebo upírání občanství lidem, kteří nesplňují právní kritérium *ius sanguinis* (Sierra Leone, Malawi). Důsledkem je omezení svobodného žití pro celou řadu afrických minorit – v praxi to znamená nemožnost účastnit se voleb, studovat, pohybovat se z místa na místo, žádat o zaměstnání, požívat zdravotní péče a tak dále. Autor na několika místech upozorňuje na skutečnost, že omezování svobod v postkoloniální Africe je jakýmsi volným pokračováním bezpráví vykonávaného v dobách kolonialismu, jen došlo ke změně v obsazení hlavních rolí. K postupnému

uvolňování restriktivních opatření omezujících osobní svobody jednotlivce docházelo pouze ze strany liberálnějších koloniálních správ a zpravidla až po roce 1945. Výčet bezpráví v současné Africe se začal pod vlivem médií a literární nadprodukce jevit jako otrepané klišé, na které intelektuální kruhy reagují se stále větší mírou povrchního (ne)zájmu. Autor důmyslně přibližuje všechny tyto aspekty prostřednictvím mezních životních zkušeností řady osob, které se ocitly ve sledovaných konfliktních oblastech a s nimiž měl sám možnost setkat se v „terénu“.

Jan Záhořík svůj výklad propojil sérií dílčích případových studií, které mu slouží jako vhodný nástroj pro ilustraci probíraných témat. Pozornost zaměřil hned na několik oblastí, které jsou v posledních letech skutečnými ohnisky napětí. Svou výpravu po těchto epicentrech začíná v Súdánu, kde vývoj dlouholeté občanské války nakonec vyústil ve vznik nejmladšího afrického státu – Jižního Súdánu. Autor se přitom snaží upozornit na fakt, že tradiční vnímání tohoto konfliktu v polaritě mezi arabsko-islámským severem a křesťansko-animistickým jihem zdaleka nevystiňuje pravou podstatu trvalého sporu. Jinou dimenzi soudobých dějin Súdánu představuje válka v Dárfúru, kterou odstartoval v roce 2003 tvrdý útok vládních arabských milic proti dvěma povstaleckým skupinám na západě země. Konflikt nechvalně proslul masivním porušováním lidských práv, které mělo za následek několik desítek tisíc lidských životů. Autor neváhá otevřít ani problematickou otázku exploatace a následné distribuce ropy jako hlavního zdroje soudánské ekonomiky.

V další části monografie Záhořík přesouvá svou pozornost na takzvaný region Velkých jezer, kde se odehrály největší africké genocidy novodobých dějin (Rwanda, Burundi). Pokládá si otázku, proč došlo k těmto ohromným masakrům v zemích s relativně homogenní populací, a zároveň hledá souvislosti mezi občanskými válkami v obou zemích. Jako velmi zajímavé se jeví srovnání pozic Hutuů a Tutsiů v době koloniální správy a po zisku nezávislosti. Stranou autorova zájmu nezůstala ani dnešní Demokratická republika Kongo (dříve Zair). Krátká kapitola nejprve přibližuje příčiny rozkladu Mobutuova diktátorského režimu a poté upozorňuje na nedemokratické paralely s vládou Laurenta Kabily, který přicházel s příslibem pozitivních změn, nicméně již během několika týdnů v úřadu stačil omezit svobodu slova a zrušit právo na svobodné shromažďování (s. 133).

Oblast západní Afriky a Guinejského zálivu provází rovněž pověst regionu s doutnajícími ohnisky napětí. Senegal se v kontextu zemí bývalé francouzské Afriky pyšní relativní politickou stabilitou, nicméně situaci zde výrazně zostřuje separatistický konflikt v jižní části země, pramenící v odlišné etnické identitě na severu dominujících Wolofů a v Casamance převažujících Diolů, Fulbů a Malinké. Etnickou pestrost Senegalu zároveň umocňuje náboženské hledisko, které rozděluje zemi na muslimský sever a multireligiózní jih s převládajícím křesťanstvím a animismem. Současnou západní Afrikou vedle toho hýbe vytrvalý boj Tuaregů za sebeurčení, přičemž nejcitelnější rány dopadají na Mali a Niger. Světová veřejnost byla v devadesátých letech šokována zprávami o nesmírné brutalitě a bezprecedentním využívání dětských vojáků během občanských válek v Libérii a Sierra Leone. Do obou těchto konfliktů aktivně zasáhl nechvalně proslulý africký *warlord* Charles Taylor, jenž

byl v roce 2012 odsouzen Mezinárodním soudním tribunálem v Haagu na padesát let za mřížce za válečné zločiny a zločiny proti lidskosti.

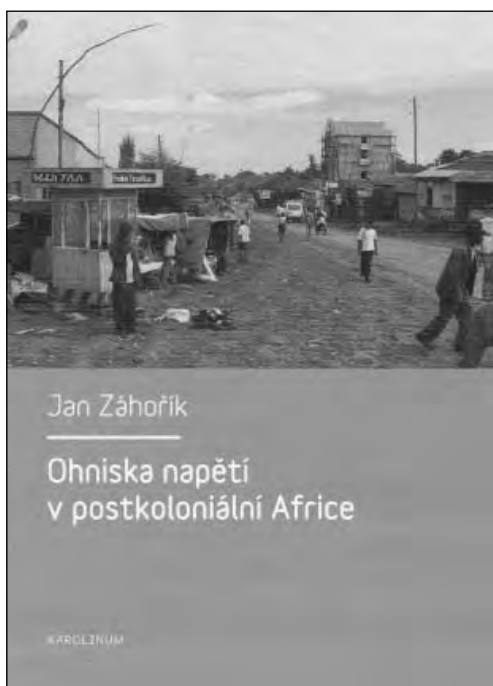
Specifickou část knihy tvoří případová studie věnovaná Etiopii, která sehrála v dějinách Afriky unikátní úlohu. Autor se zde snaží na základě několika provedených terénních výzkumů upozornit především na problematiku oromského nacionalismu. Oromia je největší a nejbohatší region Etiopie. Boj tamní populace za sebeurčení je tedy třeba vnímat i z širší perspektivy (kontrola nakládání s přírodním bohatstvím), ačkoliv řada představitelů oromské diaspory akcentuje především silnou centralizaci státu na všech úrovních, která je v rozporu s proklamací takzvaného etnického federalismu, zakotveného v ústavě z roku 1994. Etiopie je v otázkách soužití etnik velmi rozporuplnou zemí s celou řadou nejen lokálních konfliktů (Gambella, Ogaden, údolí řeky Woito), ale i konfliktů vedených v nedávné době za hranicemi státu (Somálsko, Eritrea).

V textu čtenář narazí na několik otazníků, na které autor ani s pomocí další odborné literatury nenachází odpověď. Vyskytují se zde i nečetné nejasnosti nebo nepřesnosti. Etymologický vývoj slova „kolonialismus“ by jistě zasloužil větší pozornost, neboť citovaný zdroj není v tomto ohledu nejlepším vodítkem (s. 14). Je sice obecně známo, že Etiopie podlehla v roce 1923 nátlaku Společnosti národů a formálně zrušila obchod s otroky (s. 212). Nicméně o otrockých praktikách jako takových máme z této země seriózní informace ještě po druhé světové válce, a to zásluhou v zemi žijících Čechoslováků. Není pravdou, že Addis Abeba i Mogadišo se až do druhé poloviny osmdesátých let těšily z podpory Moskvy, „respektive Washingtonu“ (s. 180). Somálsko-sovětskému přátelství učinila přítrž sovětská materiální podpora etiopské vládě během ogadenské války. To byl hlavní důvod, který přivedl somálského prezidenta Siada Barrého k orientaci na Spojené státy. Etiopie pak těžila z pevných vazeb s USA za císařství, avšak po jeho svržení a nastolení marxistického režimu tyto styky přirozeně ochladly. Absence černého kontinentu v Huntingtonově slavném díle *Střet civilizací* nemá podle mého názoru s přezíravým postojem Evropanů vůči Africe nic společného (s. 58). Systémy jedné politické strany se rozšířily převážně ve frankofonních zemích Afriky, nevyjímaje Senegal, kde nechal v roce 1966 prezident-filozof Léopold Sédar Senghor zrušit všechny opoziční strany (s. 43).

Záhoříkova práce je založena především na studiu zahraniční literatury a vlastních terénních výzkumech autora. Její mezioborový charakter významně posiluje využití tištěných pramenů mnoha mezinárodních organizací – Organizace spojených národů, Mezinárodní krizové skupiny, Světové banky, Human Rights Watch či Africké unie. Kromě toho ji obohacují poznatky z několika zajímavých interview, zpráv denního tisku, rozhlasových zpráv BBC a z dokumentárních filmů. V porovnání s odbornou produkcí renomovaných zahraničních pracovišť zabývajících se postkoloniální otázkou se Záhoříkova práce liší tím, že neklade primární důraz na metodologii. Tento aspekt bývá často předmětem kritiky, leč v tomto případě se ukazuje jako příznivý, neboť výklad tím získává na živosti.

Celkově lze monografii Jana Záhoříka hodnotit jako velmi přínosnou, neboť je z ní dobře patrné, že není určena pro několik „vyvolených“ akademiků, ale snaží

se citlivým způsobem zprostředkovat komplexní problematiku politicky a kulturně odlišného světa Afriky širšímu okruhu zájemců. Pro zdejší společenskovědní kruhy je pak tato kniha výzvou k tolik potřebné konfrontaci různorodých náhledů a názorů, jež by měla potvrdit rostoucí zájem o problematiku černého kontinentu u nás.



Recenze

O české politice, evropských perspektivách a globálních problémech

Vlastimil Hála

Na cestě k Evropské sociální unii: Rozhovor Marka Hrubce s Vladimírem Špidlou. Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2012, 148 stran, ISBN 978-80-7419-116-9.

Téma Evropské unie, jejích perspektiv i oprávněnosti takového řešení evropské integrace bylo vždy politicky kontroverzní, což ještě vyostřila globální finanční a potažmo ekonomická krize. Perspektiva, v níž jsou problémy tematizovány, může být velice různá; jedna z politicky podstatných je dána sociálnědemokratickým východiskem, jež – při různosti akcentů – sdílí oba diskutující v této knize. Tazatelem je Marek Hrubec, ředitel Centra globálních studií, jež je společným pracovištěm Filosofického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i. a Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Tázaného Vladimíra Špidlu, bývalého předsedu české vlády a komisaře Evropské unie pro zaměstnanost, sociální záležitosti a rovné příležitosti, jistě není třeba podrobněji představovat. Oba diskutující mají velmi příbuzná stanoviska k probíraným problémům, ovšem lze mezi nimi zaznamenat i diference v politicky relevantních postojích: Špidla je relativně pravicovější, přijímá současný globální kapitalismus jako jedinou reálně se naskýtající, byť zdaleka ne ideální základnu sociálních transformací, zatímco relativně levicovější Hrubec vystavuje problematizujícímu dotazování i samu tuto základnu. Oba diskutující se ovšem shodují ve velmi kritickém vztahu k neoliberalismu.

Projevuje se to už v první části knihy, nazvané „Cesty evropského sjednocování“; Špidla nevidí perspektivní cestu k sociálně pozitivní transformaci Evropské unie v úsilí o radikální překonání kapitalismu jako systému ve smyslu sociálně-ekonomické formace, nýbrž v usilování o jeho *strukturální změnu* (s. 29). Tuto krizi je tudíž třeba překonat v rámci kapitalistické tržní ekonomiky, jež má v současné době stále globálnější ráz. Špidla vychází ze současného kapitalismu jako daného východiska. Základní mezí je podle něj – a zde s ním Hrubec souhlasí – neoliberální struktura kapitalismu, která postupně nahradila sociální stát a v současné době se vyčerpala. Jelikož ekonomika má dnes transnacionální ráz, také sociální politika, která bude její krizi řešit, musí být transnacionální, respektive – jak říká Hrubec – „supranacionální“ (s. 29 n.). Konkretizací této myšlenky se pak zabývají účastníci dialogu v dalších kapitolách.

Také už v první části zaujímá Špidla jednu ze svých základních ideově-politických pozic, kterou pak prezentuje v celé publikaci, totiž vymezení českých zemí jako oblasti náležící do „západoevropského kulturního okruhu“. To je spjato se Špidlovým distancovaným vztahem zejména k Rusku, tedy „Východu“ (s. 14, 33 n.). Už tento aspekt napovídá, že tázaný je při vši kritičnosti vůči některým negativním procesům v Evropské unii v zásadě solidární vůči tomu, co je možno označit jako hodnotový profil tohoto kulturně-civilizačního společenství, což má i politickou dimenzi.

V následující kapitole „Vztahy Evropy s dalšími oblastmi světa“ rozvíjí Vladimír Špidla dále svou preferenci evropského sociálního modelu – jakkoli korodujícího vinou globální finanční a ekonomické krize – před modely jinými; považuje ho stále za životaschopnější než model neoliberalismu. V kritickém vztahu vůči neoliberalismu se Hrubec se Špidlou shodují, ostřejší postoj tazatele se však projevuje i v tom, že poukazuje na další aspekt současné globální krize: odstraňování demokracie. Marek Hrubec též rozlišuje mezi neoliberalismem a konzervativismem, jemuž přiznává (zřejmě i jako stoupenec komunitarismu) orientaci k tradičním hodnotovým vzorcům majícím platnost i v rámci jiných morálně-politických konceptů (s. 47).

Oba účastníci dialogu přinášejí do domácího povědomí také některé obecněji neznámé, respektive málo známé informace „odjinud“, zvláště z prostředí Jižní Ameriky. Příkladem může být reflexe participativního rozpočtu v některých jihoamerických zemích, kde občané měst sami rozhodují o vynaložení části finančních prostředků svého města, což oba diskutující kvitují pozitivně (s. 55). Právě v této participaci na lokální úrovni spatřuje zvláště Marek Hrubec, který teorii uznání a participace v rámci morální a politické filozofie rozvíjí i teoreticky,¹ jednu z cest k překonání neoliberálního modelu.

Rozdílnost ve vidění problémů u obou diskutérů se projevuje zvláště tam, kde Hrubec akcentuje především normativní východiska a vyjadřuje svou důvěru v globální řešení, zatímco Špidla prozrazuje střízlivý realismus a oceňuje i řešení dílčí. Tak to mezi nimi zajiskří v debatě o Deklaraci tisíciletí, rezoluci OSN zaměřené zvláště na vymýcení hladu a omezení úmrtnosti. Právě toto omezení je pro tazatele příliš

1 Nejobsáhleji viz HRUBEC, Marek: *Od zneuznání ke spravedlnosti: Kritická teorie globální společnosti a politiky*. Praha, Filosofia 2011.

„malým úsilím“, které může přinést jen „malé výsledky“, zatímco Špidla rezoluci vítá – právě pro to „alespoň“ částečné řešení (s. 59).

Každý člověk má samozřejmě kromě racionálně formulovaných názorů i své osobní sympatie a averze; už jsme viděli, že Špidla *de facto* vyloučil Rusko ze západního kulturního okruhu. Také v této kapitole má vůči onomu makroregionu zjevnou averzi: Rusko je mu jen středně významnou zemí, méně než například Brazílie, zemí, jež svou pozici v Organizaci spojených národů, a zvláště v Radě bezpečnosti, zastává jen díky svému vojenskému potenciálu, podobně jako „kvazivítěz“ druhé světové války Francie (s. 61 a 89).

Zatímco vůči Rusku zaujímá Špidla pozici blížící se občas domácímu mediálnímu mainstreamu, ve vztahu k islámskému světu zastává – stejně jako Hrubec – stanovisko odporující Huntingtonovu „střetu civilizací“. Vyjadřuje je až vyostřeně v tom smyslu, že dojde-li k osudnému konfliktu mezi euroamerickým světem a světem islámským, budeme to „my“, kdo bude vinen spáchanou genocidou (64 n.).

Určitá diference mezi oběma diskutujícími se projevuje i v přístupu k bombardovacím aktivitám Spojených států a jejich spojenců; zatímco Špidla má pro tuto politiku přece jen jisté, spíše „pragmatické“ porozumění, Hrubec ji přímo odmítá a dotírá na Špidlu otázkami po jejich zdůvodnění, až ho „donutí“ k označení vojenských zásahů jako „cynické záležitosti“ (s. 70 n.). Že k překonání napětí s islámským světem je potřebný zejména Hrubcem akcentovaný dialog, na tom se oba diskutéři shodují. Trochu ovšem zarazí Špidlovo téměř jednoznačně pozitivní hodnocení v zásadě sekularizovaného Turecka, jako by tento evropský politik zapomněl na dlouhodobé drastické porušování politických práv kurdské menšiny.

Z dalších makroregionů se diskutující věnují zvláště Číně. Shodují se v tom, že by bylo žádoucí pokračovat v postupné implementaci standardů běžných v Evropské unii v sociální oblasti do čínských poměrů, ale i v tom, že je třeba počítat s mezí tohoto úsilí v pragmatických aspektech ekonomických vztahů s tímto makroregionem a že v politickém tlaku na zlepšení v oblasti lidských práv – občanských, sociálních, politických i ekonomických – je třeba brát v úvahu i kulturně-civilizační vývojovou odlišnost.

V třetí části rozhovoru, nazvané „Hledání globálního uspořádání“, oba diskutující vyjadřují obecně pocítovanou potřebu reformy Organizace spojených národů, tak aby se odpoutala od východiska svého založení, jímž byl výsledek druhé světové války. I zde se projevují různé akcenty obou účastníků debaty; zatímco Špidla poukazuje na „inkonzistenci váhy a vlivu“, zvláště na zakonzervované privilegované postavení přezbrojených a díky tomu vlivově přeceněných účastníků Ruska a Francie, pro Hrubce je hlavním nedostatkem OSN to, že je založena „intergovernmentálně“. Ve smyslu kosmopolitního participačního práva občanů by podle něj bylo třeba ustavit globální parlament, jehož legitimita by nebyla odvozena od legitimacy států a jejich vlád (s. 89–91).

Na tato stanoviska navazuje „antidiskriminační“ debata, v níž oba aktéři s poukazem na nutnost kultivování civilizace vyzdvihují právo na důstojný život pro každou bytost, jež nesmí být odvozováno od jejího postavení v nějakém širším systému (s. 105 n.). Vyslovují se rovněž proti redukcionismu lidských práv na práva

občanská a politická a proti zanedbávání práv ekonomických (s. 105 n.). V souvislosti s problémem globální chudoby speciálně podtrhují práva feministická; vřdyt sedmdesát procent globálně chudých tvoří ženy. Oba diskutéři se celkově shodují na prospěšném vlivu „pozitivní diskriminace“ v této oblasti nejen pro zlepšení postavení žen ve společnosti, ale i z hlediska ekonomického (mluví například o účasti žen ve vedení podniků).

Spíše obecně jsou zmíněna i práva zvířat a práva environmentálního typu. Špidla ani Hrubec zde nerozvíjejí problematiku speciálně ekologického typu, jako je střet mezi antropocentrismem a biocentrismem. Tradičně střízlivě a prakticky uvažující Špidla přiznává do určité míry práva analogická právům lidským především primátům; stanoviska hlubinně ekologická či vycházející z biocentrického egalitarismu by mu byla beze vší pochybnosti cizí (s. 106 n.).

Širší pozornost může nejspíš přitáhnout kapitola závěrečná, nazvaná „České přístupy a osobnosti evropské integrace“. Zajímavé je Špidlovo „rozdělení“ obyvatelstva naší země na „kočovníky“ a „usedlé“, jež je charakterizováno částečně, ale zdaleka nejen věkem (s. 112). Velkou roli zde hraje mimo jiné i místo narození, a především sociální zázemí.

Při charakteristice politických stran diskutéři poukazují na základě sociologických výzkumů na známý paradox v evropských preferencích u obou (tehdy) nejsilnějších českých stran: zatímco vedení sociální demokracie je orientováno silně proevropsky, mezi členstvem je tato orientace vcelku slabá, a u Občanské demokratické strany je tomu právě naopak (s. 141 n.).

V hodnocení politických osobností vycházejí bez problémů klíčoví zahraniční protagonisté Evropské unie, především bývalý západoněmecký kancléř Helmut Schmidt a předseda Evropské komise José Manuel Baroso. Naproti tomu pohled na aktéry české politiky je pochopitelně více ovlivněn osobními ideově-politickými náklonnostmi a antipatiemi (což se netýká jen obou diskutérů, ale jistě i recenzenta jejich knižního rozhovoru).

Čeští politici jsou hodnoceni hlavně (ale ne výlučně) podle jejich vztahu k evropskému integračnímu procesu. Nepřekvapí proto kritické posouzení Edvarda Beneše, právě kvůli jeho nepochopení změněných podmínek po druhé světové válce a snahám o jakousi reprízu versailleského míru vůči poraženému Německu, jehož postupné začleňování do rodících se evropských struktur si nedovedl představit (s. 129).

Ze současných českých politiků Špidla pozitivně hodnotí zejména Daniela Kroupu a Petra Pitharta, kteří zastávají ideje univerzálních lidských práv. Může tu vyvstat ale například otázka, zda limitem není jejich elitářství; u Pitharta teoretické (promlouvající třeba ze stránek „Podivena“)² a u Kroupy praktické (odmítání referenda). Z levé části politického spektra se dostává obdobného ocenění „eurokomunistům“ Miloslavu Ransdorfovi a Jiřímu Dolejšovi (s. 117 n. a 125), zatímco u sociální demokracie se předpokládá proevropský postoj takřka automaticky.

2 PODIVEN: *Češi v dějinách nové doby: Pokus o zrcadlo*. Praha, Rozmluvy 1991. Kolektivní pseudonym „Podiven“ je označením autorské trojice Petr Pithart, Petr Přihoda a Milan Otáhal.

Pokud jde o Václava Havla, jeho zásluha na domácím demokratickém vývoji je pro oba účastníky právě tak bez diskuse jako vstřícnost jeho politiky vůči (západo)-evropským strukturám, tedy i Evropské unii. Jinak je ale k jeho politickému profilu zjevně kritičtější Marek Hrubec. Připomíná nejen Havlovu bezpodmínečnou podporu Bushovým bombardovacím aktivitám, ale konstatuje i exprezidentovo postupné posouvání směrem k neokonzervativismu; takový kritický pohled – dodávám – není v levicovém prostředí vůbec obvyklý; realitu totiž zakrývá často přikrašlující iluze (s. 127 n.). Zde bych jen poznamenal, že u Václava Havla asi lze sotva nalézt kompaktní systém politických názorů, spíše je namístě mluvit o apriorním proamerikanismu (podporu Bushovy politiky vystřídala podpora politiky Obamy). Silné ekologické akcenty u pozdního Havla by jednoznačnou orientaci k neokonzervativismu asi také nepotvrzovaly. Posun doprava a nárůst stále radikálnější antikomunistických tendencí jsou u Havla ovšem nepochybné.

Jak bylo lze očekávat, negativně ve vztahu k domácí i zahraniční politice (zvláště pak vůči Evropské unii) již tradičně vychází Václav Klaus. Nejenže je Špidlou označen za „největšího utlačovatele českého proletariátu“ (s. 118 n.), ale Hrubcem je charakterizován i jako politik odmítající samotnou koncepci lidských práv v jejich univerzální platnosti (s. 122–124). U Klause však narazíme – a to je velká obtíž při interpretaci jeho názorů – na různé, i protiřečící si výroky. Sám bych tento problém formuloval spíše tak, že Klaus uznává jen schematický univerzalismus lidských práv v liberálním smyslu a odmítá jejich konkrétní specifické artikulace (akcentované například ve feminismu, problematice menšinových práv a podobně). K dobru není Klausovi přičteno ani to, co by z levicového stanoviska mohlo vzbuzovat sympatie, tedy omezovaný až distancovaný přístup k uvedeným vojenským aktivitám Spojených států a jejich spojenců nebo kritika mediálního zjednodušování a manipulace v případě závažných politických konfliktů („arabské jaro“, gruzínsko-osetský konflikt a další).

Miloš Zeman je myslím případně označen za pragmatického politika, který nemá příliš „ideově stanovené meze“ (jak říká Špidla, s. 125), je proevropsky zaměřen, ovšem v rámci svého pragmatismu se vyznačuje i oportunistickými rysy. Příkladem je tu Špidlovi Zemanova ochota podpořit i akce, s nimiž vnitřně nesouhlasí, respektive jež nejsou v jeho politické linii, jako například bombardování Jugoslávie (s. 126). Vzhledem k napětí v sociální demokracii, jehož protagonisty byli v minulosti právě Špidla a Zeman, je hodnocení dotazovaného vůči Zemanovi vcelku vstřícné.

Knížní rozhovor Marka Hrubce s Vladimírem Špidlou může vyvolat řadu otázek, námitek i nesouhlasných stanovisek; v tomto smyslu jde nepochybně o publikaci podnětnou. Na hlavní „normativní“ tezi o Evropské unii jako projektu, který má postupně nabírat rysy unie sociální ve smyslu transnacionální a transgovernmen-tální přeměny současné podoby globálního kapitalismu, jak o tom je v knížce řeč, odpoví samozřejmě až další konkrétní vývoj Evropské unie i jejích vztahů k „ostatnímu“ světu.

Kronika

Horizonty multi- a interdisciplinarity

Zpráva o česko-norském workshopu

Ve dnech 4. a 5. listopadu 2013 se v Praze uskutečnil mezinárodní workshop „Horizonty multi- a interdisciplinarity: Možnosti vytvoření badatelské sítě historiků vědy a techniky“. Toto setkání českých a norských badatelů bylo financováno z programu Norských fondů, konkrétně Fondem pro bilaterální spolupráci na národní úrovni, který spravuje Ministerstvo financí České republiky. Hlavní organizátorkou akce byla Doubravka Olšáková z Kabinetu dějin vědy Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., na přípravě workshopu se podíleli také Jan Kotůlek z Vysoké školy báňské Technické univerzity v Ostravě a Helena Durnová z Masarykovy univerzity v Brně.

Cílem navrhované iniciativy bylo vytvořit společnou výzkumnou i praktickou agendu českých a norských historiků vědy a techniky pro léta 2014 až 2017. Tato agenda by měla sloužit jako výchozí materiál k dalšímu rozvíjení vztahů mezi českou a norskou vědeckou komunitou, zejména s cílem umožnit lepší koordinaci a propojení dosud samostatných projektů spolupráce, které v České republice fungují na třech místech: v Praze, Brně a Ostravě. Společným postupem těchto tří pracovišť bude snad možno dosáhnout lepší koordinace vědeckovýzkumné spolupráce v oblasti dějin vědy a techniky ve vztahu k norským partnerům.

V současné době působí v České republice tři badatelské skupiny, které se věnují dějinám vědy a techniky a zároveň úspěšně navázaly spolupráci s norskými výzkumnými organizacemi. V Praze se jedná o Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., který rozvíjí tuto spolupráci především v rámci takzvané visegrádské iniciativy.¹ V Brně je to katedra matematiky na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity a v Ostravě Vysoká škola báňská, kde je v současné době spolupráce nejpokročilejší. Zatímco

1 Více informací viz <http://www.usd.cas.cz/VisegradEnvir/>.

spolupráce v rámci Ústavu pro soudobé dějiny má širší, multidisciplinární charakter a jejím cílem je především vytvořit platformu pro další interdisciplinární spolupráci, stávající spolupráce s norskými partnery v Brně a Ostravě je zaměřena hlavně na dějiny matematických a fyzikálních věd.

V březnu 2012 uspořádal Ústav pro soudobé dějiny visegrádský workshop na téma vztahu dějin environmentálních věd a studené války, jehož se jako hlavní řečník účastnil profesor dějin vědy na Univerzitě v Oslu (*University of Oslo*) Robert Marc Friedman. Součástí workshopu byla také diskuse o možnostech budoucí spolupráce mezi Univerzitou v Oslu a Ústavem pro soudobé dějiny, přičemž jako klíčová se v tomto kontextu jevila spolupráce v rámci (v té době již anoncovaných) Norských fondů. V rámci diskuse bylo zahájeno jednání také s Univerzitou v Tromsø (*University of Tromsø*) a jejím dislokovaným pracovištěm v Kirkenesu. Již v době přípravy visegrádského workshopu bylo jasné, že spolupráce s norskými univerzitami v oblasti environmentálních dějin a dějin vědy a techniky existuje na bilaterální úrovni i jinde, ovšem spíše na *ad hoc* bázi. V rámci přípravy společného workshopu vyšlo například najevo, že počátky spolupráce historiků matematiky z České republiky a Norska jsou ještě staršího data a postupně se rozvíjejí již od roku 2011, kdy se na konferenci „Emigrace matematiků a přenos matematiky: Historická poučení a důsledky třetí říše“ (*Emigration of Mathematicians and Transmission of Mathematics: Historical Lessons and Consequences of the Third Reich*) setkaly zájmy výše jmenovaných Heleny Durnové a Jana Kotůlka za českou stranu se zájmy dvou norských matematiků a historiků matematiky Reinhardem Siegmund-Schultzem z Agderské univerzity (*University of Agder*) v Kristiansandu a Rolfem Nossuem z téže univerzity. Spolupráce vyústila v několik recipročních vědeckých výměn (Siegmund-Schultze pobýval v České republice v lednu 2012, Jan Kotůlek v Kristiansandu v lednu a srpnu 2013), a dokonce již i v první publikace.²

V rámci proponované výzvy bilaterální spolupráce jsme se proto společně rozhodli vytvořit ze tří pracovišť v České republice jeden pracovní tým, který bude koordinovat své aktivity s norskými partnery; ti se po kratší úvaze rozhodli k obdobnému kroku na norské straně. Norský pracovní tým se tak bude skládat z osobností působících na univerzitách v Kristiansandu, Oslu a Tromsø. Společná platforma měla podle našeho názoru umožnit lepší koordinaci aktivit, záhy však narazila i na své hranice, poněvadž ne všichni členové týmů se již v minulosti osobně setkali (dosud probíhala komunikace elektronicky). Dvoudenní listopadový workshop měl proto za cíl umožnit první osobní setkání takto iniciovaných skupin a strukturovat hlavní body a témata budoucí spolupráce.

Workshop otevřelo krátké shrnutí stávající spolupráce, po němž následovala prezentace jednotlivých účastníků a oblastí jejich zájmu. Poté představily jednotlivé pracovní

2 Viz SIEGMUND-SCHULTZE, Reinhard: German-speaking migrations of mathematicians to and from Czechoslovakia, caused by National Socialism in Germany. In: *Dějiny věd a techniky / History of Sciences and Technology*, roč. 45, č. 3 (2012), s. 141–166; KOTŮLEK, Jan – NOSSUM, Rolf T.: Jewish Mathematicians facing the Nazi-Threat: the Case of Walter Fröhlich. In: *Judaica Bohemiae*, roč. 48, č. 2 (2013), s. 69–97.

skupiny svou vizi budoucí spolupráce. První tým vytvořili historici matematiky Jan Kotůlek a Rolf Nossum, který zastupoval také renomovaného historika matematiky Reinharda Siegmund-Schultzeho, autora významné publikace o emigraci matematiků z nacistického Německa.³ Druhá pracovní skupina se zaměřila především na otázku způsobu reprezentace vědy, respektive vztahu vědy, společnosti a kultury. Jejými členy se stali profesor Petr Charvát z Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, lingvista a literární historik Johan Schimanski z Univerzity v Tromsø a historička Ulrike Springová z Vyšší školy v Sogn og Fjordane (*Sogn og Fjordane University College*) v Leikangeru. Třetí pracovní skupina, kterou vytvořili Robert Marc Friedman z Univerzity v Oslu a Univerzity Johnse Hopkinse v Baltimore (*Johns Hopkins University*), Helena Durnová, Doubravka Olšáková a Urban Wråkberg z Norské arktické univerzity v Kirkenesu (*Arctic University of Norway – Campus Kirkenes*), se soustředila na otázky spjaté s rozvojem environmentálních věd v kontextu vývoje vědy a společenských, ale i politických potřeb.

V rámci diskuse se posléze podařilo nalézt pěti zastřešujících problémových okruhů, které propojují výzkumy jednotlivých účastníků. Jedná se o otázku možností a limitů vědomostní společnosti (*migration of knowledge*), otázku existence národních vědeckých obcí, otázku vzniku a formování nových oborů a disciplín (v historické perspektivě a společenském kontextu dvacátého století), otázku vztahu vědy a politiky a v neposlední řadě také o téma vztahu vědy a propagandy, respektive reprezentace vědy na veřejnosti.

Na základě zkušeností z již řešených evropských projektů na norské straně – programů Evropské spolupráce ve vědě a technice (*European Cooperation in Science and Technology – COST*) i grantů financovaných Evropskou výzkumnou radou (*European Research Council*) – bylo představeno projektové schéma založené na interdisciplinárním přístupu, které má umožnit pružnější spolupráci mezi jednotlivými badateli: na řešení výzkumných úkolů, které si jednotlivé pracovní skupiny zvolily, se mohou podílet také badatelé z jiných pracovních skupin. V rámci této diskuse se také podařilo dohodnout fungování agendy pracovních skupin a strategii zajištění finanční podpory těmto aktivitám i do budoucna.

Celkově lze konstatovat, že workshop skončil úspěšně. Podařilo se prohloubit již existující kontakty, za zmínku jistě stojí pozvání Roberta Marka Friedmana jako hlavního přednášejícího na zimní workshop z historie matematiky s názvem „Křižovatka, tavicí kotlík, azyl, nebo past? Mezinárodní vlivy na pražskou matematickou kulturu“ (*Crossroad, melting pot, asylum, or trap? International influences on Prague mathematical culture*), konaný v lednu 2014 na Vysočině.⁴ Podařilo se také navázat některé nové kontakty, především ale dohodnout obsah a formu plánované budoucí spolupráce.

Jan Kotůlek – Doubravka Olšáková

3 Viz SIEGMUND-SCHULTZE, Reinhard: *Mathematicians Fleeing from Nazi Germany: Individual Fates and Global Impact*. Princeton, Princeton University Press 2009.

4 Více viz <http://historiematematiky.webnode.cz/>.

Anotace

BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012, 336 s., ISBN 978-80-87211-73-1.

Srpnové demonstrace z roku 1969 patří k těm masovým občanským vystoupením v československých dějinách, která vzbuzují asi nejvíce hořkosti. Zatímco o rok dříve vojenská intervence vyprovokovala jedinečné vzepětí celonárodní jednoty proti cizím okupantům, při jejím prvním výročí už stáli na obou stranách skutečných i pomyslných barikád Češi a Slováci – rozhořčené demonstranty rozháněli domácí ozbrojenci a represivní opatření schvalovali zdejší zákonodárci v čele s Alexandrem Dubčekem. Do dalšího takového veřejného vystoupení to pak (alespoň v českých zemích) trvalo přesně devatenáct let, do srpna 1988, kdy byly sice role účinkujících obsazeny stejně, avšak v ovzduší už byla cítit naděje na přícházející změny.

V anotované publikaci spojili síly tři autoři, aby neradostné události, znamenající definitivní pohřbení pražského jara a rázný nástup takzvané normalizace, důkladně vylíčili a zasadili do patričních souvislostí. V prvních třech kapitolách rekapituluje události od okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy až po přípravu k potlačení očekávaných demonstrací při

příležitosti jejího prvního výročí. Úvodní kapitola postihuje politický kurz po podpisu takzvaného Moskevského protokolu, jenž se vyznačoval setrvalým ustupováním nátlaku Kremlu a vyklízením reformních pozic, a zdůrazňuje jeho účinky na fungování ozbrojených složek režimu a vnitřní vývoj ministerstva vnitra. Podstatné místo zde zaujímá takzvaná hokejová krize, která propukla po druhém vítězném zápasu proti Sovětskému svazu na mistrovství světa v ledním hokeji ve Stockholmu a dala průchod negativním emocím vůči sovětským okupantům. Ty se projeví mimo jiné rabováním některých objektů užívaných sovětskými organizacemi, které ovšem nemuselo být dílem rozvášněného davu, ale spíše kompromitační akcí Státní bezpečnosti. V závěru kapitoly je uvedena podrobná bilance zadržených osob a jejich provinění.

Druhá kapitola vytváří ucelený obraz nástupu nového vedení země, zosobněného Gustávem Husákem, které se snažilo dokázat, že má situaci pevně v ruce, Československo je politicky stabilní a nejsou nutné žádné další zásahy zvenčí. Společnost se však ještě odmítala smířit s údajnou konsolidací poměrů, což zřetelně manifestovala řada veřejných prohlášení a apelů dovolávajících se původních reformních záměrů. Nejdůležitějším projevem nespokojenosti byla distribuce letáků vyzývajících k protestům ve všech oblastech

společnosti (některé z nich jsou v publikaci přetištěny). Ohniskem organizovaných akcí se stalo studentské hnutí i některé podniky a instituce ve větších městech.

Posléze autoři přecházejí k vylíčení preventivních opatření, jež měla zabránit srpnovým masovým protestům. Obvyklá mediální propaganda měla tomuto nebezpečí čelit hlavně zdůrazňováním osvoboditelské role Rudé armády na konci války. Bylo však třeba podniknout i hmatatelnější přípravy, jako zpracovat přehledy podezřelých osob a míst, jež se mohla stát pravděpodobným shromaždištěm demonstrantů, nebo vytvořit smíšené pořádkové hlídky a zásahové jednotky z příslušníků Československé lidové armády a Veřejné bezpečnosti. Pro představu jsou připojeny například přehledy početních stavů ČSLA v těchto jednotkách podle krajů.

Jádro publikace tvoří podrobný popis nepokojů v jednotlivých oblastech země. Autoři si k tomu účelu geograficky rozdělili republiku na Prahu, Brno a Jihomoravský kraj, Liberec a Severočeský kraj, souhrnně pak pojednávají o ostatních regionech.

Podrobnější chronologický přehled o událostech v Praze, přesněji na Václavském náměstí, začíná 16. srpnem a nejdéle se zastavuje přirozeně u 21. srpna, kdy protesty kulminovaly. Autoři dokumentují přibližný počet shromážděných a zadržovaných osob, opatření bezpečnostních složek či dopravní omezení. Jejich informace doplňují ukázky z protokolů o výslechu svědků, záznamů o zraněních, vyšetřovacích spisů, služebních záznamů z operačního průzkumu a jiných pramenů. Upozorňují přitom, že některé závažné skutečnosti oficiální místa zamlčovala a překrucovala, jako například používání zbraní zásahovými jednotkami, místo nichž se pak snažila svalit odpovědnost za střelbu, mnohá zranění a také úmrtí na „kontrarevoluční živly“ z řad samotných demonstrantů. Autoři připojili seznam zraněných osob (s uvedením typu jejich poranění) a v závěru kapitoly přináší podrobnější informace o obětech střelby v Praze Františku Kohoutovi, Vladimíru Krubovi a Bohumilu Siřínkovi.

Při rekonstrukci událostí v Brně a Liberci upírají autoři pozornost k obětem okupace v těchto městech a upomínkovým akcím k jejich uctění. Zatímco v Liberci se pořádkové síly snažily mít vzpomínkové akce pod kontrolou, ale nebránily jim, proti brněnskému shromáždění k uctění památky Josefa Žemličky a Viliama Debnára v pasáži Beta pořádkové jednotky hrubě zasáhly. V obou městech se také stávkovalo. V Brně zastavily práci velké podniky, ke stávkujícím v Liberci se ale nepřidali dělníci z Jablonce nad Nisou. Tichá vzpomínková shromáždění probíhala v Liberci ještě 22. srpna. Autoři v kapitole líčí také incidenty, které v Brně skončily úmrtím dvou osob a zraněním mnohých dalších, a připomínají nové vyšetřování těchto tragických událostí na začátku 90. let. Na závěr jsou opět připojeny informace o brněnských obětech ze srpna 1969 Stanislavu Valehrachovi a Danuši Muzikářové.

Demonstrovalo se také v dalších městech Severočeského kraje, například v Ústí nad Labem, Teplicích, České Lípě a Chomutově. Z měst v ostatních krajích svou nespokojenost výrazněji projevil občané v Karlových Varech, Českých Budějovicích a v Havířově. Na Slovensku byly protesty o poznání slabší, protože většinu požadavků tamních obyvatel splnila federalizace. Ojedinelé nepokoje se vyskytly v Bratislavě, Žilíně a v Košicích. Pokud se zde objevily letáky, tak většinou pocházely z českých zemí.

Autoři samozřejmě nemohli opomenout vzápětí přijaté zákonné opatření č. 99/1969 Sb., „O některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku“, které stanovilo tresty pro demonstranty včetně odnětí svobody až na tři měsíce a/nebo pokuty do 5000 Kčs. Velká část zadržovaných byla sice propuštěna na svobodu, to ale neměnilo nic na faktu, že už byli označeni jako politicky nespolehliví.

V poslední kapitole autoři registrují dozvuky srpnových demonstrací a hodnotí jejich výsledky. Uvádějí bilanci zraněných jak na straně civilistů, tak příslušníků Sboru národní bezpečnosti, Lidových milicí, Československé lidové armády a Požární

ochrany. V bezprostřední reakci na demonstrace bylo zavedeno pravidlo pohotovosti bezpečnostních složek během různých výročí. Mnohem významnějším opatřením k „obnovení pořádku“ byly však masové politické čistky z počátku 70. let. Výklad doplňují přetištěné texty důležitých normativních aktů, zpráv z tisku, výpovědí svědků a množství autentických fotografií.

Barbora Večeřová

MACHOVEC, Martin: *„Hnědá kniha“ o procesech s českým undergroundem*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012, 515 s., ISBN 978-80-87211-74-8.

Už trochu ikonickému a také různými klíše opředenému příběhu českého hudebního undergroundu se dostalo pietního památníku. *„Hnědá kniha“ o procesech s českým undergroundem*, doposud přístupná pouze v knihovně Libri prohibiti, vyšla poprvé oficiálně. A nejenže vyšla, skvělá práce jejího editora Martina Machovce z ní dokonce dělá nepřehlédnutelný knižní počín.

Machovec s odbornou erudicí (text opatřil i přínosným poznámkovým aparátem) navazuje na předchozí samizdatové editory, především na Jaroslava Suka a jeho verzi *„Hnědé knihy“* z roku 1980, zachycující už stihání signatáře Charty 77 Jana Prince. Popis Princovy trestní kauzy tak doplnil obsáhlou dokumentací známějších procesů z roku 1976, které postihly zhruba dvě desítky lidí hlásících se k hudebnímu podzemí v komunistickém Československu.

Co ale z *„Hnědé knihy“* – vychází v hnědém přebalu jako připomínka prvního samizdatového vydání – dělá něco více než jen pečlivě upravenou kopii předchozích samizdatů, jsou její doplňky; dokumenty, které nebyly původním autorům tohoto samizdatu dostupné vůbec anebo jen velmi těžce. Mám na mysli především materiály pocházející z „druhého břehu“, tj. zprávy z dílny Státní bezpečnosti, které vybrali František Stárek a Pavel Navrátil, dále pak dobové články ze západních novin a časo-

pisů, prepisy propagandistických pořadů Československé televize a Československého rozhlasu a též některé dosud nepublikované texty z opozičního prostředí. Výsledná podoba knihy proto dělá čest jejímu názvu: díky mnoha rozličným materiálům vsutku poskytuje reprezentativní představu o procesech s českým hudebním undergroundem.

Zaujmu ovšem i některé (alespoň z hlediska těchto procesů) marginálie. Mám na mysli především kompletně přetištěnou protokolární výpověď Zbyňka Fišera, tedy Egona Bondyho, kterou byl nucen poskytnout v souvislosti s připravovaným procesem. Bondyho výpověď je totiž spíše svědectvím o jeho vlastní osobě, z hlediska nastávajícího soudního líčení (ani pro proces s Ivanem Martinem Jirousem) neměla závažnější vliv. Sestavovatelé knihy se ji rozhodli publikovat, protože – jak uvádí v ediční zprávě Martin Machovec – „se o ní během desetiletí nashromáždila řada legend“ (s. 449). Jestli to byl důvod dostatečný pro zařazení do publikace, jejímž záměrem bylo dokumentovat procesy s hudebním podzemím, je otázkou. Nebylo lepší namísto ní otisknout například výpovědi jiných svědků (pravda: méně známých), které byly využity u soudu? Čtenářsky je ovšem Bondyho výpověď atraktivní a pootevřává okénko i do soukromých při a mezilidských vztahů v českém hudebním podzemí.

Při četbě může vzbudit pochybnost ještě jedna ediční záležitost, ze které se tak trochu v průběhu let stalo klíše. Přetištěné zprávy Státní bezpečnosti doprovází už celkem obligátní poznámka, že zkomoleniny a pravopisné nepřesnosti a chyby, které zprávy obsahují, „byly důsledně respektovány, neboť i ony mají dnes výpovědní hodnotu a bezděčně dodávají těmto dokumentům poněkud tragikomický charakter, což snad může studium těchto jinak dosti odpudivých záznamů poněkud zatraktivnit“ (s. 478, pozn. 201). A samo o sobě je to pravda, materiály tajné policie v „surovém stavu“ jsou skvělým svědectvím své doby. Vedle toho nicméně zarazí, že dokumenty z opozičního prostředí jsou opatřeny poznámkami v opačném duchu; typicky

třeba u zprávy Věry Jirousové, Václava Havla a Jiřího Němce z průběhu hlavního líčení ve dnech 21. až 23. září 1976: „Přepis jsme opravovali interpunkčně a gramaticky, byť takovýchto oprav nebylo potřeba mnoho.“ (s. 470, pozn. 76).

Proč tato dvojznačnost? U zpráv estébáckých ve vší jejich odpudivosti ponecháme chyby, zatímco u zpráv disidentských chyby opravíme, a ještě uvedeme, že jich nebylo mnoho. Dokumentem doby jsou ale obojí texty, nebo nikoli? Není stejně tak zajímavé vidět, jaké pravopisné chyby dělali lidé z disentu? Podobné otázky se sice zdánlivě týkají jen ediční praxe, mají ale co do činění s problémy přístupu historika ke konfliktním událostem soudobých dějin, v nichž se cítí svými sympatiemi či antipatiemi, často i na základě osobních životních zkušeností, zaangažován a svůj postoj či morální hodnocení dává najevo mnohdy i bezděčnými způsoby.

Předěšlé poznámky ale nic nemění na tom, že „*Hnědá kniha*“ o procesech s českým undergroundem konečně našla svého kompetentního editora a že její finální podoba s řadou zajímavých doplňků si určitě zaslouží pozornost jak odborné, tak laické veřejnosti.

Přemysl Houđa

MÁLKOVÁ, Iva: *František Hrubín: Z archivních fondů*. Brno – Ostrava, Host – Ostravská univerzita 2011, 336 s., ISBN 978-80-7294-620-4 a 978-80-7368-971-1.

Spojit v názvu knihy jméno geniálního tvůrce, dotýkajícího se nebes, s termínem „archív“ se může zdát podivným, ba podezřelým. Někteří literární vědci se k archivním pramenům, zejména k těm neliterárním, stavějí spíše odtažitě, někdy i štítivě. Iva Málková naopak na pramenném výzkumu postavila svůj pětilevý projekt, podpořený Grantovou agenturou ČR a dalšími institucemi. Využila soupisu básnickovy pozůstalosti (ZÁHRADNÍKOVÁ, Marta – FERKLOVÁ, Renata: *František Hrubín (1910–1971): Soupis osobního fondu*. Praha, Literární archiv Památníku národ-

ního písemnictví 2009), sama pak přispěla ke zpracování bibliografie (MÁLKOVÁ, Iva – ŘEHÁK, Daniel: *Tvůrčí osobnost Františka Hrubína: Bibliografie*. Brno, Host 2009), ujala se edice korespondence (MÁLKOVÁ, Iva: *Adresát František Hrubín: Korespondence F. Hrubína, J. Seiferta, J. Strnadla, E. Frynty*. Brno, Host 2010) a posléze i vydání výboru z díla (HRUBÍN, František: *Básně*. Edice a komentář Iva Málková. Brno, Host 2010). Metoda konfrontace spisovatelova díla s archivními dokumenty je přínosná. Lze si však klást otázku, proč se autorka monografie omezila v podstatě jen na prameny obsažené v Hrubínově osobním fondu a nedoplnila je dalšími (nabízejí se například archiválie Svazu československých spisovatelů nebo Ústředního výboru KSČ). Tuto mezeru zaplňuje alespoň zčásti sekundární literaturou a edicemi.

Přínos práce Ivy Málkové je v tom, že objevuje nová historická fakta a zpřesňuje kontextuální vazby a osobní vztahy. Zabývá se rodovými kořeny a přátelskými styky, které měly velký význam pro „zrození básníka“ a jeho uzrávání. Svou knihou přispívá k bližšímu poznání Hrubínových vztahů s takovými osobnostmi, jako byli například básníci František Halas, Josef Hora a Jaroslav Seifert nebo literární kritik Václav Černý. Autorka pečlivě zaznamenává rozmanité receptce Hrubínovy tvorby a všímá si toho, jak je vnímal a zužitkovával on sám – spolu se vstřebáváním tradice české literatury. Sleduje kontinuitu a dynamiku v tom, jak se uplatňovaly různé motivy a témata, básnické prostředky a formy v Hrubínově literární práci. Lze ocenit, že značnou pozornost Iva Málková věnuje politickým souvislostem a mocenským zásahům, jež vedly na jedné straně k omezování tvůrčího prostoru, na druhé straně si pak vynucovaly Hrubínovu politickou angažovanost, jež se setkávala se širším společenským ohlasem.

Autorka například konstatuje, že „až neuralgickým bodem přívýkladu tvůrčí osobnosti Františka Hrubína“ zůstává jeho vystoupení na druhém sjezdu československých spisovatelů v dubnu 1956 (s. 156). Sbírá

v Hrubínově pozůstalosti všechny dokumenty týkající se jeho projevu, který vzbudil (spolu s projevem Seifertovým, Jana Kaplického a dalšími) ve své době obrovský zájem. Registruje ohlasy Hrubínova vystoupení a dokumentuje následné dění. Koriguje přitom pozdější hodnocení Václava Černého či Milana Jungmanna (a také z opačného gardu formulované závěry Ladislava Štolla, vyznívající ale fakticky stejně), která podle ní nejsou spravedlivá či přesná. Jde zejména o Hrubínovu údajnou sebekritiku, již dva prvně jmenovaní literární kritici interpretují jako mravní zradu s devastujícím dopadem na veřejné mínění. Málková především upřesňuje text Hrubínova vystoupení na plenárním zasedání svazu spisovatelů v červnu 1957 a dále si všímá vlastních básnickových reflexí a svědectví dalších aktérů (zejména Ladislava Fikara). Dospívá tak k názoru, že „obsah Hrubínova vystoupení, tak tragický pro osobnost básníka, nehrál pro další fungování literatury v padesátých letech téměř žádnou roli“ (s. 169).

Na výkladu kulturního dění v letech 1956 a 1957 (ale podobně třeba i na zajímavém popisu dění kolem nerealizovaného vydání výboru z poezie Jana Zahradníčka v polovině 60. let) lze demonstrovat autorčin metodologický přístup ke zpracování biografie. Je střídavá ve formulaci závěrů, zato nabízí pestrý vějíř informací, vytěžených z pramenů (někdy jde doslova o útržky papíru, popsané básnickovými glosami). Jelikož využívá egodokumentů, dokáže často nabídnout nezvyklý úhel pohledu. Málková dokumenty spíše jen glosuje; na jejich interpretaci a zobecňující soudy obvykle rezignuje (její kniha příznačně nemá samostatný shrnující závěr či doslov), je koneckonců přesvědčena, že „to určující o tvůrčí osobnosti Františka Hrubína bylo již vysloveno“ (s. 11). Ale nakonec i deklarovaná snaha o „rozostření, popření, někdy snad i revizi výkladu Hrubínova díla a veřejných postojů“ (tamtéž) není úplně marná, byť se může jevit jako cíl zbytečně skromný.

Kniha Ivy Málkové, mapující Hrubínovu uměleckou cestu od 30. po 60. léta a všima-

jící si širších společenských souvislostí jeho působení, se spolu s dalšími jejími hrubínovskými publikacemi jistě stane vyhledávanou příručkou pro historiky soudobých dějin a literární vědce, zaujmout by mohla ale i politology, kteří jsou ochotni hledat poučení v minulosti. Renomované brněnské nakladatelství Host spolu s Ostravskou univerzitou ji vydalo vybavenou jmenným rejstříkem a seznamem použitých pramenů a literatury. Formální postupy vysvětluje autorka v ediční a bibliografické poznámce. Publikaci oživuje několik reprodukcí dokumentů a také fotografií.

Jiří Křestan

POLÁŠEK, Martin – NOVOTNÝ, Vilém – PEROTTINO, Michel a kol.: *Mezi masovou a kartelovou stranou: Možnosti teorie při výkladu vývoje ČSSD a KSČM v letech 2000–2010*. Praha, Sociologické nakladatelství 2012, 190 s., ISBN 978-80-7419-094-0.

Na počátku května 2013 se uskutečnily v Goethe-Institutu v Praze dvě besedy, k nimž byli přizváni nejen autoři předložené knihy, ale také tři aktivní politikové sociálnědemokratické a komunistické strany (Jiří Dienstbier, Lubomír Zaorálek a Jiří Dolejš – pouze poslanec za KSČM si ale dokázal zorganizovat čas tak, že se zúčastnil celé diskuse) a dva akademičtí odborníci (Ondřej Slačálek a Oto Novotný). Tyto akce jen dokládají, že kniha, při jejímž vzniku stáli pracovníci několika politologických pracovišť Univerzity Karlovy (kromě autorů uvedených v titulu práce se na ní podíleli ještě Radek Buben, Jiří Koubek a Kateřina Merková), budí právem zájem odborníků, ale i dalších zájemců o soudobé dějiny a politické vědy. Přitom vlastně nepřichází s originálním pojetím výzkumu a v podstatě jen přenáší do našich poměrů metodologické podněty uplatňované v zahraniční politologii a sociologii. Jak se ale zdá, i to představuje v poněkud vyprahlé krajině českého teoretického myšlení přínosný a inspirativní počín.

Autoři pracují především s teorií kartelové strany (Richard Katz, Peter Mair) a s teorií tří proudů (John W. Kingdon, Nikolaos Zahariadis), označovanou také jako *multi-stream theory*. Jestliže v prvním případě se jedná primárně o typologii politických stran, druhá teorie analyzuje proces tvorby rozhodnutí v moderních organizacích. Důležité je, že autoři opouštějí obvyklou perspektivu specifického vývoje (tedy perspektivu transformace autoritářského režimu v režim demokratický), která podle mého názoru svádí k ideologizaci pohledu, a přijímají perspektivu univerzalistickou, jež umožňuje pohled z obecného hlediska fungování demokratického režimu a otvírá i možnost mezinárodního srovnání. Zároveň s tím se v podstatě odpoutávají od dříve obvyklého zorného úhlu, tak populárního například i mezi historiky, který preferuje programatickou rovinu vývoje politických stran nebo téma institucionalizace stranického systému jako celku.

Knihu autoři rozdělili do dvou částí. První – teoretická – shrnuje dvě již zmíněné politologické teorie a klade si otázku priorit při výzkumu politických stran, zejména stran levicových. Druhá, empirická část práce je potom pokusem na konkrétním materiálu vyzkoušet možnosti uplatnění daných teorií. Autoři nejprve představují čtyři historické typy politických stran, uplatňujících se od 19. století – elitní čili kádrovou stranu (usiluje o privilegia a status vlastních představitelů), masovou stranu (soutěží o naplnění zájmů sociálně vymezených příznivců, například dělnictva), *catch-all* stranu (překračuje hranice původně určeného voličského segmentu a posiluje soutěživost) a stranu kartelovou. K poslednímu typu strany uvádějí následující charakteristiku: „Míra soutěživosti v systému ... klesá... Strany se stávají kartelovými tím, že po způsobu firem na trhu vytvářejí kartel. Jakkoli si navzájem konkurují, jejich společným zájmem je omezit možnosti případných nových aktérů na volebním trhu a zakotvit své vlastní výsadní postavení. (...) Žádná z hlavních politických stran není nikdy zcela 'odpoujena' od státu – ani v přípa-

dě, že představuje třeba stranu opoziční –, všechny hlavní strany daného stranického systému mají koaliční potenciál a existuje výrazná koaliční promiskuita.“ (s. 17) Přes halasně vedené volební kampaně se tak fakticky zužuje prostor pro politickou soutěž. Změny strategie ve volební a stranické soutěži mají vliv na organizační uspořádání stran a současně tyto změny jsou samy důsledkem organizačních proměn. Pro činnost kartelové strany je typická profesionalizace, centralizace a externalizace jejich fungování. Jde především o úpadek vlivu členstva stran ve prospěch expertních týmů. To vše v konečném důsledku vede k posilování nejednoznačnosti a nahodilosti v rozhodování, k ustavení systému „organizované anarchie“ (s. 24).

Poměrování teoretických postulátů s konkrétní empirií vývoje Československé strany sociálnědemokratické a Komunistické strany Čech a Moravy v letech 2000 až 2010, které kniha předkládá, přináší mnohé zajímavé poznatky. Autoři analyzují pozici obou stran ve stranickém systému České republiky a jejich stranickoorganizační vývoj. Zvláštní pozornost přitom věnují rozboru koncepce reformy české vysokoškolské politiky z hlediska teorie tří proudů. Řadu zajímavých podnětů přináší rovněž pasáž věnovaná projektu modernizace ČSSD. Tato strana zdá se v první dekádě 21. století naplňuje typologické znaky kartelové strany, zatímco KSCM podle autorů náleží spíše k typu strany masové.

Metodologicky svěží knížka by měla zaujmout nejen politology, ale také historiky, které může inspirovat k nově zaměřeným výzkumům. Dialog mezi oběma disciplínami u nás zatím neprobíhá v kýžené intenzitě. Politologové by současně neměli opomíjet některá tradiční témata historiografie, která mohou doplnit modelování politického systému (jde například o otázky politické kultury a diskurzu, historického povědomí a stereotypů). Kniha vyniká přehledností, je vybavena seznamem pramenů a literatury (nutno vyzvednout, že autoři mohli využít rozhovorů s některými politiky a experty, kteří však překvapivě příliš

ochotní ke spolupráci nebyli), biogramy autorů, jmenným a věcným rejstříkem a anglicky psaným resumé.

Jiří Křestan

VODIČKOVÁ, Stanislava (ed.): *I zvíře mělo více útrpnosti než člověk: Paměti pátera Františka Štveráka, vězně nacistického a komunistického režimu*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 415 s., ISBN 978-80-87211-84-7.

Ústav pro studium totalitních režimů vydal dosud nepublikované paměti kněze pražské arcidiecéze, dlouholetého faráře ve Chvalech, vikáře a arcibiskupského notáře Františka Štveráka (1909–1956). Vlastnímu textu pamětí předchází úvod a stručné zachycení farářova dětství, studií a cesty ke kněžství z pera editorky Stanislavy Vodičkové. V první části vzpomínek, dokončené v lednu 1946, pater Štverák vylíčil své zatčení za protektorátu, věznění v pankrácké a terezínské věznici, poté v koncentračních táborech Dachau a Sachsenhausen a návrat do Československa (s. 22–238). Jeho vyprávění ilustrují reprodukce vlastních jednoduchých, ale výmluvných nákrešů. V závěrečných pasážích první části Štverák přibližuje soud nad válečnými zločinci v prostorách koncentračního tábora Dachau, jehož se sám zúčastnil v roli svědka (s. 241–276).

Druhou část memoárů sepsal František Štverák tajně po roce 1949 během nedobrovolného pobytu v přeškolovacím středisku Hájek a v internačním táboře Želiv, přesné datování není z textu zřejmé. Knihu uzavírá epilog sepsaný Štverákovou neteří Pavlínou Thonatovou (s. 349–352), která spolu s druhou neteří Marií Brychovou poskytla paměti k uveřejnění a také obdařila publikaci bohatým fotografickým doprovodem ze svého archivu.

Editorka Stanislava Vodičková opatřila text pamětí vysvětlujícími i rozšiřujícími poznámkami (celkem je jich 628!). Ačkoliv jejich obsah se snad stane předmětem podrobnějšího hodnocení v dalších recenz-

ních textech, je namístě již zde upozornit na řadu nepřesností z oblasti církevních reálií, ať už se jedná kupříkladu o chybné označování teologické fakulty v roce 1928 jako KTF UK (s. 18), příliš zjednodušené schéma rozdělení ritů křesťanské církve (s. 110, poznámka 175), zcela nesmyslný název „Katedrální kolegiátní kapitula královéhradecká“ (s. 308, pozn. 551), zavádějící vysvětlení pojmu „paténa“ (s. 345, pozn. 621) a další případy. Nepřesné, ač značně rozšířené, je také užití titulu „pater“ u diecézního kněze. Poznámky editorky naopak čtenáři výrazně pomáhají při orientaci ve výčtech jmen (spoluvězni včetně například Josefa Berana nebo Josefa Plojgara, zaměstnanci koncentračních táborů, kněží, řeholníci), při vysvětlování častých žargonových výrazů, německých vět a germanismů i v odkazech na sekundární literaturu. Jako vítaná pomůcka slouží také jmenný rejstřík, zvláště vzhledem ke značnému množství osobních jmen v textu pamětí.

V nacistické věznici a poté v koncentračním táboře se František Štverák ocitl kvůli svému aktivnímu zapojení v odbojové organizaci Obrana národa. Paměti dávají nahlédnout nejen do vyšetřovacích metod a rozhovorů se spoluvězni, ale především do každodennosti nacistického koncentračního tábora viděné očima vzdělaného kněze, ovládajícího kromě češtiny také německý, latinský a polský jazyk. Štverák popisuje do detailů nejrůznější krutosti páchané na vězňích v Dachau i Sachsenhausenu včetně pseudolékařských pokusů a vražd, ale i pevnou hierarchii a rivalitu panující mezi skupinami vězňů, nevyjímaje ani kněží různých národností. Autor pamětí na několika místech uvádí jména spoluvězňů i trýznitelů s vlastním, mnohdy odsuzujícím úsudkem o každém z nich. Pro těsné sepětí stálého nebezpečí smrti na jedné straně s pudem sebezáchovy na straně druhé je signifikantní prolínání brutálního násilí s vyprávěním humorných příběhů z předválečných let, popisem Štverákova náruživého kuřáctví nebo slavení Vánoc v koncentračním táboře. Vytrvalost Františka Štveráka působí neuvěřitelně, protože

dokázal přežít v takzvané štráfce (kárné kompanii či rotě) dva roky, ač v ní vězni běžně umírali podle jeho svědectví za tři dny až měsíc (s. 64).

Specifickým rysem Štverákových pobytů v káznících bylo vykonávání kněžského povolání: vzpomínky na udělování svátosti smíření spoluvěznům a absoluce umírajícím nebo na výjimečné slavení mše svaté v kapli německých kněží patří k silným místům knihy. Memoáry také odhalují výrazně negativní vztah Františka Štveráka k drtivé většině Němců a Poláků a naopak pozitivní vztah k Rusům (v obnoveném Československu se později stal členem Společnosti sovětsko-československého přátelství), jeho popis ale dobře ilustruje tehdejší nálady části českého obyvatelstva. O svých nacistických věznicích se po vylíčení jejich souzení a potrestání vyjádřil tak, že o nich platí úsloví *perdite viximus* – žili jsme nadarmo (s. 276).

Vzpomínky Františka Štveráka dále ukazují fungování pražské arcidiecéze po druhé světové válce, kdy zastával úřad vikáře a stal se tak blízkým spolupracovníkem bývalého spoluvězně Josefa Berana, nazývaného v pamětech Josífek nebo Beránek. Po roce 1945 jsou již popisované události

více zasazovány do církevně-politické situace v Československu a líčeny optikou člena diecézní kurie.

Druhá část Štverákových pamětí už nemá tak soustavný ráz. Z doby po svém zatčení 15. června 1949 zachytil ve svém textu střípky událostí z vykonstruovaného soudního procesu, komunistických vyšetřovacích metod (Štverák se nejprve ocitl opět na Pankráci, a to ironií osudu ve stejné cele jako v roce 1940) a internace. Poslední věty pamětí týkající se života v internačním táboře Želiv zaznívají motivem vězeňské solidarity, povědomým i z jiných obdobných textů: „Jak jsem tyto chlapce rád viděl! Byl jsem zase mezi svými...“ (s. 346)

Slova na pamětní desce ve Chvalech nejlépe shrnují obsah a centrální hodnotu výpovědi Františka Štveráka, které ale nelze zúžit pouze na výčet hrůz nacistického a komunistického věznění, protože se jedná o mnohovrstevnatý výběr jeho osobních zážitků a hodnocení daných událostí: „1940–1945 Pankrác, Terezín, Sachsenhausen, Oranienburg, Dachau; 1949–1954 Pankrác, Valdice, Ruzyně, Hájek, Želiv.“

Michal Sklenář

Abstracts

Articles

Different Wars: Twentieth-century Wars in Modern English-language Comics

Dalibor Vácha

This article considers the image of twentieth-century wars, particularly the Second World War, in comics, mainly American, published in the last twenty years. In the first part of the article, the author seeks to show in outline how the genre of comics is perceived by scholars of literature, and is sometimes used by historians. At first sight it may appear that this distinct area of visual literary art has for the most part been dealt with by scholars. Nevertheless, upon closer analysis it turns out that the opposite is true. In the next part of the article, the author briefly discusses comic-book heroes who were 'born' during the Second World War, both on the pages of magazines from the 1940s (Captain America) or after the war (Magneto of the *X-Men* series). The main parts of the article first discuss comics whose artists have tried to depict the conflicts of war in a more or less 'documentary' way while depicting everyday life of those times. Besides them, the author distinguishes a group of comics whose conception is between 'reality' and fantasy. The most usual and most numerous, however, are comic-book stories in which the overall framework and events, especially of the Second World War and the fight against Nazism, serves only as the historical backdrop for the projection of fantasy subject matter. This category includes the famous Hellboy and various stories about attacks by zombies or vampires in this period. With their work, the outstanding comic-book artists Garth Ennis and Mike Mignola have covered both areas of wartime comics. In the last part of the article, the author discusses other media, especially film and computer games, in which wars are conceived much as they are in comic books.

Comics, according to the author, definitely do not give us a real picture of war, but they reveal one of the ways that the conflicts of the twentieth century are perceived by contemporary society.

The Difficulties Faced by the People's Party in Finding a Place in the Political System of the First Czechoslovak Republic: The General Election of 1925 and the Czechoslovak People's Party

Marek Šmíd

The article discusses the place of the Czechoslovak People's Party (Československá strana lidová) in the political system of the first Czechoslovak Republic in the 1920s. The author concentrates mainly on the reception of the results of the party in the early elections in autumn 1925, both in the party's own ranks and amongst its supporters. He does so against the background of the dynamic developments in the party and the changes in the Roman Catholic camp in Czechoslovakia in the 1920s. As part of this he also considers the surmounting of the frictions between Catholic politicians and the Czechoslovak State, which culminated in the reaching of a *modus vivendi* with the Vatican in 1926. Using records from the Vatican archives, he pays special attention to the diplomatic relations between the Apostolic Nunciature in Prague and the Vatican, and communication between the Holy See and the Czechoslovak Catholic hierarchy and political circles linked with it. The elections in 1925, according to the author, represent a milestone in the history of the Czechoslovak Church in the first half of the twentieth century. The People's Party, led by Jan Šrámek (1870–1956), succeeded in bridging the gap between the Church and society, thus preventing a further loss of Catholic voters, and, by means of elections, opening the way for their participation in a centre-right government, a 'gentlemen's coalition' (*panská koalice*), which in the autumn of 1926 stabilized politics in the country. Part of the stabilization was the buttressing of the position of the party, which, after the Agrarians and Communists, became the third most powerful party in the republic and the glue holding government coalitions together.

Einsatzgruppe H in Slovakia during the Uprising, 1944–45, and Post-war Prosecutions

Lenka Šindelářová

The topic of this article is the activity of Einsatzgruppe H (Operations Group H), its structure, and composition, as well as the post-war prosecution of its members. Einsatzgruppe H was one of the special detachments under the command of the Reichssicherheitshauptamt (the Head Office of Reich Security), Berlin. Towards the end of August 1944, after the Slovak National Uprising broke out, it was sent

together with other German troops to Slovakia. The priority of this newly created unit was the 'Final Solution of the Jewish Question', that is, the deportation of the remaining Jews of Slovakia to death camps. In addition to that, however, Einsatzgruppe H affected almost all spheres of the Slovak State and became, according to the author, a decisive force there right up to the end of the war. The commander of the unit was entrusted with complex intelligence gathering about events in Slovakia. Its members participated in military operations to put down the uprising, and they kept an eye on politics, the economy, society, and the arts, and, when necessary, took the steps they considered necessary. When deployed, they often actively took part, with the help of Slovaks and Subcarpathian Germans, in crimes against civilians on Slovak territory, particularly against Jews. With few exceptions, according to the author, these crimes remained completely unpunished after the war and the culprits usually reintegrated into post-war society without much difficulty, indeed without even being confronted with what they had done in Slovakia during the Uprising.

Material

The Power Vertical and the Atmosphere in Czechoslovak Society in the 1950s, as Seen by Soviet Diplomats in Prague

Galina P. Murashko

This article was written using records from central Russian archives. It was first published in Russian in a collection of essays by the author (Galina Pavlovna Murashko, 'Vlastnaia vertikal i evolutsiia umonastroiennii v Chekhoslovakii v 50-ye gody XX v.: Po dokumentam rossiiskikh arkhivov', in idem, *Izbrannoie*. Ed. T. V. Volokitina, A. N. Kanarskaya, and M. I. Lenshina. Moscow: Institut Slavyanovedeniia Rossiiskoi akademii nauk, 2011, pp. 230–64). She has used diplomatic dispatches, in which officials of the Soviet Embassy in Prague and the consulate general in Bratislava reported to Moscow on the situation in Czechoslovakia and the Czechoslovak Communist Party. These sources allow the author – from this perspective – to note the changes in position in the senior Party posts and to trace the changes in mood in various strata of Czech and Slovak society, especially amongst artists, scholars, scientists, students, and civil servants, and their reaction to the decisions of the government and the Party leadership. No less important is that the analysed documents also reveal the lens through which Soviet diplomats and others working in the country perceived the Czechoslovak situation, and they thus provide insight into the formation of Kremlin policy regarding Prague in the 1950s. From this standpoint, the author considers phenomena such as the activity of Soviet advisers in Czechoslovakia, popular unrest after the announcement of the currency reform

in 1953, factory strikes, the general population's reactions to the economic and social measures adopted as part of the 'new course' in 1954, the formation of opposition attitudes after the Twentieth Congress of the Communist Party of the Soviet Union, in 1956, responses to the subsequent social unrest in Poland and Hungary, changes in the leadership of the Czechoslovak Communist Party after the death of Antonín Zápotocký (1884–1957), and the critical reaction of the public to the reorganization of the running of the economy and to the mass 'vetting for political and class reliability' in the civil service after Antonín Novotný became President of Czechoslovakia in 1957. The author concludes that Moscow had enough information about developments in Czechoslovakia, and strikingly influenced decision-making at the top of Czechoslovak politics in the 1950s.

Discussion

Continuity between Unlikes: The Doubtful Conclusions of Matěj Spurný's Undoubtedly Good Analyses

Karel Hrubý

In this article, the author takes issue with some of the arguments in Matěj Spurný's *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (They're not like us: Czech society and minorities in the borderlands) (Prague: Antikomplex, 2011). The core of the book, he argues, consists in well-documented analyses of the relations between Czechs, Germans, and other groups of the population in the Bohemian borderlands after the Second World War, that is, between the central authorities and society there. He considers less convincing, however, the generalizing conclusions that are conceptually based on the international project 'Socialism as a Thought World' (Sozialismus als Sinnwelt), of which Spurný was a participant. Nevertheless, according to Hrubý, these conclusions do not follow from the analyses in Spurný's book. According to Hrubý, Spurný's treatment of continuity is problematic when he claims that the mentality of society after the Communist takeover, in late February 1948, was a continuation of the thinking, attitudes, and behaviours of society, whereby the principle of the 'purge', the use of force, and the techniques of segregation were legitimized in the three years between the end of the war and the takeover. By contrast, Hrubý points to important factors of discontinuity before and after February 1948 in a number of respects, including the different dominant ideologies and ideological enemies, the different political systems, the different means of using force, the different social bases of political and social practices of persecution, the different thinking of pre-February society in the borderlands and of post-February majority society. With these arguments, he casts doubt on Spurný's basic premise that the processes that borderland society

went through after the war are the key to understanding the processes that affected society in the interior after February 1948. Hrubý's fundamental reservation is, then, that the approach represented by Spurný diminishes the extent to which the Communist Party, its leaders, and its institutions of repression were responsible for the establishment of the dictatorship and subsequent acts of oppression, and, instead, shifts this responsibility to society and its mentality. In this way, according to Hrubý, historians such as Spurný are guilty of the same one-sidedness as that which they accuse the proponents of the totalitarian model of when interpreting the Communist past.

Reviews

A Complex Analysis of Acts of Post-war Retribution and Unanswered Questions

Pavla Šimková

Frommer, Benjamin. *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*. Trans. from the English by Jakub Rákosník. Prague: Academia, 2010, 502 pp., ISBN 978-80-200-1838-0.

Now in Czech translation, this monograph by the American historian Benjamin Frommer, according to the reviewer, remains, even after almost ten years since it was first published (*National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. New York: Cambridge University Press, 2005) the only work that charts out retribution in Czechoslovakia at the State-wide level and provides a complex picture of its preparation, course, and, partly, its results. A definite strength of Frommer's work, according to the reviewer, is its thorough understanding of retribution as a dynamically changing political battleground, the detailed analysis of political pressures on those involved in retribution, and the thorough analysis of the retribution measures and most important cases. By paying so much attention to the political level of retribution, other levels of analysis, for example, social, cultural, and legal, get shifted to the background. The book in essence thus offers an exhaustive answer to the question of how war criminals and collaborators were prosecuted in post-war Czechoslovakia, but in many cases does not seek to explain why.

The Camp Community as a ‘New Family’: German Children from the ‘Old Empire’ in the Protectorate of Bohemia and Moravia

Jan Špringl

Šustrová, Radka. *Pod ochranou protektorátu: Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě. Politika, každodennost a paměť 1940–1945*. Prague: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2012, 315 pp., ISBN 978-80-7308-424-0.

The book under review is concerned with the *Kinderlandverschickung*, a mass operation of the Nazi authorities, which consisted in sending children to the countryside, in order, according to the official explanation, to protect them from enemy air raids, and in the children's long-term stay and upbringing in closed camp communities. According to the reviewer, the choice of topic and the way it is handled make this publication somewhat of a breakthrough in Czech historiography. Its focus is on a hitherto neglected German part of Protectorate society, and, in its approach, the work links political and social history together with research on everyday life and collective historical memory. It presents an abundantly documented, lively picture of the roots and course of the operation, putting it into the context of the Nazi system of bringing up children, and it seeks to trace how this was experienced by those involved. Lastly, the book considers the formation and institutionalization of some of the participants' memories long after the war.

The Slovak Question in the First Republic as a Gripping Story

Marek Šmíd

Vašš, Martin. *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918–1938)*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2011, 284 pp., ISBN 978-80-8115-053-1.

The book under review, by a Slovak historian, is, according to the reviewer, the first to provide a systematic and detailed analysis of the Slovak Question in the thinking of leading figures in politics and the arts in interwar Slovakia. It also offers fascinating insight into the creation of Czecho-Slovak relations. An essentially positivist method of handling historical subject material is combined here with a complex approach to the topic and an understanding of the opportunities, ambitions, and illusions of the historical actors. The result is a gripping story that helps one to gain better understanding of the arguments of the Slovak autonomists, political parties, and élites of the first Czechoslovak Republic, which we are still accustomed to seeing more or less only through Czech eyes.

A Large Encyclopaedia of the Czechoslovak Generals

Pavel Kreisinger

Maskalík, Alex. *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918–1992*. Banská Bystrica: Vydavateľstvo HWSK, Vojenský historický ústav Bratislava, and Pro Militaria Historica, 2012, 1030 pp., ISBN 978-80-970941-0-2.

According to the reviewer, this work, by a Slovak military historian, deserves high praise as a unique encyclopaedia, which provides biographical profiles of all the Czechoslovak generals between 1918 and 1992 (more than a thousand). A key part of the publication is a biographical dictionary, which includes an introductory essay and numerous supplementary documents providing a great deal of information in the form of statistical surveys, diagrams, and graphs (for example, about the number of generals imprisoned or put to death, or who died in Nazi and Communist prisons and camps).

A Fruitful Asymmetry: A Meticulously Researched Publication about Cultural Exchange through the Iron Curtain

Soňa Mikulová

Lizcová, Zuzana. *Kulturní vztahy mezi ČSSR a SRN v 60. letech 20. století*. Prague: Dokořán and Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, 2012, 194 pp, ISBN 978-80-7363-201-4 a 978-80-87404-13-3.

The book under review discusses cultural and cultural-political developments in Czechoslovakia and the Federal Republic of Germany from the end of the Second World War to the beginning of the 1970s, with the main focus on the 1960s. In the spirit of the new political history and the new cultural history, its author explores the role of high-level politics and social groups outside the State structure, mainly the creators and consumers of the cultural products that became an object of exchange between Czechoslovakia and the Federal Republic. The book also considers how these processes and events were commented on in the contemporaneous press, and seeks to provide an overall picture of the expressions of culture in the political, social, and economic climates in both countries. It focuses mainly on film and the fine arts, and emphasizes the extraordinary importance of mutual cultural exchanges between the two countries at a time when no diplomatic relations existed between them.

The Forms of Socialist Consumption

Květa Fremrová

Bren, Paulina, and Mary Neuburger (eds). *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. New York: Oxford University Press, 2012, xvi + 413 pp., ISBN 978-0-19-982767-1.

The book under review is an edited volume of essays by historians, anthropologists, sociologists, economists, and geographers, discussing diverse aspects of everyday life in the countries of the Soviet bloc, which were related to the phenomenon of consumption, mostly from the 1960s through the 1980s. They consider, for example, the life of the economic élites, the standards and qualities of the various items produced in the Socialist countries, gastronomy, the black market, and barter, as well as the official critiques of consumer society. According to the reviewer, behind the volume is an effort to show life in the socialist régimes as a mosaic of varicoloured shards, in order to contribute to changing its currently general, uniformly bland, grey image.

The Conflict-ridden Road to African Independence

Jan Dvořáček

Záhořík, Jan. *Ohniska napětí v postkoloniální Africe*. Prague: Karolinum, 2012, 276 pp., ISBN 978-80-246-1961-3.

According to the reviewer, this publication is a clear indication of the efforts of current Czech scholars of Africa to carry on a successful tradition that was partly interrupted in the 1990s. In the book, the author provides basic insight into the terms and methods for researching the topic, and offers an overview of the history of the African continent from decolonization to the present, before analysing the causes and connections of the conflicts in post-colonial Africa. He combines more general interpretations with case studies in which he focuses chiefly on the Sudan, Ethiopia, Eritrea, Somalia, the 'Great Lakes region' (Rwanda and Burundi), the Democratic Republic of Congo (the former Zaire), and West Africa. The publication is based primarily on non-Czech literature and the author's own fieldwork.

Czech Politics, European Perspectives, Global Problems

Vlastimil Hála

Na cestě k Evropské sociální unii: Rozhovor Marka Hrubce s Vladimírem Špidlou. Prague: Sociologické nakladatelství (SLON), 2012, 148 pp., ISBN 978-80-7419-116-9.

In this book-length interview, Marek Hrubec, the Director of the Centre for Global Studies, Prague, asks Vladimír Špidla, a Czech Social Democrat who was Czech Premier and also a European Union Commissioner for Employment, Social Affairs, and Equal Opportunities, a number of questions about the European Union today and its prospects, for example, the future of European integration, the possibilities of the European model of the welfare state, the relations between the European Union, other regions, and non-EU states, the solution of some global problems and conditions in Czech politics. The interviewer and the interviewee start mostly from similar left-wing points of view (for example, a critique of neoliberalism), but differ, for example, in their views of Russia and their assessment of Václav Havel. They see the future of the European Union in the social project of transforming global capitalism as it exists today.

*Chronicle***Horizons of Multidisciplinarity and Interdisciplinarity:
A Report on a Czech-Norwegian Workshop**

In this contribution, Doubravka Olšáková (of the Centre for the History of the Sciences and the Humanities, at the Institute of Contemporary History, Prague) and Jan Kotůlek (VŠB–Technical University of Ostrava) report on an international workshop called ‘Horizons of Multi- and Interdisciplinarity: Possibilities of the Creation of a Research Network of Science and Technology’. The workshop took place in Prague on 4 and 5 November 2013. Together with Helena Durnová of Masaryk University, Brno, the two authors were the organizers of the workshop for Czech and Norwegian scholars, which was funded by the Norway Grants, with the aim of creating a joint research agenda for Czech and Norwegian historians of science and technology for 2014–17.

Contributors

Jan Dvořáček (1984) is an external PhD student in the Institute of Historical Sciences, the Faculty of Arts, Pardubice University. He works in the Centre of African Studies, which is part of the Department of Historical Sciences at the Faculty of Arts, the University of West Bohemia, Pilsen. His area of specialization is the decolonization of Africa and Czechoslovak relations with the countries of Africa.

Květa Fremrová (1989) is a student of history at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. Her area of specialization is modern Czech history. She is currently on a study-stay at the University of Tampere, Finland.

Vlastimil Hála (1951) is a scholar in the Institute of Philosophy at the Academy of Sciences, Prague. His main academic interest is ethics in the history of philosophy. Among his publications are *Impulsy Kantovy etiky: Kant, Bolzano, Brentano* (Prague, 1994), *Universalismus v etice jako problém: K otázce universalismu v některých etických koncepcích* (Prague, 2009), and many articles on the history of philosophy and recent philosophers.

Karel Hrubý (1923) is a sociologist. He was a political prisoner in the 1950s. Since 1968, he has lived in Basle. In 1983–91, he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the arts and politics quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, published in New York. He was a leading member of the Czech Social Democrats in exile and their last chairman from 1989 to 1993. He is interested primarily in the sociology of changing political systems in the Hussite period and the present day. He is the co-editor of many essay volumes, including, with Milíč Čapek, *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981). Among his more recent publications is *Solidární společenství: Socialistická internacionála 1951–1992* (Prague, 1996).

Pavel Kreisinger (1987) is an external PhD student in the Department of History at the Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc, and is employed in the

Institute for the Study of Totalitarian Régimes, Prague. His main area of research is Czechoslovak foreign resistance on the Western Front during the Second World War, the heads of the Nazi institutions of repression in the Protectorate of Bohemia and Moravia, and Czech-Australian relations in the twentieth century. He is the author of the biography *Brigádní generál Josef Bartík: Zpravodajský důstojník a účastník prvního i druhého československého odboje* (Prague, 2011).

Soňa Mikulová (1981) is a PhD student in the Institute of International Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. She specializes in the cultural history of Germany and the post-war culture of memory in Germany and Italy.

Galina Pavlovna Murashko (1932) is a Russian historian and Slavist, a professor and head research worker in the Institute of Slavic Studies at the Russian Academy of Sciences, Moscow. Since the 1960s, her research has focused on the contemporary history of central and south-eastern Europe, particularly in the 1940s, with a focus on Czechoslovakia. In 1992, she initiated the founding of the Centre for the History of Stalinism in Eastern Europe (part of the Institute of Slavic Studies), and ran it for the next ten years. As records in the Soviet archives became available, she helped to prepare a series of important editions of documents and wrote her own articles on socio-political developments during the transition to socialism and also on the subsequent Sovietization of the countries of this region. Her research focused on the individual path each of the countries took to socialism, and their experiences with political repression, national conflicts, and Church-State relations. In recent years, she has turned her attention to questions of de-Stalinization and the crisis of the Communist régimes, including the Prague Spring of 1968. She is a co-author of *Moskva i Vostochnaya Evropa: Stanovleniie politicheskikh rezhimov sovetskogo tipa. 1949–1953. Ocherki istorii* (Moscow, 2002). A collection of her essays was published under the title *Izbrannoie* (Moscow, 2011). Among the fundamental editions that she edited are the two-volume *Vostochnaia Evropa v dokumentakh rossiiskikh arkhivov: 1944–1953* (Moscow, 1997 and 1998), *Sovetskii faktor v Vostochnoi Evrope: 1944–1953. Dokumenty* (Moscow, 1999 and 2002), and *Vlast i tserkov v Vostochnoi Evrope: 1944–1953. Dokumenty* (Moscow, 2009).

Pavla Šimková (1986) graduated with a degree in American cultural history, political science, and English literature from the University of Munich. She currently works with the editors of Who's Who in the History of the Bohemian Lands, Collegium Carolinum, Munich, while doing a PhD in the Environment and Society programme at Munich University. Her chief research interests are retribution in Czechoslovakia after the Second World War and environmental history.

Lenka Šindelářová (1980) has a doctorate from the Historical Institute of Stuttgart University. She is a scholar in the Shoah History Department at the Jewish Museum in Prague. Her main research interest is the persecution of the Jews in the

Protectorate of Bohemia and Moravia and in Slovakia, as well as the prosecution of Nazi perpetrators after 1945. With Hana Faltysová, she is the author of *Hrst vzpomínek... Židovské rodiny z Holicka* (Prague, 2009) and the sole author of *Finale der Vernichtung: Die Einsatzgruppe H in der Slowakei 1944/1945* (Darmstadt, 2013).

Marek Šmíd (1979) is a senior lecturer in the History Institute of the Faculty of Arts, the University of South Bohemia, České Budějovice. His main research interest is Czech Church history in the twentieth-century European context. He is the author of *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno, 2011).

Dalibor Vácha (1980) is a post-graduate student in the Institute of History, the Faculty of Arts, University of South Bohemia, České Budějovice, and he teaches at two schools in that city. His chief research interests are the history of everyday life, the history of the mentalities of Czechoslovak legionaries in Russia, and the history of comic-books.

Contents

Articles

- Dalibor Vácha Different Wars: Twentieth-century Wars
in Modern English-language Comics 513
- Marek Šmíd The Difficulties Faced by the People's Party
in Finding a Place in the Political System
of the First Czechoslovak Republic:
The General Election of 1925
and the Czechoslovak People's Party 559
- Lenka Šindelářová Einsatzgruppe H in Slovakia during the Uprising,
1944–45, and Post-war Prosecutions 582

Material

- Galina P. Murashko The Power Vertical and the Atmosphere
in Czechoslovak Society in the 1950s,
as Seen by Soviet Diplomats in Prague 604

Discussion

- Karel Hrubý Continuity between Unlikes:
The Doubtful Conclusions of Matěj Spurný's
Undoubtedly Good Analyses 628

Reviews

- Pavla Šimková A Complex Analysis of Acts of Post-war Retribution
and Unanswered Questions 641
- Jan Špringl The Camp Community as a 'New Family':
German Children from the 'Old Empire'
in the Protectorate of Bohemia and Moravia 645

Marek Šmíd	The Slovak Question in the First Republic as a Gripping Story	653
Pavel Kreisinger	A Large Encyclopaedia of the Czechoslovak Generals	656
Soňa Mikulová	A Fruitful Asymmetry: A Meticulously Researched Publication about Cultural Exchange through the Iron Curtain	661
Květa Fremrová	The Forms of Socialist Consumption	666
Jan Dvořáček	The Conflict-ridden Road to African Independence ...	671
Vlastimil Hála	Czech Politics, European Perspectives, Global Problems	676
 <i>Chronicle</i>		
Jan Kotůlek – Doubravka Olšáková	Horizons of Multidisciplinarity and Interdisciplinarity: A Report on a Czech-Norwegian Workshop	681
 <i>Annotations</i>		684
 <i>Abstracts</i>		691



Vít SMETANA – Dagmar HÁJKOVÁ – Jaroslav KUČERA – Jiří SUK – Pavel ŠRÁMEK – Oldřich TŮMA: *Historie na rozcestí: Jak mohly dopadnout osudové chvíle Československa*. Brno, Barrister & Principal 2013, 294 strany. ISBN 978-80-87474-92-1

Dramatické okamžiky Československa s ponurým výsledkem: 1938, 1948, 1968. Měly alternativu? Co a také kdy bylo třeba učinit, aby vývoj nabral odlišný kurz? T. G. Masaryk během svého pobytu v Rusku v roce 1917 několikrát stanul tváří v tvář smrti, odsun Němců mohl být v roce 1946 zastaven v půli, komunistické vedení zvažovalo v listopadu 1989 vyslání milicionářů i tanků proti demonstrantům... Jakými stezkami by se ubíral příští běh dějin? Země opakovaně stanula na důležitých křižovatkách, z nichž vedlo vícero možných cest. Autoři hodnotí možnosti alternativního vývoje, přičemž se opírají o širokou škálu pramenů, jež místy doplňují logickou úvahou či historickou analogií. Načrtávají tak kontury historických událostí, které se sice nestaly – ale bylo k nim velmi blízko.



Pavel MÜCKE: *Rámce paměti druhé světové války v českých zemích: Vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2013, 226 stran. ISBN 978-80-7285-173-7

Publikace nastiňuje možnosti analýzy a interpretace vzpomínkových textů vojáků druhého zahraničního odboje, kteří sloužili v československé armádě v exilu na území Polska, Francie, Velké Británie nebo Sovětského svazu, jako jednoho ze segmentů paměti druhé světové války. Metodologicky práce vychází z uzpůsobených konceptů paměťových studií, především pak z díla Maurice Halbwachse. Autor do svého rozboru zahrnul vydané i rukopisné memoáry, deníky, ale i díla krásné literatury (prózy i poezie), promluvy v médiích a orálněhistorické rozhovory.

24

(01/2014)

Pavel Marek

Protikomunistické demonstrace
v Československu v roce 1953

Jiří Petráš

Rok 1953 na jihu Čech – reakce obyvatel
na některé zásadní události

Milan Bárta

Podíl československé Bezpečnosti na přípravě
a provedení měnové reformy v roce 1953

Jan Adamec

Maďarsko 1956 – od reformy socialismu
k národnímu povstání

Sławomir Cenckiewicz

Gdaňsk 1970 – nepotrestaný zločin a boj o paměť

Hubertus Knabe

Německá demokratická republika – 17. červen 1953

Petr Blažek

Poučení komunistické strany z krizového vývoje v roce 1953
Instrukce pro likvidaci masových nepokojů



ústav pro studium
totalitních režimů

securitas imperii